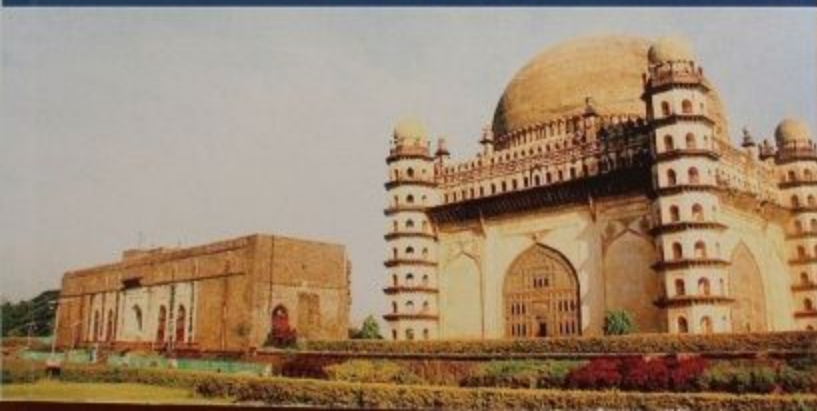

Tofiq Nəcəfli

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
HİNDİSTANIN TÜRK-MÜSƏLMAN
SULTANLIQLARI İLƏ
ƏLAQƏLƏRİ**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

TOFIQ NƏCƏFLİ

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
HİNDİSTANIN TÜRK-MÜSƏLMAN
SULTANLIQLARI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Bakı-2020

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor:

Yaqub Mahmudov

AMEA-nın həqiqi üzvü,

Əməkdar elm xadimi

Dövlət Mükafatı Laureatı

Rəyçilər:

t.e.d., prof. Ş.F.Fərzəliyev

t.e.d. X.S.Qasımov

**Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın
türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələri.**

Bakı: "Turxan" NPB, 2020, - 400 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri tədqiq olunmuşdur. Əsərdə XV əsrin sonlarında Hindistanın Dekan bölgəsində Bəhməni dövlətinin zəifləməsi nəticəsində yaranmış Adilşahlar, Nizamşahlar və Qütbşahlar dövlətləri barədə məlumat verilmiş, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin həmin türk-müsəlman sultanlıqlar ilə qarşılıqlı əlaqələri ilkin mənbələrdən və elmi ədəbiyyatdan istifadə edilərək tədqiq edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bəhs olunan türk-müsəlman sultanlıqlarla qarşılıqlı əlaqələr tarixinə dair zəngin faktiki material verilir.

Monoqrafiya tarixçilər, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasət tarixini öyrənən tələbələr, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N $\frac{0503020907-106}{(TNP) 2020}$

© AMEA Tarix İnstitutu, 2020

© Turxan NPB, 2020

SƏFƏVİ - HİNDİSTAN ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNƏ DAİR QİYMƏTLİ TƏDQİQAT

**T.H.Nəcəflinin “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin
Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələri”
monoqrafiyasına**

ÖN SÖZ

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərfin dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında olduqca dərin iz qoymaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynamışdır.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ilk dəfə vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirməyə nail olan Səfəvilərin istər dövlətçiliyimizin inkişafında, istərsə də diplomatiya tariximizdə müstəsna rolu olmuşdur.

Vahid mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin əsasını qoyan Şah İsmayıl öz dövrü üçün xarici siyasət mexanizmlərini də formalaşdırdı. Qüdrətli Azərbaycan imperiyası yaradan Şah İsmayıl babası Uzun Həsənin xarici siyasətini davam etdirərək Qərbi Avropada Papalıq, Fransa, İspaniya, Venesiya, Genuya, Portuqaliya və b. ölkələrlə qarşılıqlı münasibətləri daha da genişləndirdiyi kimi, zamanəsinin digər qüdrətli siyasi mərkəzi – Hindistan-

dakı Böyük Moğol imperiyası və Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə də qarşılıqlı dostluq əlaqələri yaratmağa nail oldu.

İstedadlı ortaəsrşünas alimimiz t.e.d. Tofiq Nəcəf-linin oxuculara təqdim etdiyi “Azərbaycan Səfəvi dövlə-tinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqə-ləri” kitabı son illərdə Azərbaycan tarixşünaslığına daxil olmuş ən sanballı tədqiqatlardan biridir. Müəllif olduqca gərəkli bir addım atmış, qələmə aldığı bu aktual mövzunu böyük məsuliyyətlə araşdırmışdır. O, tədqiq etdiyi möv-zunun Vətən tarixşünaslığında araşdırılmadığını nəzərə alaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələrinə dair ilkin mənbələri və xarici ölkə tarixşünaslığında yazılmış elmi ədəbiyyatı tənqid və təhlil süzgəcindən keçirərək dəyərli bir əsəri ərsəyə gətirmişdir.

İki əsrdən artıq nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də Yaxın Şərqi siyasi həyatında həlledici söz sahiblərindən biri olan Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin də-rindən öyrənilməsi öz aktuallığını hələ də qoruyub sax-lamışdır. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan Sə-fəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı siyasi, iqtisadi əlaqələrinin yaranması və in-kişafı nəzərdən keçirilmiş, bu əlaqələrin inkişafına təsir göstərən amillər təhlil edilmişdir.

T.H.Nəcəfli təqdim etdiyi əsərində hər şeydən öncə Hindistanda türk-müsəlman sultanlıqların yaranması və

möhkəmlənməsinə aydınlıq gətirmiş, XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Hindistanın Dekan yaylasında Adilşahlar, Nizamşahlar və Qütbşahlar dövlətinin yaranması və inkişafı barədə oxucuya ətraflı məlumat vermişdir.

Giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan tədqiqat işinin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Adilşahlarla siyasi münasibətləri*» adlanan birinci fəslində hər şeydən öncə XV əsrin sonlarında Hindistanın Dekan bölgəsində siyasi vəziyyət aydınlaşdırılmış, Adilşahlar sultanlığının yaranması və möhkəmlənməsinə aydınlıq gətirilmiş, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Adilşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələrinin yaranması və iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına təsir göstərən amillər aydınlaşdırılmış, ilkin mənbələr və elmi ədəbiyyatdan istifadə edilməklə, tutarlı dəlillərlə təhlil edilmişdir.

T.H.Nəcəflinin fikrincə, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Bicapur sultanlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə Bicapura mühacirət etmiş və dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak etmiş Səfəvi əyanları – Qasım bəy Təbrizi, Şah Abu Turab Şirazi, Mustafa xan Ərdistani, İnayətullah Kazuini ilə yanaşı, Şah Cəfər və Şah Tahir qardaşları da mühüm rol oynamışdı. Səfəvi ölkəsindən gələn mühacirlər nəinki sənət və memarlıq sahələrinə, həm də idarəetmə və hərbi işlərə zəngin töhfələr verdilər. Məhz onların səyi nəticəsində Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı ziddiyyətlər müəyyən müddət aradan qaldırıldı, Viçeyanagar sultanlığına qarşı yaradılmış ittifaq qələbəni təmin etdi. Adilşahlar bütün fəaliyyətləri dövründə Səfəvi əyan-

larını himayə etmişdilər. Məhz onlar Bicapur sultanlığının xarici siyasətinin formalaşdırılmasında həlledici təsir göstərmişdilər.

Monoqrafiyanın «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qütbşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələri*» adlanan ikinci fəslində Hindistanın Dekan bölgəsində Qütbşahlar dövlətinin yaranması və inkişafına diqqət yetirilmiş, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qütbşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələrini doğuran səbəblər aydınlaşdırılmış, ilkin mənbələr əsasında təhlil edilmişdir.

T.H.Nəcəflinin fikrincə, Səfəvi dövlətinin Qütbşahlarla yaxın və möhkəm münasibətlər yaratmasına hər iki dövlətin yaxın inanca sahib olmaları əsaslı rol oynamışdı. Dini inanc və adət-ənənələrindəki yaxınlıq, qohumluq əlaqələri Səfəvi və Qütbşahlar dövlətini bir-birinə yaxınlaşdırmış, onlar arasında möhkəm diplomatik münasibətlərin yaranmasına geniş imkanlar yaratmışdır.

Monoqrafiyanın «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Nizamşahlarla siyasi münasibətləri*» adlanan üçüncü fəslində Dekan bölgəsində Nizamşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi tədqiq olunur, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Nizamşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələri dövrün mənbələrindən istifadə edilməklə təhlil edilərək ümumiləşdirilir.

T.H.Nəcəfli belə hesab edir ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın Nizamşahlar sultanlığı ilə münasibətləri 1522-ci ildə Səfəvi vaizi Şah Tahir Hüseynin Əhmədnaqarda şiiilik təbliğatını aparması nəticəsində inkişaf

etməyə başladı. Şah Tahirin təsiri altında Əhmədnaqar hakimi I Bürhan Nizamşah 1537-ci ildə şiəliyi rəsmi məzhəb kimi qəbul etdi, xütbədən ilk üç xəlifənin adını çıxardaraq onları İsnə-Əşəriyyə İmamlarının adları ilə əvəz etdi. Şah Tahirin Dekandakı fəaliyyəti həm dini, həm də siyasi cəhətdən Səfəvi hökmdarı tərəfindən müdafiə olundu. Şah Tahir Səfəvi dövlətində olduğu kimi Dekanda da yaxşı nüfuz qazandı. Təhsili, siyasi baxışları, sosial əlaqələri və hər şeydən əvvəl seyid olması onu Dekandakı insanların ictimai-dini düşüncəsinə və dövlətlərarası siyasətin aparılmasına təsir edə biləcək bir vəziyyətə gətirdi. Bütün bunlar I Bürhan Nizamşahın Səfəvi sarayı ilə əlaqələr yaratmasını zərurətə çevirdi.

Monoqrafiyanın «*Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr*» adlanan dördüncü fəslində Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri ilkin mənbələr və elmi ədəbiyyat əsasında araşdırılmış və tədqiq edilərək ümumiləşdirilmişdir.

T.H.Nəcəflinin fikrincə, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə siyasi və diplomatik əlaqələri ilə yanaşı, sıx iqtisadi münasibətləri də mövcud olmuşdu. Səfəvi dövlətinin Dekan sultanlıqları ilə iqtisadi əlaqələrində dəniz yolu əsas ticarət marşrutu idi. Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrində Masulipatnam, Dabul və Çaul limanları mühüm yer tuturdu.

Tofiq Nəcəflinin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələri*» adlı monoq-

rafiyası tarix elmimiz üçün olduqca gərəkli tədqiqatdır. Tədqiqatın uğurlu çıxmasında onun müəllifinin elmi səriştəsi, istedadlı qələm sahibi olması, dövrün çox qiymətli mənbələri üzərində səylə çalışması, ümumiyyətlə Səfəvi tarixinə dair geniş məlumata malik olması az rol oynamamışdır.

Olduqca aktual və zəruri elmi problemlərin həll olunmasına həsr olunmuş monoqrafiya bu istiqamətdə uğurlu başlanğıc və tarixşünaslığımıza ilk töhfədir. Müəllifin elmi tədqiqat üslubu, tarixi faktlara tənqidi və məsuliyyətli münasibəti, elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilən ilkin mənbələrin bolluğu monoqrafiyanı daha da mükəmməlləşdirir.

Müəllifin «*Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələri*» adlı əsəri tarix elmimizdə mühüm bir istiqamətin sanballı uğurudur. Əsər sübut edir ki, t.e.d. Tofiq Nəcəfli Azərbaycan tarix elmində yetkin bir ortaəsrşünasdır. Onun bu əsərinin mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm. Müəllifə yeni elmi uğurlar arzulayıram.

YAQUB MAHMUDOV

AMEA-nın həqiqi üzvü,

Əməkdar elm xadimi,

Dövlət Mükafatı laureatı

GİRİŞ

XVI əsrin əvvəllərində mərkəzi Təbriz şəhəri olan mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı və tezliklə öz sərhədlərini genişləndirərək Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq qarşılıqlı əlaqələrində də çox fəal rol oynadı.¹

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixinin önəmli, keyfiyyətə yeni mərhələsini təşkil edən Səfəvi dövlətinin yaranması ölkənin tarixi ərazilərinin yenidən vahid türk hakimiyyəti altında birləşdirilməsini şərtləndirdi. Digər tərəfdən, bu dövlətin yaranması Azərbaycanın xarici siyasi və iqtisadi əlaqələrinin görünməmiş vüsət almasını təmin etdi. Səfəvi dövlətinin yaranması mükəmməl idarəçiliyi və hərbi quruculuğu, sistemli xarici siyasəti və diplomatiyası ilə Azərbaycanın müsəlman Şərqi aparıcı dövlətinə çevrilməsinə şərait yaratdı.²

¹ Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, s. 31; Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: Turxan NPB, 2020, s. 9.

² Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, s. 9.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətində xüsusi önəm verdiyi, sıx münasibət yaratdığı bölgələrdən biri də Hindistanın Dekan yaylasındaki türk-müsəlman sultanlıqlarıdır. XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Dekanda paytaxtı Bicapur olan Adilşahlar (1490-1686), paytaxtı Əhmədnaqar və sonra Dövlətabad olan Nizamşahlar (1490-1636), paytaxtı Qolkəndə, daha sonra Heydərabad olan Qütbşahlar (1512-1687) dövləti yarandı.¹

XV əsrdə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətindən Dekana gələn mühacirlər Bəhmənilərin xələfləri olan Adilşahlar, Nizamşahlar və Qütbşahlar tərəfindən şiəliyin rəsmi dini məzhəb elan edilməsi üçün zəmin hazırladılar.²

Şübhəsiz ki, Böyük Moğol dövlətinin Dekanın müsəlman sultanlıqlarına qarşı həyata keçirdiyi siyasət Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf etməsinə mühüm təsir göstərdi. Dekan sultanlarının şiəliyi qəbul etməsi onların Səfəvi dövləti ilə yaxınlaşmasına və əlaqələr yaratmasına yol açdı.³ XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Dekanın Adilşahlar və Qütbşahlar sultanlıqları Səfəvilərin “süzərenliyini” tanıyır və tez-tez Səfəvi hökmdarının adını

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries): an Historical Anomaly //Corolla Torontensis: Studies in Honor of Ronald Morton Smith. Toronto: University of Toronto, 1994, p. 173.

² Yenə orada, s.175.

³ Anvar M.S. The Safavids and Mughal relations with the Deccan states. //Proceedings of the Indian Congress, Volumen 52, 1991, p. 256.

Cümə xütbələrində çəkirdilər.¹

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasında və inkişafında vaxtı ilə Səfəvi dövlətindən Dekana mühacirət etmiş tanınmış din xadimləri, seydilər, alimlər və şairlər mühüm rol oynadılar. Hindistanın cənubunda Dekan bölgəsində müstəqilliklərini elan edən və Moğollara qarşı mübarizədə dirəniş göstərməyə çalışan türk-müsəlman sultanları Səfəvilərə bir növ xilaskar kimi baxırdılar. Dekanın türk-müsəlman sultanlarının Səfəvilərə meyilli siyasət yeritməsini təmin edən vaxtı ilə oraya mühacirət edən və sultanlıqlarda yüksək vəzifələr tutan alimlərdir. Onlar Dekanda şiəliyin yayılmasına da öz töhfələrini verdilər. Yerli sultanların şiəliyi qəbul etməsi, şiə alimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdu.²

Hindistanın Dekan bölgəsində yaranan türk-müsəlman sultanlıqlarının Səfəvi şahlarına sədaqəti də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər üç sultanlıq mövcud olduqları dövr ərzində Səfəvilər dövləti ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxladılar”.³

¹ Muzaffar Alam and Sanjay Subrahmanyam, The Deccan Frontier and Mughal Expansion, ca. 1600: Contemporary Perspectives, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 47, no. 3, (2004), p. 368; Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda //Geostrategiya, jurnalı № 05 (35) sentyabr-oktyabr 2016, s. 50.

² Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıqlarında Şiiliğin Yayılması və Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı, s. 322.

³ Savory R.M. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Cent.), p. 173-174.

Əsərdə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri ilkin qaynaqlara, ingilisdilli tarixşünaslığın, eləcə də Türkiyə və İranda mövzu ilə bağlı araşdırmalarda əldə olunan materiallara əsaslanaraq öyrənməyə çalışmışıq. Zənnimizcə, hazırkı tədqiqat işi bu sahədə ilk təşəbbüs olaraq tarixşünaslığımızın zənginləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Tədqiq olunan mövzunun aktuallığı həm də onunla əlaqədardır ki, Orta Asiya, Çin, Hindistan və Kəngər körfəzi ölkələrini Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ilə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Dərbənd keçidi və Volqa-Xəzər su yolu vasitəsilə Rusiya ilə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yollarının Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçməsi onun xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrinə öz müsbət təsirini göstərirdi.¹ Bu mənada ilkin mənbələrin və xarici ölkə tədqiqatçılarının əsərlərinin müqayisəli təhlili Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrini dərinlən araşdırmağa imkan yaradır.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə dövrün farsdilli mənbələrində mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür. Vaxtı ilə Səfəvi dövlətindən Hindistana mühacirət etmiş və Əhmədnaqar hakiminin xidmətinə girən Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni 1545-ci ildə I Bürhan Ni-

¹ Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, s. 8.

zamşahın elçisi kimi Səfəvi sarayına göndərildi. Xurşah 19 il müddətində Səfəvilər dövləti ərazisində yaşadı, 1546-1547-ci illərdə Şah I Təhmasibin hərbi yürüşlərinə qatıldı.¹ O, 1564-cü ildə Hindistana qayıtdı və İbrahim Qütbşahın xidmətinə girdi. Xurşahın yeddi məqalədən ibarət “Tarix-i elçi-yi Nizamşah” (“Nizamşah elçisinin tarixi”) adlı salnaməsi Azərbaycanın və bir sıra digər Şərq ölkələrinin tarixini öyrənmək üçün dəyərli mənbədir. Əsərdə Qütbşahlar dövlətinin erkən dövrü və Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri barədə mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır.²

Orta əsrlər dövrünün görkəmli Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlu “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) adlı əsərində Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı münasibətlərə dair mühüm məlumatlar vermişdir.³ Həsən bəy Rumlunun Səfəvi şahı II İsmayıl haqqında əsərinə də⁴ bəhs olunan mövzu ilə bağlı qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır.

¹ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 16.

² Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-i elçi-yi Nizamşah. Be teshih Məhəmməd Rza Nasiri. Tehran: Encümen Asar və məfəxiri fərhəngi, 1379.

³ Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, prof. Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kastamonu: 2017.

⁴ Rumlu Hasan. Safevi Şahı II. İsmail: Kahkaha Kalesinin 20 Yıllık Mahpusu. Tercüme, Mukaddime, Notlar ve Tıpkıbasım Hasan Asadi, Şefaattin Deniz. Bilge, Kültür, Sanat, İstanbul: 2017.

Orta əsr görkəmli Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin fars dilində yazdığı "Tarixi-ələmərə-yi Abbasi" ("Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi") adlı əsərində¹ də Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında qarşılıqlı əlaqələr barədə ətraflı məlumat öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasından Şah I Abbasın hakimiyyəti dövrü də daxil olmaqla tariximizi nəql edən və səfəvişünaslığın ən sanballı mənbələri arasında xüsusi yeri olan bu qiymətli ilkin mənbədə Şah I Abbas dövründə Səfəvi dövləti ilə Dekanın Adilşahlar, Nizamşahlar və Qütbşahlar dövləti arasında intensiv xarakter daşıyan qarşılıqlı əlaqələri, elçilərin mütləq şəkildə qarşılıqlı olaraq göndərilməsini izləmək mümkündür.

Dövrün farsdilli mənbələri arasında Məhəmməd Qasım Hinduşah Feriştanın "Ferişta tarixi" adlı əsəri mühüm yer tutur.² 1552-ci ildə Astrabadda doğulan Məhəmməd Qasımın atası Hinduşah Murtaza Nizamşahın xidmətində çalışmışdı. Buna görə də Məhəmməd gənc yaşlarında Əh-

¹ Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i alamara-yi Abbasi. Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyev və t.ü.f.d. Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009; Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. I Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2010; Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. II Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, trans. John Briggs as History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year 1612, Vol. I – Vol. III. Calcutta: R.Cambray & CO., 1908-1910.

mədnaqara getməli olmuşdu. O, 1589-cu ilə kimi Əhməd-naqarda qalmış, lakin həmin ildə hakimiyyətə gələn İsmayıl Nizamşahın şiəliyin əvəzinə mehdəviliyi rəsmi məzhəb kimi qəbul etməsindən sonra Bicapura köçmüşdü. Məhəmməd Qasım II İbrahim Adilşah tərəfindən saray tarixçisi təyin edilmişdi. O, “Gülşəni-İbrahim” və ya “Feriştə tarixi” adlı əsərini burada tamamlayaraq sultan II İbrahimə təqdim etmişdi. Əsərdə Hindistanın erkən müsəlman dövrü tarixindən tutmuş XVII əsrin əvvəlləri tarixinə geniş yer verilmişdir. “Feriştə tarixi”ndə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının yaranması və fəaliyyəti tarixi geniş işıqlandırılmış, onların Böyük Moğol və Səfəvi imperiyaları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Biz əsərin C.Skott və C.Bricc tərəfindən ingilis dilinə tərcümələrindən istifadə etmişik.

XVII əsrin I rübündə Səfəvi-Moğol münasibətləri kontekstində Dekan sultanlıqlarındakı vəziyyəti öyrənmək üçün ilkin qaynaqlardan biri də Moğol hökmdarı Ca-hangirin xatirələridir.¹ Moğol imperatoru öz xatirələrində qardaş deyə müraciət etdiyi Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla dostluq münasibətləri saxladığını gizlətmir. Xatirələrdə Səfəvi elçi heyətinin Moğol sarayına gəlişi, Şah I Abbasın göndərdiyi məktublar barədə ətraflı məlumat ve-

¹ Jihangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. 1. A.Rogers, H.Beveridge. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi: 2003; Jihangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. II. A.Rogers, H.Beveridge. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi: 2003.

rilir. Qəndaharın azad edilməsi ilə bağlı Səfəvi-Moğol münasibətlərində yaranmış gərginliyin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına təsiri barədə ətraflı məlumat xatirələrdə öz əksini tapmışdır.

XVII əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr Şah II Abbasın saray tarixçisi Məhəmməd Tahir Vəhidin yazmış olduğu “Abbasnamə” adlı əsərində öz əksini tapmışdır.¹

Tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixşünaslığımızda hələ də öz layiqli siyasi qiymətini almadığına görə üzərimizə düşən yükün məsuliyyətini çox yaxşı dərk edirik. Dövrün qaynaqlarının müəyyən hissəsinin əlçatan olmaması müəyyən çətinliklər yaratsa da, qarşıya qoyulan məqsədi yerinə yetirmək üçün həmin qaynaqların ingilis dilinə tərcümələrinə müraciət etməli olduq.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri Y.Məmmədovanın məqaləsini² nəzərə almasaq, tarixşünaslığımızda demək olar ki, tədqiq edilməmişdir.

¹ Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozaştə Şah Abbas devvom. Be kuşeşe Səttar Əvdi, Tehran: 1384.

² Məmmədova Y. Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr və həmin əlaqələrin Səfəvi-Moğol münasibətlərinə təsirinə dair. //Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. №1. Bakı: 2009, s.166-172.

O.Ə.Əfəndiyevin “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” adlı monoqrafiyasında I Bürhan Nizamşahın elçisi Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyninin Şah I Təhmasib sarayına elçi göndərilməsi barədə məlumat verilmişdir.¹ S.B.Aşurbəyli “Orta əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla iqtisadi və mədəni əlaqələri” adlı monoqrafiyasında² XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla sıx iqtisadi və mədəni əlaqələr saxladığını dövrün ilkin qaynaqlarına istinad edərək işıqlandırmışdır. Düzdür, əsərdə Azərbaycanın Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əlaqələr öz əksini tapmasa da, bütövlükdə Hindistanla qarşılıqlı əlaqələr barədə müfəssəl məlumat öz əksini tapmışdır.

Z.Həsənalıyev və Z.Bayramlının “II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti” adlı əsərində³ Şah II Abbasın xarici siyasətindən bəhs olunan zaman onun Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələrinə də toxunulmuşdur. Ş.R.Məmmədlinin “XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri” adlı monoqrafiyasında⁴ Azərbaycanın bila-

¹ Əfəndiyev O.Ə.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

² Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века. Баку: Элм, 1990.

³ Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011.

⁴ Məmmədli Ş.R. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.

vasitə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrindən bəhs olunmasa da, ümumilikdə XVII əsrdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri barədə mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Bəhs olunan problem Türkiyə tarixşünaslığında müəyyən qədər araşdırılmışdır. İ.H.Ertaylan Adilşahların tarixi ilə bağlı yazmış olduğu əsərində¹ dövlətin yaranması və fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir. Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının yaranması, Böyük Moğol və Səfəvi imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri H.Bayurun iki cildlik “Hindistan tarixi” əsərində öz əksini tapmışdır.² E.Merçilin “Müsəlman türk dövlətləri tarixi” əsərində də Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının yaranması və fəaliyyəti barədə mühüm məlumat verilmişdir.³ C.Aydoğmuşoğlu Şah I Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətlərindən bəhs edərkən ötəri də olsa Səfəvi hökmdarının Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə də toxunmuşdur.⁴ E.Konukçu TDV “İslam ensiklopediyası”nda və “Türklər” toplusunda çap etdirdiyi məqalələrdə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları, ayrı-ayrı

¹ Ertaylan İ.H. Adilşahiler: Hindistan'da Bir Türk İslam Devleti. İstanbul: Sermet Matbaası, 1953.

² Bayur Y.H. Hindistan tarihi. c. 1. Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara: 1987; Yenə onun: Hindistan tarihi, c. 2. Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara: 1987.

³ Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi. Bilge Kültür Sanat, İstanbul: 2013.

⁴ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı. Berikan Yayınevi, Ankara: 2013.

hökmdarlar barədə məlumat vermişdir.¹ B.Karagözoğlu'nun Səfəvilər dövründə Hindistana köçlərdən bəhs olunan məqaləsində² Səfəvi dövrünün tanınmış alimlərinin, şairlərinin Hindistanda, o cümlədən Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarında məskunlaşması və qarşılıqlı əlaqələrdə əhəmiyyətli rol oynadıqları barədə məlumat əldə etmək mümkündür. İ.H.Sıddıqinin İslam ensiklopediyasında nəşr olunan məqaləsində Nizamşahlar dövlətinin yaranması və fəaliyyəti barədə müfəssəl məlumat öz əksini tapmışdır.³ C.Oruc Moğol imperatoru Şah Cahan dövründə Səfəvi-Moğol münasibətlərindən bəhs olunan məqaləsində yeri gəldikcə Dekan sultanlıqlarının Səfəvi dövləti ilə münasibətlərinə də toxunmuşdur.⁴

¹ Konukçu E. Hüseyin Nizamşah. Nizamşahiler Devleti'nin üçüncü hükümdarı (1554-1565). /TDV İslam Ansiklopedisi, c. 19. İstanbul: 1999, s. 3; Yenə onun: Kutubşahiler. Hindistan'da Doğu Dekken bölgesinde hüküm süren bir Türk hanedanı (1512-1687). TDV İslam Ansiklopedisi, c. 26, Ankara: 2002, s. 500; Yenə onun: Babürlüler, Hindistan'daki Temür-lüler. //Türkler, c. 8. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s.744-760.

² Karagözoğlu B. Safevi Döneminde İran'dan Hindistan'a Göçler (1555-1666)", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt IV/XI, 2017, s.1-24; Yenə onun: Kutup Şahi Hanedanlığı'nın Başkenti Golkonda'da Fars Dili ve Edebiyatı. //Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 5(16), 2018, s.348-361.

³ Sıddıqui İ.H. Nizamşahiler. Hindistan'da hüküm süren bir İslam hanedanı (1490-1636) //TDV İslam Ansiklopedisi, c. 33. İstanbul: 2007, s.192-194.

⁴ Oruc C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri //Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi /International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, 2018, s. 288-306.

A.Fərzəliyev və R.Məmmədovanın Sankt-Peterburqda rus dilində nəşr olunan “Müsəlman diplomatikasında Səfəvilər və Böyük Moğollar” adlı monoqrafiyasında¹ ilkin qaynaqlara, xüsusən də yazışma sənədlərinə istinad olunaraq Səfəvi-Moğol münasibətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Əsərdə Şah I Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətlərində Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının yerinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də dövrün farsdilli “Münşəat-i salatin” əlyazmasında öz əksini tapan Şah I Təhmasibin Adilşahlara ünvanlanmış iki məktubunun faksimilesinin və tərcüməsinin verilməsidir. Tədqiqatın gedişində yeri gəldikcə həmin məktublardan istifadə olunmuşdur.

İran tarixçiləri də öz tədqiqatlarında Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirmişlər. M.S.Aləvi Qütbşahlara və Adilşahlara həsr olunmuş məqalələrində² hər iki sultanlığın yaranmasına toxunur, Yusif Adilşah dövründə həyata keçirilən dini siyasətə aydınlıq gətirir. A.Qaffari-fərd Səfəvi dövlətinin Nizamşahlarla münasibətlərindən bəhs olunan məqaləsində³ şiəliyin Nizamşahlar dövlətin-

¹ Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Санкт-Петербург: 2004.

² Alevi M.S. Kutubşahiyan ihyagiran-ı teşeyyu dər Dekən // Fasilname-i Şinasi, 15, 1385, s. 181-198; Yenə onun: Tesis-i hükümet-e Adilşahiyan dər Dekən və siyasetha-ye mezhəbi Yusuf Adil Şah. //Edyan, Mezhəp və Arifan, Zımustan, 21, 1388, s. 91-100.

³ Gaffariferd A. Revabet-e Safeviyye və Nizamşahiyan Dekən //Tarih-i revabet-e xarici, 31, 1386, s. 1-14.

də yayılmasına, I Bürhan Nizamşahın şiəliyi rəsmi məzhəbə çevirməsində Şah Tahirin roluna xüsusi diqqət yetirmiş, Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyninin Şah I Təhmasib sarayına elçi göndərilməsi ilə iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsində önəmli rol oynadığını qeyd etmişdir.

Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri ingilisdilli tarixşünaslıqda xüsusi tədqiqat obyektı kimi araşdırılmışdır. Hindistan tarixçisi Ə.Nazir 1969-cu ildə “Adilşahların diplomatik nümayəndəliyi Şah I Abbasın sarayında” və “Dekan hökmdarlarının Şah I Abbasa məktubları” adlı məqalələrində¹ Adilşahlarla Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələrə, xüsusən də Moğol hökmdarı Cahangirin təzyiqlərinin artdığı bir dövrdə Şah I Abbasla qarşılıqlı əlaqələrin intensiv xarakter almasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Ə.Nazir ikinci məqaləsində dövrün münşəat toplularında yer alan yazışma sənədlərinə, xüsusən də Dekan sultanlarının Şah I Abbasa ünvanladığı məktubları elmi dövriyəyə gətirərək Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla münasibətlərinə aydınlıq gətirmişdir. S.M.R.Naqvi Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla Moğol hökmdarı Cahangir arasındakı qarşıdurmada Dekan sultanlıq-

¹ Nazir A. Adil Shahi diplomatic missions to the court of Shah Abbas I. //Islamic Culture, 43/2, 1969, pp. 143-161; Yenə onun: Letters of the rulers of the Deccan to Shah Abbas of Iran //Medieval India: A Miscellany, vol. I. Aligarh: 1969, p. 280-300.

larının yeri məsələsindən bəhs olunan məqaləsində¹ Ca-hangirin Dekan sultanlıqlarına qarşı təzyiqlərinin qarşısını almaq məqsədilə Şah I Abbasın həyata keçirdiyi tədbirlərə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Pakistan tarixçisi Riyazül İslamın “Hindistan-İran münasibətləri: Moğol imperiyası ilə İran arasındakı siyasi və diplomatik əlaqələrin tədqiqi” və “Hind-İran münasibətlərinə dair sənədlərin təqvim 1500-1750” adlı iki cildlik əsərində² Səfəvi-Moğol münasibətlərini tədqiq etsə də, yeri gəldikcə Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə də toxunmuşdur. M.A.Nayimin 1973-cü ildə müdafiə etdiyi “Bicapur krallığının xarici əlaqələrindən” adlı dissertasiyasında³ və növbəti il çap olunan eyniadlı əsərində⁴ Adilşahlar dövlətinin diplomatik əlaqələr tarixindən bəhs edərkən Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmişdir.

1976-cı ildə Hindistan tarixçisi Məhəmməd Ziauddin Əhməd Qolkəndə sultanlığının Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı

¹ Naqvi S.M.R. Shah Abbas and the conflict between Jahangir and the Deccan States. //Medieval India: A Miscellany, vol. I. Aligarh: 1969, p. 272-279.

² Islam R. Indo-Persian relations: A Study of the political and diplomatic relations between the Mughal empire and Iran. Tehran: 1970; Yenə onun: A Calendar of documents on Indo-Persian relations, 1500-1750, Volume I-II. Tehran: Iranian Culture Foundation, 1971.

³ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.) (A Study in diplomatic history). Poona: 1973

⁴ Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686). Hyderabad: Bright Publishers, 1974.

əlaqələrindən bəhs olunan dissertasiya¹ müdafiə etmişdir. M.Z.Əhməd uzun illər arxiv idarəsində çalışdığı üçün tədqiq olunan mövzu ilə bağlı dövrün əksər qaynaqlarını araşdırmış, bizim üçün əlçatmaz olan Heydərabad arxivlərində saxlanılan sənədləri, o cümlədən Qütbşahların Səfəvi hökmdarları ilə yazışmalarını tədqiqata cəlb etmişdir. Onun dissertasiyası 2017-ci ildə xüsusi monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur.² Monoqrafiyada Qütbşahlar dövlətinin yaranması, Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı siyasi və iqtisadi əlaqələri öz əksini tapmışdır. Məsud Əhməd xanın "Qütbşahlar səltənətinin xarici əlaqələri" adlı dissertasiyasında³ Qütbşahlar dövlətinin Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. S.Naqvinin "İran-Dekan münasibətləri" monoqrafiyasında⁴ Dekan sultanlıqlarının Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinə aydınlıq gətirilmişdir.

Kanada tarixçisi R.Seyvori "XV-XVII əsrlərdə Dekandakı şiə anklavları: tarixi anomaliya" adlı məqaləsində⁵

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687 by Mohammed Ziauddin Ahmed. Hyderabad: 1976.

² Shakeb M.Z.A. Relations of Golkonda with Iran, 1518-1687. Foreword by Muzaffar Alam. Pimus Books, Delhi: 2017.

³ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom. Thesis submitted for the degree doctor of philosophy by Masood Ahmad Khan under the supervision of Dr. M.Zameeruddin Siddiqi. Centre of advanced study department of history Aligarh Muslim Univesity. Aligarh: 1982.

⁴ Naqvi S. The Iran-Deccan Relations. Bab-ul-Ilm Society, Hyderabad: 1994.

⁵ Savory R. The shi'i enclaves in the Deccan (15th-17th centuries): an historical anomaly //Corolla Torontonensis: Studies in Honor of Ronald Morton Smith. Toronto: University of Toronto, 1994, pp.173-190.

Dekanda Bəhməni dövlətinin süqutundan sonra təşəkkül tapan beş müsəlman sultanlıqlardan üçünün şiiəliyi rəsmi dini məzhəb kimi qəbul etməsini XV əsrdən XVII əsrə qədər Hindistan tarixində anomaliya hesab etmişdir. R.M. Seyvorinin fikrincə, Moğol imperiyasının hərbi üstünlüyünü nəzərə alsaq, bu üç kiçik şahlığın imperiyaya daxil edilməsi sadəcə bir an məsələsi idi. Bu üç şahlığın hakimləri Moğol imperatorlarından vassal asılılığı yolunu da seçə bilərdilər. Lakin onlar Moğol imperiyasına qarşı mübarizə yolunu seçdilər və İsnə-Əşəriyyəni rəsmi dini məzhəb elan edərək Səfəvi şahlarının ali hakimiyyətini tanımağa dair çağırışlar etməyə başladılar.¹ Məqalədə Hindistanın Dekan bölgəsində təşəkkül tapan Adilşahlar, Nizamşahlar və Qütbşahlar dövlətinin yaranması və Səfəvi dövləti ilə əlaqələri barədə müəyyən məlumat öz əksini tapmışdır.

M.S.Ənvərin “Səfəvilər və Moğolların Dekan dövlətləri ilə münasibətləri” adlı məqaləsində² Səfəvi-Moğol münasibətlərində Dekan sultanlıqlarının yeri, Əkbər şah dövründə Moğol dövlətinin Dekan sultanlıqlarına qarşı təzyiqləri artırmasının onların Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə mühüm təsir göstərdiyi ətraflı işıqlandırılmışdır. K.K.Moulappa “Dekan sultanlıqlarının diplomatik əla-

¹ Savory R. The shi'i enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 173.

² Anwar M.S. The Safavids and Mughal relations with the Deccan states. //Proceedings of the Indian Congress, Volumen 52, 1991, p. 255-262.

qələri” adlı əsərində¹ yeri gəldikcə Dekan sultanlıqlarının Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə də toxunmuşdur. M.S.Hadi Torabi “Səfəvi sülaləsinin Hindistanın şiə hökumətləri ilə münasibətləri” adlı məqaləsində² Hindistanda şiəliyin yayılması, XV əsrin sonlarında Dekanda Bəhməni dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən müstəqil sultanlıqların yaranması, Yusif Adilşahın şiəliyi rəsmi dini məzhəb elan edərək Səfəvi dövləti ilə əlaqələr yaratması, Şah Tahirin söyləri nəticəsində I Bürhan Nizamşahın Nizamşahlar dövlətində şiəliyi rəsmi dini məzhəb elan edərək Səfəvi dövləti ilə əlaqələr yaratmağa çalışması və Qütbşahların Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratması barədə müfəssəl məlumat vermişdir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixşünaslığımızda ilk dəfə tədqiq olunduğuna görə dövrün ilkin qaynaqları ilə yanaşı, mövzu ilə bağlı qonşu ölkələrdə və ingilisdilli tarixşünaslıqda aparılmış tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bunu nəzərə alaraq qeyd olunan problemin hərtərəfli araşdırılması zamanı mövzu ilə bağlı xarici ölkələrdə aparılmış tədqiqatların nəticələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates. Department of Studies and Research in History Gulbarga University, Kalaburgi: 2017.

² Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India //Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences Vol. 7, No. 9, October 2019, pp.16-25.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ADİLŞAHLARLA SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ

1.1. XV əsrin sonlarında Dekanda siyasi vəziyyət

XV əsrin sonlarında Hindistanın Dekan yaylasında Bəhməni şahlığı (1347-1526) fəaliyyət göstərirdi. İlk paytaxtı Gülbərgə, daha sonra Bidar/Məhəmmədabad olan Bəhməni şahlığı “dənizdən dənizə” – Benqal körfəzindən Ərəbistan dənizindəki Dabul limanına qədər uzanırdı.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrdə müsəlman dünyasında sufi təriqətləri ən nüfuzlu çağını yaşayırdı və Sufi şeyxlərinin təlimləri yeni dini doktrinaların yayılmasına kömək edən dini mühit yaradırdı. Bədrəddiniyyə, Xəlvətiyyə, Bayramiyyə və Səfəviyyə kimi bəzi sufi təriqətlər yeni dini ideyalar üçün zəmin hazırlamışdılar. Bunlardan Səfəvilərin tərəfdarları Azərbaycanla yanaşı, İran, İraq, Suriya və Şərqi Anadoluda XV əsr boyunca fəal idilər. XV əsrdə Səfəvi müridlərindən ən yaxşı tanınanlarından biri Nemətullahi təriqətinin banisi, Şah Nemətullah Vəlinin yaxın dostu Şah Qasım Ənvər idi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından sonra Nemətullahilər Səfəvi şahları tərəfindən ən yüksək hörmət görməyə davam edirdilər və təriqətin bir sıra üzvləri Səfəvi şah ailəsinin üzvləri ilə ailə

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 174.

həyatı qurmuşdular.¹

Şiəliyin Dekanda yayılmasında İranda* fəaliyyət göstərən Nemətullahi təriqətinin böyük təsiri olmuşdu. 1421-ci ildə Bəhməni dövlətində taxta çıxan Əhməd şah Bəhməni (1421-1436) Şah Nemətullah Vəlinin müridi olmuşdu. Əhməd şah bahalı hədiyyələrlə Şah Nemətullahın yanına bir heyət göndərmiş, bunun müqabilində ona 12 dilimli yaşıl tac göndərilmişdi.²

Bəhməni I Əhməd Nemətullahi təriqətinin banisi, böyük Sufi şeyxi Şah Nurəddin Nemətullah Vəlini Dekana dəvət etsə də, o, nəvəsi Şah Nurallahı göndərmişdi.³ Şah

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 177.

* Masaşi Xaneda haqlı olaraq yazır: "... müzakirə olunan dövrün beynəlxalq münasibətləri ilə məşğul olanda qaçılmaz olan müəyyən problemlərlə üzləşirik. İlk növbədə bu, İran anlayışına və daha çox İran xalqının kim olmasına aiddir. Əlbəttə o dövrdə İran bir dövlət kimi mövcud deyildi... Dövrün qaynaqlarında coğrafi baxımdan İran adlanan ərazilər, ya Xorasan, ya da İraq kimi təsvir olunur. Əslində İran dövləti çox müasir bir anlayışdır... Buna görə də araşdırma zamanı... "Səfəvi ərazisindən olan insanlar" kimi istinad edilməlidir" (bax: Haneda M. Emigration of Iranian Elites to India during the 16-18th centuries. Cahiers d'Asie centrale 3/4, 1997, p. 130.

² Ferehani M.M. İraniyan dər Dekən mürur-ı bər huzur-ı İraniyan və nüfuz-ı zəban-ı fərisi dər hükümet-i Bəhməniyan, //Name-i Encümin, 11, 1381, s. 136; Hadi Torabi S.M. Nimatullahi Sufism and Deccan Bahmani Sultanate //Paripex - Indian Journal of Research, Vol. 4, June 2015, p. 81.

³ Hadi Torabi S.M. Nimatullahi Sufism and Deccan Bahmani Sultanate, p. 81.

Nurallah Bombeyin cənubundakı Çaul limanına gəlmiş və paytaxt Bidarda Əhməd şah tərəfindən qəbul edilmişdi. Əməd şah qızlarından birini Şah Nurallaha ərə vermiş və ona digər şeyxlər qarşısında üstünlük bəxş etmişdi.¹ 1431-ci ildə Şah Nemətullah Vəlinin vəfatından az sonra onun oğlu Şah Xəlilallah da ölkəni tərk edib Dekana gəldi və burada Nemətullahi təriqətinin bir qolunun əsasını qoydu. Bəlkə də Teymuri Şahruxun yanında oturmağa icazə verilməsinə etiraz edən sultanın vəziri və əmirül-ümərası Firuzşahla düşmənçilik şeyxin Hindistana getməklə bağlı qərar qəbul etməsinə səbəb olmuşdu. Şah Xəlilallah oğulları Şah Həbiballah və Şah Muhibballah tərəfindən müşayiət edilirdi və Muhiballah daha sonra Bəhməni hakimi Əlaəddinin (1520-1522) qızı ilə evlənmişdi.²

XV əsrin ortalarında Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətindən Dekana gələn mühacirlər Bəhməni şahlığının siyasi və mədəni həyatına güclü təsir göstərdilər. Dekana “yeni gələnlər” afaqilər, “dünyanın dörd bir tərəfindən gələn insanlar”, yaxud da sadəcə “qəriblər”, “müttəfiqlər” kimi tanınırdı. Onların tərkibinə türklərlə yanaşı, farslar və ərəblər də daxil idi. Bəhməni dövlətinə ən məşhur “yeni gələn”, Gilandan gəlmiş Xacə Mahmud idi. 1411-ci ildə Gilanın Gavan qəsəbəsində dünyaya gələn Mahmud Gavan yaxşı təhsil almış və gənc yaşlarında Həcc ziyarətinə getmişdi. 1453-cü ildə Xacə Mahmud Gavan Dabul lima-

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 176.

² Yenə orada.

nından Bəhmənilərin paytaxtı Bidara gəlmiş və ticarətlə məşğul olmuşdu. Buna görə də məlikül-tüccar kimi tanınmışdı. Tezliklə o, II Əhməd şahın (1436-1458) diqqətini cəlb etmiş və saraya cəlb olunmuşdu.¹

Mahmud Gavan böyük bir idarəçi idi. O, hərbi sahədə hökmdara qarşı mövqeyi güclü olan əmirlərin səlahiyyətlərini azaltmaq məqsədiylə bir sıra tədbirlər gördü. Maliyyə sistemini nizama saldı, ədalət sistemini inkişaf etdirdi, xalqı təhsil almağa təşviq etdi və torpaq tənzimləməsini tətbiq edərək dövlətin ona əlavə xərc çəkməsinin qarşısını aldı, ondan sui-istifadə edənləri ədalətə təslim etdi. O, orduda islahat keçirərək onu daha intizamlı hala gətirdi. Əyalət hakimlərinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırdı, onlara məxsus qoşunun sayını dəqiqləşdirərək mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətlərini genişləndirdi. İnzibati islahat keçirərək dörd əyalətə bölünən ölkəni 8 əyalətə ayırdı. Onların üzərində dövlət nəzarətini gücləndirdi. Bu əyalətlərdən beşi yerli dekanlı əmirlər tərəfindən, üçü isə qərrib hesab olunan Mahmud Gavan, Yusif Adil xan və Fəxrülmülk tərəfindən idarə olunurdu.² Şübhəsiz ki, həyata keçirdiyi tədbirlər onun sarayda nüfuzunun artmasına səbəb oldu.

II Əhmədin hakimiyyəti dövründə afaqilərin nüfuzunun artması Dekana dəniz yolu ilə yeni mühacirlərin gəlməsinə imkan yaratdı. II Əhməd afaqilərdən Xacə Ca-

¹ Kurtuluş R. "Melik'üt-Tüccar". DİA, c. XXIX, Ankara: 2004, s. 82; Yenə onun: "Mahmud-ı Gavan", DİA, c. XXVII, Ankara: 2003, s. 361-362.

² Smith V.A. The Oxford History of India: 4th Ed., Oxford University Press, Delhi: 1981, p. 285.

han Astrabadini vəzir təyin etdi. Afaqilərin rəhbərindən Xələf Həsən Qucarat və Malva qüvvələri üzərində mühüm qələbə qazandı. II Əhməd onu paytaxtın kənarında qarşılamaq üçün 7 mil at sürdü və fərman verdi ki, həmin vaxtdan sonra afaqilər onun taxtının sağında əyləşməlidir. Halbuki dəxnilər və həbəşilər (muzdlu kimi xidmətə götürülən Efiopiyadan gələn mühacirlər – T.N.) onun sol tərəfində oturmalı idi. Bu afaqilərlə dəxnilər arasında ədavəti kəskinləşdirdi və sonuncular Xələf Həsənin ölümünü təşkil etməyə nail oldular.¹

Xacə Mahmud Gavanın Əlaəddin Hümayun şah (1458-1461) tərəfindən vəzir təyin edilməsi ilə tarazlıq afaqilərin xeyrinə yenidən dəyişmiş oldu. Mahmud Gavan məliküt-tüccar və Bicapur hakimi vəzifəsinə təyin edilməsinə baxmayaraq, faktiki olaraq ordunun baş komandanı idi. 1460-cı ildə Hümayuna qarşı uğursuz çevriliş cəhdi afaqi liderlərinin edam edilməsinə və liderləri Məlik Həsən Bəhri olan dəxnilərin müvəqqəti üstünlüyünə gətirib çıxardı. Hümayunun xələfi, 8 yaşında hakimiyyətə gələn III Əhmədin (1461-1463) hakimiyyəti dövründə naiblik şurası təsis olundu. Bu şura iki dəstə arasında barışıq yaratmaq məqsədi ilə təsis edilsə də, praktiki olaraq tərəflərin heç birini razı salmadı. 1463-cü ildə taxta oturan III Məhəmməd Mahmud Gavanı yenidən vəzir təyin etdi. III Məhəmməd şah (1463-1482) dövründə Mahmud Gavan Telingana kimi hindlilərin yaşadığı əraziləri ələ keçirdi.

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 177.

Ordudakı problemləri həll etmək üçün 500 nəfərlik şəxsi heyətin maaşına artırdı. Ancaq bir çox hərbi uğurlar qazanaraq bəzi islahatlar həyata keçirsə də, sarayda Mahmud Gavan üzərindəki intriqalar səltənətin dağılmasına səbəb oldu. Fərasət sahibi olmayan sultanın şəraba olan düşkünlüyü üzündən o, Mahmud Gavan üzərindəki intriqaları görə bilmədi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, baş vəzir Mahmud Gavanın həyata keçirdiyi islahatlar mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsini təmin etsə də, həyata keçirilən islahatlardan yerli əyanların narazı olması sarayda onlarla gəlmə əyanlar arasında rəqabətin daha da artmasına yol açdı. III Məhəmməd şahın başının eyş-işrət məclislərinə qarışması əyanlar arasındakı çəkişmələri vaxtında görməsinə imkan vermədi.

Mahmud Gavan hakimiyyətdə qaldığı müddətdə hindlilərlə, xüsusilə də maratxlarla münasibətləri inkişaf etdirməyə nail oldu.² O, 1481-ci ildə ölümünə qədər Dekanda faktiki olaraq dəyişməz siyasi və hərbi qüdrət sahibi oldu. Mahmud Gavanın rəhbərliyi altında həyata keçirilən islahatları bəyənməyən və bunu bir təhdid hesab edən valilər, onun uğurlarını və nüfuzunu qısqanan yerli əyanlar 1481-ci ilin aprel ayında başda Həsən Bəhri ol-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, trans. John Briggs as History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year 1612, Vol. II, Calcutta: R. Cambray & CO., 1909, p. 504-505.

² Yenə orada, s. 178.

maqla onu öldürmək üçün sui-qəsd hazırladılar.¹ Onlar Mahmud Gavanın möhürdarına rüşvət verərək boş bir kağız üzərinə onun möhürünü basdırdılar. Sonra isə Mahmud Gavanın adından Viçeyanagar kralı Narasinha Rel-səyə məktub yazıb həmin məktubu sultana təqdim etdilər.² Bununla da, ona qarşı hakimiyyətə xəyanət kimi yalançı ittiham irəli sürdülər və hökmdar III Məhəmmədi onu edam etməyə inandırdılar. Aprelin 5-də təqdim olunan məktubun məzmunundan qəzəblənən sultan onu yoxlatdırmadan ona və sələflərinə xidmət göstərmiş yaşlı baş vəzir Mahmud Gavanın edamına qərar verdi.³ Beləliklə, yerli əyanların baş vəzir Mahmud Gavana qarşı hazırlamış olduqları sui-qəsd planını gerçəkləşdirmək mümkün oldu. Dövlətə xəyanətdə günahlandırılan Mahmud Gavan 1481-ci ildə edam olundu.⁴ Onun öldürülməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. III Məhəmməd şah Mahmud Gavanın düşmənlərinin planını öyrəndikdən sonra səhvinə başa düşərək 1482-ci il martın 22-də özünü öldürdü.⁵

Bəhməni dövlətinə 35 il xidmət edən 78 yaşlı Mahmud Gavanın sədaqəti sultan tərəfindən bilinməli də, hadisəni araşdırmadan o zamana qədər bəlkə də misli görün-

¹ Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India, p. 155.

² Bax: Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 505-506; Majumdar R.C. An advanced history of India. Delhi: Macmillan India, 1974, p. 354.

³ Smith V.A. The Oxford History of India, p. 286.

⁴ Savory R. The Shi'ite Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 178.

⁵ Majumdar R.C. An advanced history of India, p. 354.

məmiş bir vəzirin edamı geniş miqyasda əks-səda yaratdı. Bu təəssüfləndirici və sarsıdıcı hadisədən dərhal sonra afaqi əsilli bir çox valilər, o cümlədən Yusif Adil xan paytaxta gəlməyi rədd etdilər.¹

Bəhməni dövlətində rəsmi dini məzhəbin sünnilik olmasına baxmayaraq, Hz. Əlinin şəxsində əhli-beytə böyük hörmət bəslənilirdi. Bu xüsusiyyət Bəhməni dövlətinin dağılmasından sonra da davam etdi və şiiəliyi qəbul edən türk-müsəlman sultanlıqlarının yaradılmasına yol açdı.²

Sonuncu Bəhməni hökmdarı Mahmudun (1482-1518) hakimiyyəti dövründə afaqilərlə dəxnilər arasında çəkişmələr daha da dərinləşərək Bəhməni dövlətinin tənəzzül etməsinə səbəb oldu və rəsmi din kimi İsnə-Əşəriyyəni qəbul edən daha kiçik sultanlıqların yaranmasına gətirib çıxardı.³

XV əsrin sonuna doğru Dekan bölgəsindəki dini və siyasi qruplar arasında yaşanan qarşıdurmalar daha da gücləndi. Bu hadisələr Bəhməni dövlətində sultanın Qasım Bəridi baş vəzir təyin etməsiylə daha da kəskinləşdi. Belə bir vəziyyət Bəhməni dövlətinin parçalanmasına və beş müsəlman sultanlığının yaranmasına gətirib çıxardı.⁴

¹ Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India, p. 155.

² Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıqlarında Şiiiliğin Yayılması ve Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı // Mavi Atlas, 7 (1), 2019, s. 325.

³ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 178.

⁴ Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India, p. 171.

Qasım Bərid baş vəzir seçildikdən sonra sultanı tam təsiri altında saxladığı üçün narazılıq daha da artdı. Belə bir vəziyyətdə sultan tərəfindən öldürülən Həsən Bəhrinin Dövlətabad valisi olan və müstəqilliyini elan edən oğlu Məlik Əhməd, Bicapur valisi olan Yusuf Adil xana və Berar valisi olan Fəthullah İmadülmülkə xəbər göndərərək müstəqilliklərini elan etmələrini tövsiyə etdi. Artıq 1490-cı ildə Berarda Fəthullah İmadülmülkün liderliyində İmadşahlar, Dövlətabadda Əhməd Nizamülmülkün rəhbərliyi altında Nizamşahlar, Bicapurda Adilşahlar, 1512-ci ildə Qolkəndədə Sultanqulu Qütbülmülk Əli Şükürün rəhbərliyi altında Qütbşahlar və Bəhməni dövlətinin mərkəzi Biddarda isə Əli Bəridin rəhbərliyi altında Bəridşahlar dövləti yaranmış oldu.¹

1.2. Adilşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi

Adilşahlar Hindistanın cənub-qərbində, Bicapur bölgəsində hökm sürən bir türk xanədanıdır. Adilşahlar sülaləsinin banisi mənşəcə Həmədan türklərindən olan Yusif Adil xan Dekanın Dabul limanına təxminən 1460-cı illərdə

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 436-437; Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India, p. 94; Ertaylan İ.H. Adilşahilər: Hindistan'da Bir Türk İslam Devleti. İstanbul: Sermet Matbaası, 1953, s. 3; Mübarek G., Gömeç S.Y. Hindistan'da Türkler. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, s. 90.

gəlmişdi.¹ Dabul limanına ticarət etmək üçün gələn Xacə Mahmud Gərcistani ilə tanış olan Yusif Bidara gələrək tezliklə Bəhməni dövlətinin məşhur vəziri Mahmud Gavana gürcüstanlı bir kölə kimi satıldı. Tezliklə o, Bəhməni dövlətinin paytaxtı Əhmədabada aparıldı.²

Bir rəvayətə görə Yusif Adil xan Osmanlı sultanı II Muradın oğlu idi və qardaşı II Mehmed taxta çıxdığı zaman öldürülməməsi üçün anası tərəfindən qaçırılmışdır.³ Bunun xanədana yüksəlmək üçün dövrün tarixçiləri tərəfindən sonralar ortaya atılan bir əfsanə olduğu və bununla bağlı heç bir dəlil tapılmadığı məlumdur.⁴ Yusif Adil xanın Osmanlı sultanı II Muradın oğlu olması ilə bağlı Məhəmməd Qasım Hinduşah Feriştə "Feriştə tarixi" əsərində* geniş məlumat verir.⁵

¹ Roux Jean-Paul. Türklərin tarixi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl. İstanbul: 2007, s.353

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, trans. John Briggs as History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year 1612, Vol. III, Calcutta: 1910, p. 3.

³ Bayur Y.H. Hindistan tarixi. c. I, s. 438; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.304; Nikpanah M. The Role of India's Adil Shahi Dynasty in Spreading Persian Language. //International Journal of Environmental & Science Education, 2018, Vol. 13, No. 2, p. 215; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiliğin Yayılması ve Safevi Nüfusunun Ortaya Çıkışı", Mavi Atlas, 7(1), 2019, s. 324.

⁴ Bayur Y.H. Hindistan tarixi. c. I, s. 438; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.304.

* Məhəmməd Qasım Hinduşah Feriştə "Tarixi Feriştə" adlı əsərində Yusif Adil xanın mənşəcə Osmanlı sultanları nəslindən olduğunu qeyd edir. O, yazır: "Adilşahlar sülaləsinin banisi olan Yusif Adilşah,

Osmanlı sülaləsi imperatorlarından birinin oğlu idi. H. 854 (m. 1451)-cü ildə vəfat edən Muradın yerinə hakimiyyətə böyük oğlu Mehmed gəldi. Vəzirlər yaxın keçmişdə Mustafa adlı bir şəxsin özünü İldırım Bəyazidin oğlu adlandıraraq imperiyada böyük iğtişaslar yaratdığını unutmamışdılar. Buna görə də onlar gələcəkdə ailənin yalnız bir şahzadəsinin yaşamasına icazə verilməsini arzu etdiklərini bildirdilər. Sultan Mehmed bu təkliflə razılaşdı və azyaşlı qardaşı Yusifin öldürülməsini əmr etdi. Cəlladlar uşağı boğub öldürmək və cəsədi dəfn etmək üçün anasından tələb etdilər. Anası azyaşlı uşağa rəhmləri gəlməsini xahiş etdi və dövlət siyasəti bu qədər qəddar bir qurban tələb edərsə, bu ağır cəzaya özünü hazırlaması üçün uşağın edamının bir gün ləngidilməsini xahiş etdi. Ana oğlunun həyatını xilas etmək üçün vaxt qazanmağa çalışdı. O, bir qayda olaraq, Savədən olan Xacə İmadəddinin məhsullarını satın almağa vərdiş etmişdi. Buna görə də ondan satış üçün kişi kələsinin olub-olmadığını soruşdu. Tacir beş gürcü və iki azyaşlı çərkəz kələsinin olduğunu bildirdi. Çərkəz kələlərdən biri tamamilə şahzadəyə bənzəyirdi. O, Yusifi tacirin himayəsinə qoydu və böyük miqdarda pulun qarşılığında onu imperatorun hökmranlığından kənarda etibarlı bir yerə çatdırmağı xahiş etdi. Xacə İmadəddin aldığı pulun müqabilində şahzadəni qəbul etdi və onunla birlikdə həmin gecə yola düşdü. Növbəti gün səhər sultanın mənzilinin qapısına gələn cəlladlar uşağı anasından tələb etdilər. Çərkəz qul boğularaq öldürüldü, kəfənə bükülmüş cəsəd şübhə edilməyəcək şəkildə təqdim olundu.

Xacə İmadəddin gənc şahzadəni Ərdəbilə apardı, onu hörmətli Şeyx Səfinin şagirdləri sırasına daxil etdi və bundan sonra onu Savə şəhərinə çatdırdı. Yusif yeddi yaşında olan zaman Xacə ona doğumunun sirrini izah etdi və öz övladları ilə birlikdə məktəbə qoydu. Növbəti il ana uşağının taleyini öyrənmək məqsədilə Savəyə bir adam göndərdi. Doqquz aydan sonra o, evə yola salındı, lakin İsgəndəriyyədə çox ağır xəstələndiyi üçün bir il yarım orada qalmalı oldu. Sonra geri qayıtdı və Yusifin yazdığı məktubu anasına çatdırdı. Ana oğlunu xilas etdiyinə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq kasıblara sədəqə payladı. Bir müddət sonra tibb bacısını, oğlu Qəzənfər bəyi və qızı Dilşad ağanı Xacə İmadəddinin müşayiəti ilə Savəyə göndərdi, şahzadənin istifadəsi üçün külli miqdarda pul yolladı.

Hindistana gəlişindən iki və ya üç ay sonra Mahmud Gavan Yusifi miraxur vəzifəsinə təyin etdi. O, Əziz xanın rəhbərliyi altında çalışmağa başladı. Əziz xan vəfat etdikdən sonra onun yerini tutdu və sultanın bütün atlarına baxmaq ona həvalə olundu. O, bir müddət bu işlə məşğul olduğdan sonra Sultan Məhəmmədlə arasında yaranan ix-

On altı yaşınadək Yusif Savədə saxlanıldı, lakin tibb bacısı onun doğum sirrini açdığından və həmin xəbər Ağqoyunlu valisinin qulağına çatdığından, şahzadənin daha təhlükəsiz yerə getməsinə icazə vermək üçün ondan dörd yüz tümən ödəməsinə tələb etdi. Yusif Savədən çıxarıldan sonra Qumda qalmağı düşünürdü. Lakin bir müddət sonra o, Qumdan ayrıldıqdan sonra Kaşana, İsfahana və nəhayət Şiraz şəhərinə getdi. O, yuxusunda Xızır peyğəmbəri gördüyünü, hakimiyyətə yüksəlməsi üçün İranı tərk etməsi və Hindistana getməsinə tapşırdığı xəbərini söyləməyə başladı. Yusif Şirazı tərk edərək Hindistana getmək üçün müvafiq olaraq dəniz sahilinə Gimbuna gəldi və 864-cü ildə gəmi ilə Dabul limanına çatdı. Limana gəldiyi zaman o, burada olan Xacə Mahmud Gərcistani ilə tanış oldu. Yusifin görünüşü və davranışları heyranedicisi və cazibədar idi, çünki o, Savədə yüksək təhsil almışdı. Xacə onu Bidarın mərkəzi Əhmədabada getməyə inandırma bildi. Yusif gürcü qulu adı ilə baş vəzir Xacə Mahmud Gavanın mühafizə dəstəsində xidmət etmək məqsədilə ona satıldı. Bu məlumatları müəllif Bicapurda öz müstəqilliyini elan etmiş Yusif Adilşahın baş vəziri olan Qiyasəddinin oğlu Mirzə Məhəmməd Savəlidən almışdır. Eyni hadisə Şah Hüseyn Anjunun oğlu Şah Cəmaləddin Hüseynə və həmçinin Bəhməni ailəsinin üzvü Xacə Nuzrla bağlıdır. Külbərgədə Bibi Mussitin şahzadə Əhmədlə toyu zamanı bu şahzadə bütün digər qadınların üstündəki möhürünü çıxartdı. Bununla belə, o, Yusif Adilşahın qızı və iki imperatorun nəvəsi olduğunu bildirdi və özünü Dekandakı hər bir xanımdan daha üstün hesab etdi. Bidardan olan Əmir Bərid bunun yalan olduğunu sübut etmək üçün öz nümayəndəsini İstanbula göndərməyə məcbur oldu. Ancaq təsdiqləyici faktlar o qədər güclü idi ki, mövzu artıq narahatlıq yaratmadı” (Fərishta M.Q. Tarix-i Fərishta, Vol. III, p.1-3).

tilafa görə istefa verdi və sarayın tanınmış nümayəndələrindən biri olan Nizamülmülk Türkün himayəsinə girdi.¹

Nizamülmülk qabiliyyətinə görə Yusifə çox yüksək qiymət verirdi və onu qardaşı hesab edirdi. Nizamülmülk Sultan Məhəmməd tərəfindən Berar valisi təyin edildikdən sonra Yusifi yüz atlıdan ibarət dəstənin başçısı təyin etdi və ona "Adil xan" titulunu verdi. Yusif vəfat edəncə qədər dostuna sadıq qaldı. 1467-ci ildə Nizamülmülkə tapşırıldı ki, Malva sultanlığının nəzarətində olan Kurleh qalasını ələ keçirsin. Lakin baş verən döyüşdə Nizamülmülk ağır yaralanıb vəfat etdi. Yusif Adil xan geri çəkilərək Dərya xanla birlikdə güclü ordu yaratdı və 30 döyüş fili ilə təkrar döyüşə girdi və qələbə qazandı. Sultan əldə olunan qələbə münasibətilə hər iki gənc sərkərdənin rütbələrini qaldıraraq şərəfini qorudu.²

Mahmud Gavanın himayəsinə qayıdan etibarlı qullarından biri olan Yusuf Adil xanın Bəhməni sarayında qabiliyyətinə görə rütbəsi sürətlə yüksəldi və 1471-ci ildə Mahmud Gavan tərəfindən yerli əmirlərlə gəlmə əmirlər arasında tarazlıq yaratmaq məqsədilə ən vacib vəzifə olan Dövlətabad valisi təyin edildi.³

Yusif Adil xanın Viragur və Ranjni qalalarını ciddi qan tökmədən ələ keçirməsi və külli miqdarda qənimətlə

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 4; Bolar V.R. Turks in Karnataka //International Journal of Social Sciences and Humanity Studies, Vol. 4, No 1, 2012, p. 424.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 481.

³ Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.304.

paytaxta qayıtması onun nüfuzunu daha da artırdı. Rajamandri və Nalgonda* xəzinələri onun özü ilə gətirdiyi atlar, fillər və qiymətli daş-qaşlar yanında sönük görünürdü. Məhəmməd şah, bu müvəffəqiyyəti və qəniməti gördükdən sonra Mahmud Gavan kimi xidmət etdiyi üçün onun şərəfinə sarayda ziyafət təşkil etmişdi.¹ Mahmud Gavan və Yusif Adil xanın sultan yanında nüfuzu və şöhrəti o qədər artdı ki, dekanlı əyanlar qısqancılıqlarından onların hər ikisini ortadan qaldırmaq üçün planlar qurmağa başladılar.²

1472-ci ildə Bicapur valisinin təhriki ilə Belgaum qalasının hakimi Birkananın Qoanı ələ keçirmək üçün yürüşə başlamasından xəbər tutan Məhəmməd şah böyük bir ordu topladı və yaxşı müdafiə edilən Belgaum qalası üzərinə göndərdi. Yusuf Adil xanın rəhbərlik etdiyi bu ordu Fəthullah İmadülmülk və Mahmud Gavanın dəstəyi ilə Belgaum qalasını və ardınca da Bicapuru ələ keçirdi.³ Yusif Adil xan Bəhməni xanədanlığının zəifləməsi zamanı dövlətin daxilində baş verən mübarizədə fəal rol oynadı. Mahmud Gavanın düşmənləri Zərifülmulk və Mifta Həbeş sarayda yüksək nüfuz sahibi olan Yusif Adil xanın sə-

* Rajamandri və Nalgonda şəhərləri hazırda Hindistanın Şərqi Dekan bölgəsində yerləşir. (bax: Symonds A.R. Introduction to the geography and history of India and of the countries adjacent. Oxford: American Mission Press, 1845, p.161-162.

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 488-489.

² Yenə orada, s. 490.

³ Yenə orada, s. 491-492.

fərdə olmasından istifadə edərək üstündə Mahmud Gavanın möhürü olan saxta bir məktub yazaraq sultana verdilər. Sultan tərəfindən xain elan edilən Mahmud Gavan edam edildi.¹

Mahmud Gavanın öldürülməsindən sonra Fəthullah İmadülmülk və Xudavənd xə saraydan uzaqlaşaraq sultanın çağırışına cavab vermədilər. Sultanın təkidli sifarişlərinə baxmayaraq, onlar Yusif Adil xan gəlmədən sultanın hüzuruna çıxmıyacaqlarını bildirdilər. Problemin həllinin uyğun yolunun bu olduğunu görən sultan İmadülmülk və Xudavənd xanın istəyini yerinə yetirdi. Konda pillidə səfərdə olan Yusuf Adil xana xəbər göndərərək onu saraya dəvət etdi. Bununla da yaranmış gərginlik aradan qaldırıldı və Yusuf Adil xan fəth etdiyi Bicapur şəhərinə vali təyin olundu.² Yusif Adil xanın Bicapur valiliyini seçib mərkəzdən uzaqlaşmasına səbəb Fəthullah İmadülmülk və Xudavənd xə kimi mərkəzdə qarışıqlıq yaradan əmirlərdən narazı olması idi.³

Yusuf Adil xan Bəhməni hökmdarı II Mahmudun nəzdində yüksək hörmət qazandı. Buna görə də vəzir Nizamülmülk Yusuf Adil xanın sarayda qazandığı nüfuzunun kölgəsində qaldı. Buna görə də sarayda təşkil olunan tədbirlərdə sultanın ətrafında Yusuf Adil xandan sonra Nizamülmülk, sonra Dərya xan, ardında isə Nizamülmülkün oğlu Malik Əhməd otururdu. Beləliklə, afaqilərin üs-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 505.

² Yenə orada, s. 515.

³ Yenə orada, s. 522.

tünlüyü hər zaman olduğu kimi təmin edildi.¹ Bu vəziyyət vəzir Nizamülmülk və tərəfdarlarını narahat etdiyi üçün Yusif Adil xan və tərəfdarlarına qarşı sui-qəsd planı hazırlansa da, Yusif Adil xanın səyləri nəticəsində bunun qarşısı alındı. Lakin yerli əmirlərlə Yusif Adil xan tərəfdarları olan afaqi əyanlar arasında paytaxtda 20 gün davam edən toqquşma zamanı 4 mindən artıq insan həlak oldu. Tanınmış şəxslərin və alimlərin müdaxiləsi nəticəsində toqquşmanın qarşısı alındı. Yusif Adil xan Bicapura qayıtdı. Afaqilərin paytaxtdan uzaqlaşdırıldığını nəzərə alan vəzir Nizamülmülk nüfuzundan istifadə edərək oğlu Malik Əhməd Berara, Fəxrülmülk Dekanini isə Dharora hakim təyin etdi. Berar valisi İmadülmülkün oğlu Şeyx Əlauddin atasına yardımçı, Qasım Bərid isə şəhərin kutvalı təyin edildi.²

1490-cı ildə Bəhməni dövlətinin əksər vilayətlərində mərkəzi hakimiyyətdən narazılıq daha da gücləndi. Vilayət hakimlərinin sultana tabe olmaması və vəzir Nizamülmülkün yeritdiyi siyasət sultan naibi kimi onun öldürülməsinə və Qasım Bəridin vəzir təyin edilməsinə gətirib çıxardı. Atasının öldürülməsində sultanı günahlandıran Malik Əhməd Əhmədnaqarda öz müstəqilliyini elan edərək xütbəni öz adına oxutdurdu və Nizamşahlar dövlətinin yarandığını elan etdi. Məhz bu zaman Bəhməni dövlətinin daxili mübarizə nəticəsində zəifləməsindən faydalanan Yusif Adil xan da müstəqilliyini elan etdi və Bica-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 523.

² Yenə orada, s. 526-527.

purda * öz adına xütbə oxutdurdu.¹

Şübhəsiz ki, bundan narahat olan Bəhməni vəziri Qasım Bərid 1492-ci ildə Viçeyanagar racəsinə xəbər göndərərək Bicapura qarşı hərbi yürüşə başlayacağı və Yusif Adil xanı cəzalandıracağı təqdirdə Mudkul və Rayçor qalalarını ona hədiyyə edəcəyini bildirdi. Viçeyanagar racəsinin məqsədi Qoa və Darbarı, sonra isə Bicapuru ələ keçirməkdə. Buna görə də bu təklifə razılıq verərək böyük bir ordu ilə Yusif Adil xana qarşı yürüşə başladı. Viçeyanagar ordusunun komandanı Timraç Tungbudra çayını keçərək ölkəni talan etməyə başladı. Bu hücumu dəf etmək gücündə olmayan Yusif Adil xan barışıq imzalamağa məcbur qaldı.² Bicapur sultanı baş verən bu hadisənin səbəbkarı Qasım Bərid olduğuna görə onu cəzalandırmaq üçün böyük bir ordu ilə Bəhməni dövlətinin paytaxtına yürüş etdi. Bundan xəbər tutan Qasım Bərid Əhməd Nizamşahdan yardım istədi. Naldurg ətrafında baş verən döyüşdə Adilşahlar ordusu Yusif Adil xanın və silahdaşları Dərya xanın, Fəxrülmülkün və Qəzənfər bəyin rəhbərliyi altında sultan ordusuna sarsıdıcı zərbə vurdu. Sultan ordusunun geri çəkilməsini görən Əhməd Nizamşah

* Hindistanın cənub-qərbində bugünkü Karnataka əyalətinə daxil olan Bicapur şəhəri öz adını "zəfər şəhəri" mənasını verən qədim Vica-yapura şəhərindən götürmüşdür (bax: Naim A. "Bicapur", TDV İslam Ansiklopedisi, c.VI, İstanbul: 1992, s.127).

¹ Ferishta M.Q. Tarix-i Ferishta, Vol. II, p. 537; Merçil E. Adilşahilər. TDV İslam Ansiklopedisi, c.1. Ankara: 1988, s. 384.

² Ferishta M.Q. Tarix-i Ferishta, Vol. III, p. 5.

Yusif Adil xanla barışıq imzalayaraq bir daha Adilşahlara qarşı mübarizəyə qatılmayacağına söz verdi.¹

1492-ci ildə Yusif Adil xan ovda soyuqlayaraq ağır xəstələndiyi üçün dövlətin idarəsi südqardaşı Qəzənfər bəyə həvalə olundu. Bicapur sultanın xəstələnməsi ilə bağlı xəbərlər Viçeyanagarın gənc racəsi Raya çatan zaman hökmdarla aralarında müəyyən ixtilaflar olan baş komandan Timraç gözlənilmədən öz ordusu ilə Tundugra çayını keçərək Bicapura doğru hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan Yusif Adil xan öz ordusunu toplayaraq düşmənin qarşısına çıxdı. 1493-cü ilin aprelində ilk döyüş günü Adilşahlar ordusu məğlub oldu və 500 nəfər əsgər itirildi, xeyli əsgər əsir alındı. Düşmən əsgərləri ələ keçirilən qəniməti bölüşdürmək üstündə mübarizə aparən zaman əsirlikdən qaçan Özbək Sevincik Bahadırın mövcud vəziyyət barədə Yusif Adil xana məlumat verməsi ilə düşməne qarşı gözlənilməz hücumla qərar verildi. Viçeyanagar ordusu bu gözlənilməz hücum qarşısında dayana bilmədi, Timraç və gənc kral Ray 200 döyüş filini, külli miqdarda daş-qaşı, 6 milyon dəyərində olan ləl-cəvahiratı ataraq qaçmağa məruz qaldı. Döyüşdə ağır yaralanan Viçeyanagar racəsi Ray yolda öldüyü üçün ölkəyə qayıdan Timraç özünü kral elan etdi. Düşmən hər şeyi atıb qaçdığı üçün Yusif Adil xan külli miqdarda qənimətlə Biçapura qayıtdı. O, qələbə rəmzi kimi Bəhməni sultanı Mahmud şaha qiymətli daşlarla bəzədilmiş, nalları qızıldan olan at, qiymətli daşlarla

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 5.

bəzədilmiş yəhər göndərdi.¹

1495-ci ildə Gülbərgə valisi Düstur Dinarın ətraf qalaları ələ keçirərək Bima və Telingana çayları arasındakı ərazilərdə öz müstəqilliyini elan etmək fikrinə düşməsi Bəhməni sultanı Mahmud şahı və vəziri Qasım Bəridi Yusif Adil xandan kömək istəməyə vadar etdi. Bu xahişə müsbət cavab verən Yusif Adil xan Mindarci yaxınlığında baş verən döyüşdə qalib gələrək Düstur Dinarı əsir aldı. Qasım Bərid onun öldürülməsinə qərar versə də, Yusif Adil xan onu azad etdi və Bicapura qayıtdı.² Yusif Adil xanın Düstur Dinarın həyatını xilas etməkdə məqsədi Qasım Bəridin nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə yol verməmək idi.³

1497-ci ildə Mahmud şah 14 yaşlı oğlunu Yusif Adil xanın qızı ilə evləndirmək istədi və toy mərasiminin yeri kimi Gülbərgə şəhərini seçdi. Yusif Adil xan Bəhməni hökmdarı ilə münasibətləri yaxşı olduğu üçün bu təklifə müsbət yanaşdı, lakin qızı azyaşlı olduğu üçün gəlinin köçürülməsi xeyli ləngidildi. Bəhməni sultanı Qasım Bəridin mövqeyinin güclənməsinə yol verməmək üçün Düstur Dinarın nəzarətində olan Gülbərgəni də Yusif Adil xana vermək istədi. Bu vəziyyət Yusif Adil xanla Düstur Dinar arasında münasibətləri xeyli gərginləşdirdi. Düstur Dinar Bima çayının Bicapurun sərhədi kimi qalmasını, Gülbərgə,

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p 7.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 544-545.

³ A history of the Deccan by J.D.B. Geibble. In two volumes. Vol. 1, p.143.

Sagar və İtgin onə aid olduğunu iddia edirdi. Bəhməni sultanı bu mübarizəyə müdaxilə etməsə də, sonə Düstur Dinar Purenda da qalmağa məcbur oldu. Ancaq Yusif Adil xanla Qasım Bərid arasındakı mübarizə daha da kəskinləşdi.¹

1498-ci ildə Yusif Adil xan Gülbərgədən qaçan Dütur Dinara qarşı yürüşə başladı. Qasım Bəridlə yaxşı münasibətdə olan Düstur Dinar ondan yardım istədi. Ancaq Qasım Bərid onə bu məqsədlə Əhməd Nizamşaha müraciət etməsini bildirdi. Buna görə də Əhməd Nizamşahın Düstur Dinarı bağışlaması xahişinə Yusif Adil xan yox cavabı verə bilmədi.² Buna baxmayaraq, bir müddət sonra Yusif Adil xan Düstur Dinara qarşı mübarizədə Əhməd Nizamşaha və İmadülmülkə elçi göndərərək ərazicə böyük olmayan Dekanda çoxsaylı müstəqil xanədanlıqların yarandığını və onları qorumaq üçün birləşməyin vacib olduğunu bildirdi. Əldə olunmuş razılığa görə, İmadülmülk Mahur, Ramgar və Həbəş Xudavənd xanın nəzarətində olan qalalara, Əhməd Nizamşah Dövlətabad, Antore, Galna və Qucərat sərhədinə qədər olan qalalara, Yusif Adil xan da Düstur Dinarın və Aynulmülkün nəzarətində olan ərazilərə sahib olacaqdı.³ Yusif Adil xan bu anlaşımaya uyğun olaraq Aynulmülkün onə itaət edib-etmədiyini yoxlamaq üçün onə xəbər göndərdi. O, müsbət cavab verərək Adilşahlara sədaqətini bildirdi. Yusif Adil xan Aynulmülkün

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 9.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s. 10.

bu sədaqətini yüksək qiymətləndirdi və bu məqsədlə Qoa qalasında bir həftə mərasim keçirərək ona tac və xalat bağışladı.¹

Gülbərgə valisi Düstur Dinar Yusif Adil xanın planlarından xəbər tutaraq Bəhməni dövlətinin vəziri Əmir Bəriddən* yardım istədi. O, Düstur Dinara yardıma 3 min süvari göndərdi. Düstur Dinar Purenda Xoca Cahanın və onun qardaşı Zeyn xanın 5 minlik qüvvəsi ilə birləşərək Yusif Adil xana qarşı yürüşə başladı. Bicapur sultanı düşmənin ordusunun çoxsaylı olmasına baxmayaraq, Viçeyanagardan əldə olunan qəniməti əsgərlərinə payladı, ciddi hazırlıqdan sonra düşməni qarşılamaq üçün Bicapurdan hərəkət etdi. Yusif Adil xan Düstur Dinara xəbər göndərərək hakimiyyətini qəbul edəcəyi təqdirdə döyüşdən imtina edəcəyini bildirsə də, o bu təklifi rədd etdi və ən etibar etdiyi qüvvələri önə göndərdi. Lakin baş verən döyüş Adilşahların qələbəsi ilə başa çatdı. Döyüş filləri və atlar qənimət kimi ələ keçirildi.²

Növbəti gün Yusif Adil xan əsas ordusunu düşməinə qarşı döyüşə daxil etdi. Düstur Dinar çoxsaylı ordusuna güvənərək döyüş fillərini fərqli tərzdə düzərək mərkəzdə ağır silahlarını yerləşdirdi. Yusif Adil xan ordusunun sağ

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 11.

* Qeyd etmək lazımdır ki, 1504-cü ildə Qasım Bəridin vəfat etməsindən sonra vəzir təyin olunan oğlu Əmir Bərid mövqeyini daha da gücləndirdi və Mahmud şahı tamamilə öz təsiri altına aldı (bax: Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 11).

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 11.

cinahına Cahangir bəyi, sol cinahına Heydər bəy Təbrizini və Mirzə Cahangir Qumini, mərkəzdə isə öz qüvvələrini yerləşdirərək bütün cəbhə boyu düşməyə qarşı hücumla başladı. Bu hücum qarşısında dayana bilməyən Düstur Dinar ordusu qaçmağa başladı. Mühüm qələbə qazanan Yusif Adil xan Düstur Dinarın nəzarətində olan Gülbərgə, Sagur qalalarını və digər əraziləri ələ keçirərək onların idarəsini öz adamlarına həvalə edərək Bicapura qayıtdı. Qazanılan qələbə münasibətilə Heydər bəyi, Mirzə Cahangiri və digər ordu başçılarına yüksək mükafatlar verdi.¹

Yusif Adil xan öz dövlətini yaratmaqla məşğul olduğu zaman Dekan bölgəsində fəaliyyət göstərən digər dörd müsəlman sultanlıqları arasında münasibətlər yenidən gərginləşməyə başladı. Belə ki, bu beş xanədan bir-birini qısıqanmağa və onlardan hər hansı birinin qüvvətlənməsini xoş qarşılamamağa başladı. Sultanlıqlardan biri qüvvətlənən zaman digərləri ona qarşı ittifaqlar yaradaraq mübarizəyə başladı, həmin dövlət zəiflədikdə isə digər ittifaqlar yarandı. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Yusif Adil xan da belə bir vəziyyətlə qarşılaşdı. O, ilk öncə Bəhməni xanədanını öz nəzarəti altına alan Qasım Bəridin təzyiqlərinə məruz qaldı.² Bu təzyiqlər Yusif Adil xanın dini siyasətində də özünü açıq şəkildə büruzə verdi.

Yusif Adil xan şiəliyə meyil etməsi ilə tanınırdı. O, şiə məzhəbində olan ordu başçıları Mirzə Cahangir Qumi, Heydər bəy Təbrizi, Seyyid Əhməd Hirvi və alimlərin də

¹Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 12.

² Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 304.

daxil olduğu bir şura yaratmış və şiə məzhəbinin rəsmiləşdirilməsi üçün hazırlıqlar görmüşdü. Şuranın razılığı ilə 1502-ci ildə Bicapur türk-müsəlman sultanlığında şiəlik rəsmi şəkildə elan edildi. Belə ki, Bicapurdakı Ulu camiyə gedildi, şəhərdə böyük hörmət sahibi olan Nakih xan min-bərə çıxdı və xütbədə şiə məzhəbinə görə 12 İmamın adlarını zikr etdikdən sonra "Hz. Əlinin Allahın dostu olduğuna şahidlik edirəm" dedi. Yusif Adil xan bunu Hindistanda ictimai bir şəkildə edə bilən ilk hökmdar oldu.¹ Bununla da, 1502-ci ilin noyabrında İsna-Əşəriyyə şiəliyi Adilşahlar dövlətinin rəsmi məzhəbi elan edildi. Bəzi saray əyanları tərəfindən şiəliyi rəsmi şəkildə elan etməyi təxirə salmağa inandırılmasına baxmayaraq, Yusif Adil xan 12 İmamın adına xütbə oxutdurdu, azan və namazı şiə qaydasında icra etməyi tapşırırdı. Yusif Adil xan İsna-Əşəriyyənin təbliğində əldə etdiyi uğurlar barədə xəbərləri Şah I İsmayılə göndərirdi.² Hər bir halda, şübhəsiz ki, Yusif Adil xan Hindistanda, xüsusən də Dekanda şiəliyin yayılması üçün əvəzsiz xidmətlər göstərirdi. O, taxt-taca sahib olanda şiəliyi təbliğ edəcəyini, xütbələrdə Səfəvi hökmdarının adını çəkəcəyini bəyan etmişdi.

Yusif Adil xanın (1490-1510) şiə ideologiyasına söy-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 12; Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India //Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences Vol.7, No. 9, October 2019, p. 19.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 12-13; Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 179.

kənməsində şiə inancında olan xanımının və hakimiyyətə gətirilməsinə vəsilə olan xalası Dilşad Ağanın böyük təsiri var idi. O, Bicapurda Şah I İsmayılın dini rəhbərliyini çox yüksək qiymətləndirərək qəbul etmiş, şiəlik təbliğ olunmağa başlanmışdı. Cümə günləri Şah I İsmayılın adı xüt-bələrdə çəkilməyə başlandı. Bu qayda Yusif Adil xanın bütün hakimiyyəti dövründə ciddi şəkildə tətbiq edildi.¹

Yusif Adil xanın bu siyasətinə cavab olaraq sünni dövlət xadimləri Dilavər xan və Məhəmməd xan Sistani bu vəziyyətə etiraz etdilər. Şiə məzhəbinin Dekanda rəsmiləşdirilməsinə Dekanın müsəlman dövlətləri etiraz edərək Yusif Adil xana qarşı ittifaq yaratmaqla cavab verdilər. Əmir Bəridin təsiri altında olan Bəhməni hökmdarı Mahmud şah Qutbülmülkə, İmadülmülkə və Xudavənd xaa məktub göndərərək Yusif Adil xanın dini birlikdən çıxdığını, islamdakı isyankar zümrədən olub İslam diyarında insanları küfrə dəvət etdiyinə görə onun dayandırılmasının vacib olduğunu və sünni inancın yenidən bərpası üçün sultanın ordusuna qatılmalarını istədi. Qutbülmülk vaxt itirmədən bu təkliflə razılaşsa da, İmadülmülk və Xudavənd xə bəzi bəhanələr gətirərək bitərəf qaldılar. Qasım Bərid Xoca Cahan Dekani ilə birlikdə sultanın ordusuna qatılan Malik Əhməd Nizamşahla birləşdi.²

Qasım Bərid Adilşahların Düstur Dinardan aldığı bir çox qalaları ələ keçirdi, Cahangir xanı Əhmədnaqara göndərərək Əhməd Nizamşahdan 1000 at və ləvazimatla itti-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 23.

² Yenə orada, s. 15.

faqı dəstəkləməsini xahiş etdi. Belə güclü ittifaqla mübarizə aparmaq istəməyən Yusif Adil xan Gülbərgə və Alandanı Dərya xana və Fəxrülmülkə tapşırıd, bu müharibənin pis nəticələncəyini düşünərək, beş yaşlı oğlu İsmayılı və anasını, eləcə də xəzinəni Bicapurda Kamal xana tapşıaraq 5 minlik süvari qoşunla Nizamşahların torpağına yürüş etdi. Bununla da o, müharibəni öz ərazisində aparılmasının qarşısını almaq istədi. Lakin bu, onun qoşunlarını çox yorduğu üçün İmadülmülkün dostluğuna etibar edərək Berara getdi və ona sığındı. Lakin İmadülmülk onu açıq müdafiə etməyə söz vermədi. Çünki bu, sultanın bütün ordusunu özünə qarşı yönəltmək deməkdi. Buna görə də, Yusif Adil xana Burhanpura getməsini və dərhal Bicapura xəbər göndərərək sünni məzhəbinə uyğun xütbə oxunmasını və bu hadisələrin keçməsinə gözləməyi xahiş etdi.¹

Beləliklə, Yusif Adil xanın Bicapur sultanlığında tətbiq etdiyi “dini yenilik” Dekanın müxalif sünni ittifaqının qəti müdaxiləsi nəticəsində müvəqqəti olaraq dayandırıldı. 1504-cü ildə Qasım Bəridin ölümü Yusif Adilşaha itirilmiş əraziləri geri almağa və hakimiyyətini möhkəmləndirməyə imkan yaratdı. O, artıq özünü kifayət qədər qüvvətli hiss etdiyi üçün Adilşahlar dövlətində şiə məzhəbini yenidən rəsmi dövlət dini elan etdi. Bununla da, o, Hin-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 16; Alevi M.S. Tesis-i hükümet-i Adilşahiyan der Dekən və Siyasəthay-ı məzhəbi Yusuf Adil Şah. //Edyan, Məzhəp və Arifan, Zımistan, 21, 1388, s. 95; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiliğin Yayılması ve Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı, s. 324.

distanda şiə məzhəbini rəsmən qəbul edən ilk müsəlman hökmdar oldu.¹ Onun bu hərəkəti ölkəsindəki sünnilərin etirazına yol açdı, həmçinin Qasım Bəridin yerinə hakimiyyətə keçən oğlu Əmir Bərid Yusifə qarşı digər dövlətlərlə bir ittifaq yaratdı. Yusif onlarla mübarizədə məğlub olaraq ilk öncə Berarda Əlaəddin İmadşaha sığındı, sonra isə Xandəşə qaçmalı oldu. Lakin buna baxmayaraq o, mübarizədən əl çəkmədi və Əlaəddin Bəridin yardımı ilə 1505-ci ildə Əmir Bəridi məğlub edərək Bicapuru geri aldı. Yusif Adil xan 1510-cu ildə vəfat etdi və yerinə on üç yaşındakı oğlu İsmail keçdi.²

Yusif Adil xan ölümündən xeyli əvvəl Kamal xanı azyaşlı oğlu İsmayıl naib təyin etdi. Kamal xan Adilşahlar dövlətində sünniliyi yenidən dövlətin rəsmi məzhəbi elan etdi. Bu zaman portuqaliyalılar Qoa limanını ələ keçirdilər. Şəhər Adilşahlar tərəfindən 1510-cu il mayın 20-də geri alınsa da, həmin ilin noyabrında portuqaliyalılar onu yenidən ələ keçirirək orada möhkəmləndilər. Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı ziddiyyətlər portuqalların Qoada möhkəmlənməsinə şərait yaratdı.³ Kamal xan Əhməd Nizamşah, Sultanqulu Qütbşah və Əmir Bəridlə dostluq əlaqələri yaratdı. O, böyük rüşvət verərək Qoadakı Portuqaliya valisini ələ aldı, onunla dostluq əla-

¹ Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 304.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. II, p. 549; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. I, s. 441; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 304.

³ Bayur Y.H. Hindistan tarihi. c. I, s. 441; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 304-305.

qəsi yaradaraq onların Qoadan başqa digər ərazilərə daxil olmalarının qarşısını aldı. Portuqaliyalılar bununla razılaşaraq Adilşahların torpaqları üçün heç bir təhdid yaratmadılar.¹

Yusif Adilşahın ölümündən istifadə edən Viçeyanagar hakimi Tungabadra və Krişna çayları arasında yerləşən Adilşahlara məxsus əraziləri ələ keçirdi. Kamal xan İsmayıl Adilşahla anası Puncı Xatunu Bicapur qalasında qoyaraq qoşunla Şolapura hərəkət etdi, qalanı mühasirəyə alaraq ələ keçirdi. Şolapur uğrunda rəqabət gələcəkdə Adilşahlarla Nizamşahlar arasında əsas mübarizə obyektinə çevrildi.²

Kamal xan azyaşlı İsmayılı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb taxt-taca sahib olmağı planlaşdırsa da, İsmayılın anası Puncı Xatun buna imkan vermədi, saray xidmətçisi Xosrov Türk Larinin əli ilə Kamal xan öldürüldü.³ Kamal xanın oğlu Safdər xan atasının tərəfdarlarına İsmayıl Adilşahı ələ keçirmək üçün göstəriş verdi. O, şahzadəni asanlıqla ələ keçirəcəyini düşünürdü. Lakin İsmayıl Adilşahın yerləşdiyi sarayın qapıları bağlı, əsgərlər ox, yay, mizraq və qılınca qurşanmış halda gözləyirdi.⁴ Səfəvi dövlətindən Hindistana yaxın zamanlarda gələn Dilşad Ağa, İsmayılın

¹ Ferishta M.Q. , Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 19.

² Bayur Y.H. Hindistan tarixi. c. I, s. 441.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 23; A history of the Decan by J.D.B. Geibble. In two volumes. Vol. 1, p. 158; Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India, p. 20.

⁴ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 23.

olduğu sarayın qapılarının bağlanılmasını əmr etdi. Xidmətçisi Mallıq Sandalı Kamal xanın İsmayıl Adilşahı devirib ailəsini tamamilə öldürəcəyi xəbərini hərəmə çatdırmasını istədi. O, bu məqsədlə hərəmə girdi. Məhəmməd Qasım Feriştə hərəmdəki xanımlar haqqında yazır: "Onlar kişi olsaydılar əlbəttə düşmənin qüvvəsinə əhəmiyyət verməzdilər. Amma qadın olduqları halda igid bir şəkildə xainlərə qarşı şahzadələrinə kömək etdilər".¹ Gözətçilər şahzadəni qorumaq üçün atıldılar. Dilşad Ağa və Puncı Xatun da əsgərlər kimi zireh geymiş, qılınc qurşanmış bir şəkildə müdafiəçilərə qoşulmuşdu. Bu vaxt Safdər xan saray qapılarının qırılmasını əmr etdi. Ancaq saray divarında yerləşmiş türk oxçular buna mane oldular. Gənc şahzadə və qadınlar hər nə qədər dəstək olsalar da, türklər Safdər xanın ordusu qarşısında zəif idilər. Türk gözətçilərdən bir çoxu həyatını itirdi və geri qalanların da əhvalı pozuldu.²

İsmayılı mühafizə edən Mustafa xan və İsgəndər xanxan 50 tufəngli əsgəri saray divarına çıxardı. Lakin Safdər xan tərəfdarlarını qaladan uzaqlaşdırmaq mümkün olmadı. Bu zaman Dilşad Ağa sarayın hər kəs tərəfindən görülən bir yerinə çıxdı və xidmətçisini şəhərə kömək almaq üçün göndərdi. Qısa müddətdə 150 oxçu, 50 tufəngli adam, 19 türk kölə və 25 həbəş müdafiəçilərə yardıma gəldi. Dilşad Ağa üzündə örtük olduğu halda düşmənlə döyüşdü və İsmayıl Adilşahın tərəfdarlarını cəsarətləndir-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 23.

² Yenə orada, s. 24.

mək və döyüşə təşviq etmək üçün onlara mükafatlar vəd etdi. Dilşad Ağanın sarayın damından əmr verməsiylə düşmən ox yağışına tutuldu. Safdər xanın tərəfdarlarının bir çoxu bu hücumda yaralandı və qaçmağa başladı. Safdər xan özü də gözündən ox yarası aldı. O, yaralı vəziyyətdə olan zaman qala mühafizəçisinin atdığı daşın altında qaldı və öldürüldü. Dilşad Ağanın əmri ilə digərlərinə ibrət olsun deyərək Kamal xanın və Safdər xanın kəsilmiş başları şəhərdə dolaşdırıldı.¹

Qızı Safdər xanda ərddə olan Məhəmməd Aynulmülk və Kamal xanın tərəfdarları şəhəri tərk etdilər. Bununla da, Bicapur şəhəri üsyançılardan tamamilə təmizləndi. İsmayıl Adilşah böyük ehtiram bəslədiyi Yusif Türkün dəfn olunmasından sonra taxta oturdu. O, xalqına və taxta çıxmasına vəsilə olan kəslərə rütbələr verdi və qabiliyyətlərinə görə onları yüksək mükafatlandırdı.²

Bicapurda Safdər xanın üsyanının yatırılmasında böyük rol oynayan Xosrov Türk Lari Əsəd xan adı ilə vəzir təyin edildi. Kamal xanın öldürülməsindən sonra vaxtı ilə onunla əlaqədə olan Əli Bərid Bəhməni sultanı Mahmudu yanına alaraq Nizamşahların və Qütbşahların yardımını ilə Adilşahların ərazisini ələ keçirməyə başladı. Lakin 1514-cü ildə İsmayıl Adilşah Bicapur yaxınlığında əmir Əli Bərid və müttəfiqlərini məğlub edərək Bəhməni sultanı Mahmudu və oğlu Əhmədi əsir aldı. İsmayıl Adilşah onlarla mehriban davrandı və Əhməd sultanın bacısı Bibi Satiyə

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 25.

² Yenə orada, s. 26.

nişanlı olduğu üçün onların toyu təşkil olundu. İsmayıl Adilşah Bəhməni sultanına 5 min süvari qoşun verərək onu Bidara yola saldı. Sultan Mahmud Bidarda möhkəmlənsə də, az sonra Bürhan Nizamşahdan yardım alan Əli Bərid Bidarı ələ keçirərək sultanı Berara sığınmağa vadar etdi.¹

İsmayıl Adilşah itirilmiş torpaqları geri almaq məqsədilə 1521-ci ildə Viçeyanagar hakiminə qarşı uğursuz yürüş təşkil etdi.² 1523-cü ildə I Bürhan Nizamşah və İsmayıl Adilşah arasında ittifaq yarandı və nikah diplomatiyası ilə möhkəmləndirildi. Lakin bu evlilik, iki dövlət arasındakı ittifaqı möhkəmləndirmək əvəzinə, daha çox müharibəyə səbəb oldu. Çünki İsmayıl Adilşah Şolapur qalasını bacısının cehizi kimi verəcəyinə razı olsa da, bu vədi yerinə yetirmədiyi üçün I Bürhan Nizamşah Berar sultanı Əmir Bəridi köməyə çağırırdı. Daima Dekan sultanlıqları arasındakı çəkişmələrdə iştirak etməyə hazır olduğu üçün o, bu təklifi müsbət qarşılayaraq öz qüvvələri ilə I Bürhan Nizamşahla birləşdi. Lakin İsmayıl Adilşah gözlənilməz hücumla müttəfiqlərin qüvvələrini məğlub edib onların hərbi düşərgəsində olan bütün döyüş fillərini və hərbi təchizatı ələ keçirərək zəfərlə Bicapura qayıtdı.³

1525-ci ildə İsmayıl Adilşah ölkəsinə hücum etmiş Nizamşahların, Bəridşahların və İmadşahların birləşmiş

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 441-442.

² A history of the Deccan by J.D.B. Geibble. In two volumes. Vol. 1, p. 162-163.

³ Yenə orada, s. 163.

ordularını darmadağın etdi. 1528-ci ildə I Bürhan Nizamşah və Əmir Bərid Bicapuru ələ keçirmək üçün növbəti bir cəhd etsə də, yenə böyük itki verərək məğlub oldular. Az sonra İsmayıl Berar sultanı ilə ittifaqa girdi və onun bacısı ilə evləndi. Növbəti ildə, İsmayıl Adilşah Qucerat hakiminin hücumuna məruz qalan I Bürhan Nizamşaha kömək üçün altı min süvari və böyük pul göndərdi. Hücum dəf edildi, ancaq Nizamşahla birləşən Əmir Bəridin İsmayıl Adilşahla münasibətləri pozmağa çalışması münasibətləri yenidən gərginləşdirdi.¹ 1529-cu ildə I Bürhan Nizamşahın bitərəfliyinə nail olan İsmayıl Adilşah Bidara yürüş etdi və şəhəri mühasirəyə aldı. Mühasirənin gücləndirilməsi Əmir Bəridi barışıq yolları aramağa vadar etdi. O, barışmaq üçün Berar hakimi Əlaəddin İmadşahdan vasitəçi olmasını xahiş etdi. Əlaəddin İsmayıl Adilşahın yanına gələrək hücumu dayandırmağa çalışdı. Amma İsmayıl Əmir Bəridin mütləq təslim olmasına qərarlı idi. Əmir Bərid Əlaəddin İmadşahın sülh missiyasının uğursuzluğunu eşitdikdən sonra Udgirə getdi və Əlaəddin İmadşahın düşərgəsinə gəldi. Ondan münasibətləri nizama salmaqda yardımçı olmağı xahiş etdi. Lakin Bidar şəhərinin təslim olmasına dair İsmayıl Adilşahın tələbindən xəbərdar olaraq yenidən öz düşərgəsinə qayıtdı.²

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p 164; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. I, s. 244-245.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates. Department of Studies and Research in History Gulbarga University, Kalaburgi: 2017, p. 182-183.

1530-cu ildə İsmayıl Adilşah Bidarı tutdu və Əmir Bəridi ələ keçirməyə müvəffəq oldu. Lakin o, yenidən Bidarı Əmir Bəridə qaytardı. Buna cavab olaraq Əmir Bərid ona vəd etdiyi Qəlyan və Kandhar qalalarının açarlarını göndərmədi.¹ Bu yeni müharibəyə gətirib çıxardı. Əmir Bərid I Bürhan Nizamşahdan yardım istədi. I Bürhan Nizamşah öz elçisini İsmayıl Adilşahın yanına göndərsə də, danışıqlar bir nəticə vermədi. Bidar üstündə Dekanın Adilşahlar, Nizamşahlar və Qütbşahlar türk-müsəlman sultanlıqları yenidən toqquşmalı oldu. I Bürhan Nizamşah və Sultanqulu Qütbşahın qüvvələri Əmir Bəridlə ittifaqda Bicapur ərazisinə daxil olsa da, 1532-ci ildə baş verən döyüş İsmayıl Adilşahın qələbəsi ilə başa çatdı. Əmir Bərid İsmayıl ilə barışmalı oldu. Əldə olunan razılaşmaya əsasən Dekan bölgəsi Adilşahlarla Nizamşahlar arasında bölüşdürüldü. Berar və Qolkəndə ərazisi İsmayıl, Bidar isə I Bürhana verilməli idi. Məhz 1534-cü ildə İsmayıl Adilşah həmin bölgəyə təşkil etdiyi yürüş zamanı vəfat etdi. Buna görə də nəzərdə tutulan bölüşdürmə həyata keçirilmədi.²

İsmayıl Adilşahın yerinə hakimiyyətə oğlu Mallu xan keçsə də, qısa müddət sonra onun hakimiyyətə layiq olmadığı ortaya çıxdı. 1535-ci ildə Mallu xan kor edilərək

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 185.

² A history of the Deccan by J.D.B. Geibble. In two volumes. Vol 1, p. 166; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 189; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. I, s. 446-447; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 305

taxtdan endirildi və qardaşı İbrahim hakimiyyətə gətirildi.¹

1535-ci ildə hakimiyyəti ələ alan İbrahim Adilşah sünni məzhəbində olduğu üçün şiə müxalifətin bütün səylərinə baxmayaraq şiəliyi dövlət məzhəbi kimi müdafiə etmədi. Adilşahlar sülaləsinin dinlə bağlı ikili siyasəti dini icmalar arasında geniş çəşqınlığa səbəb oldu, hətta əhəlinin şiə məzhəbində olan hissəsi sünni hakimiyyətini müdafiə etmədilər, bəzi hindlilər isə şiələri dəstəklədilər.²

I İbrahim Adilşah (1535-1557) tərəfindən türklərin əksəriyyəti xidmətdən çıxarıldı və yerlərinə yerli dekanlılar təyin edildi. Vəzifədən çıxarılan türklər Viçeyanagar hakiminin və Nizamşahların xidmətinə girdilər, buna görə də Adilşahların ordusu xeyli zəiflədi. 1537-ci ildə I Bürhan Nizamşah şiəliyi Nizamşahlar dövlətində rəsmi məzhəb elan etdikdən sonra Adilşahlardakı narazı şiə müxalifətinin yardımını ilə Əli Bəridlə ittifaqa girərək 1542-ci ildə Şolapur və Bicapuru ələ keçirdi.³ Lakin I Bürhan Nizamşahı müdafiə edən Əsəd xanın 6 minlik süvari qoşunu ilə I İbrahim Adilşahın tərəfinə keçməsi və İmadşahlarda yeni taxta çıxan Dərya İmadşahın yardımını ilə I Bürhan Nizamşah məğlub edildi. Şah Tahirin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar öz bəhrəsini verdi. I Bürhan Nizamşah Şolapur

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 447; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarixi, s. 305.

² Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India, p. 20.

³ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 449; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarixi, s. 305.

geri qaytarmaq və bir daha Adilşahlara qarşı vuruşmaq şərti ilə barışıq imzalandı.¹

Lakin I Bürhan Nizamşah vədini yerinə yetirmədi və 1543-cü ildə Dekanın digər üç müsəlman dövləti və Viçeyanagar racəsi ilə ittifaq yaradaraq Adilşahlara qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Adilşahlar dövləti hər tərəfdən hücumə məruz qalsa da, Əsəd xanın ciddi müqaviməti ilə üzləşən müttəfiqlər irəliləyə bilmədi və geri çəkilməyə məcbur oldu.² 1544-cü ildə sünni məzhəbində olan Əli Bərid I İbrahim Adilşahı müdafiə etdiyi üçün I Bürhan Nizamşahın hücumuna məruz qalır. I İbrahimin yardım göstərməsinə baxmayaraq, Avsa, Udgir və Qandhar qalaları ələ keçirildi. Tərəflər arasında hərbi əməliyyatlar fasilələrlə 1547 və 1552-ci illərdə də davam etdi. 1552-ci ildə Nizamşahlar və Viçeyanagar ordusu Adilşahlara məxsus Rayçur Doabını ələ keçirdi. Həmin ərazi Viçeyanagar dövlətinə birləşdirildi. Bir müddət sonra da müttəfiqlər Şolapur ələ keçirdi. Bu ərazi də Əhmədnaqar sultanlığına qatıldı. Bununla da uzun illər ərzində Şolapur uğrunda Adilşahlarla Nizamşahlar arasında davam edən mübarizə Nizamşahların qələbəsi ilə başa çatdı. 1553-cü ildə müttəfiqlər tərəfindən Bicapur mühasirəyə alınsa da, I Bürhan Nizamşahın ağır xəstələnməsi və vəfat etməsi nəticəsində mühasirədən əl çəkildi.³

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. 1, p. 271.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. 1, p. 272.

³ Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. I, s. 450; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 305.

XVI əsrin 50-ci illərində Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarında hakimiyyət dəyişikliyi onlar arasındakı mübarizəni xeyli zəiflətsə də, tamamilə aradan qaldırmadı. 1557-ci ildə I İbrahim Adilşah vəfat etdiyi üçün hakimiyyətə oğlu I Əli Adilşah gəlir. O, şəliyi yenidən rəsmi məzhəb elan edərək hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış şəxsləri vəzifəyə qaytardı. I Əli Adilşah itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq, uğursuzluqların əvəzini çıxmaq üçün türk-müsəlman sultanlıqları və Viçeyanagar racəsi ilə ittifaq bağlayaraq Nizamşahlara qarşı mübarizəyə başlayır. Müttəfiq ordusu Əhmədnaqarı ələ keçirərək talan edir. Çoxsaylı qoşuna malik olan Viçeyanagar hindlilərinin əhaliyə qarşı amansız rəftarı İmadşahlarla Qütbşahların öz ordusunu geri çəkməsinə, hətta İmadşahların ordu başçısı Cahangir xanın I Hüseyn Nizamşahın tərəfinə keçməsinə səbəb olur. Buna baxmayaraq, 1559-1560-cı illərin hərbi əməliyyatları nəticəsində I Hüseyn Nizamşah məğlub oldu, Kalyani qalası Adilşahlara qaytarıldı, Cahangir xan edam olundu.¹

Bir müddət sonra Dekanın üç müsəlman sultanı Viçeyanagar racəsi ilə ittifaqa girərək Nizamşahlara və Qütbşahlara qarşı hərbi əməliyyatlara başlayırlar. 1561-1563-cü illərin hərbi əməliyyatları zamanı əvvəlki illərdə olduğu kimi Viçeyanagar racəsinin müsəlmanlara qarşı amansız hərəkətləri daha geniş miqyas alır. Bu vəziyyət I Əli Adilşahı narahat etməyə başlayır. Çünki Viçeyanagar

¹ Bax: Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. 1, p. 290-292; Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 452.

racəsinin bölgədə nüfuzunun artması, müsəlman sultanlıqların onun təsiri altına düşmək təhlükəsi yaradırdı. Bunu nəzərə alan I Əli Adilşah yaxın köməkçiləri Kişvər xan Larinin və Şah Turab Şirazinin məsləhətlərini nəzərə alaraq İbrahim Qütbşahla əlaqə saxlayır. İbrahim Qütbşahın vəziri Mustafa xan Ərdistanin apardığı danışıqlar I Hüseyn Nizamşahla münasibətlərin nizama salınmasını təmin edir. Sülalə nikahları əsrlər boyu sülhün və dostluğun möhkəmlənməsinə kömək etmişdi, eyni zamanda dövlətin beynəlxalq nüfuzunun artmasının mühüm göstəricisi idi. Bu baxımdan danışıqların gedişində əldə olunan razılığa əsasən I Əli Adilşah I Hüseyn Nizamşahın qızı Çənd Bibi ilə evlənir, Şolapur qalası və ətraf ərazilər onun cehizi hesab olunduğu üçün tərəflər arasındakı münaqişəyə son qoyulur. I Əli Adilşahın bacısı Hadiyə Sultan da I Hüseyn Nizamşahın oğlu, vəliəhd Murtaza ilə evləndirilir. Bununla da, Dekanın üç türk-müsəlman sultanlığı arasında birlik yaranır. Bu birliyə 1564-cü ildə Əli Bəridşah da qoşulur. Bununla da, Dekanda Viçeyanagar racəsinə qarşı müsəlman sultanlıqları arasında ittifaq yaranır.¹ Dekanın müsəlman sultanlıqlarından yalnız İmadşahlar bu ittifaqdan kənardə qaldılar. Buna səbəb, 1561-ci ildə Dərya İmadşahın ölümündən sonra azyaşlı oğlu Bürhanın adından sultanlığı Təfəül xanın idarə etməsi və Nizamşahların tərəfinə keçən İmadşahlar ordusunun komandanı Cahangir xanın Viçeyanagar racəsinin tələbi ilə I Hüseyn Nizamşah tərə-

¹ Bax: Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. 1, p. 293-295; Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 452-453.

findən 1560-cı ildə edam olunmasının bağışlamaması idi.¹ Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının birləşmiş ordusu ilə Viçeyanagar racəsinin ordusu arasında əsaslı döyüş 1565-ci il yanvarın 25-də Krişna çayı yaxınlığındakı Talikota düzündə baş verdi. Müttəfiq ordusunun sağ cinahında I Əli Adilşahın, sol cinahında İbrahim Qütbşahla Əli Bəridşahın, mərkəzdə isə I Hüseyn Nizamşahın qüvvələri yer almışdı. Çoxsaylı Viçeyanagar ordusu 2 mindən artıq döyüş fillərinə malik olsa da, əsas zərbə qüvvəsini türklər təşkil edən, Osmanlı türkü Çələbi Rumi xanın rəhbərlik etdiyi topçular dəstəsi düşmənin cinahlarda üstünlük qazanmasına baxmayaraq, döyüşün taleyini həll etdi. Mis pullardan top mərmisində istifadə olunması düşmənin çoxsaylı itki verməsinə səbəb oldu. Viçeyanagar racəsi 100 min qüvvə itirərək əsir düşdü. Müttəfiqlər paytaxt Viçeyanagarı ələ keçirdilər. Paytaxt altı ay ərzində müttəfiqlər tərəfindən talan edildi, külli miqdarda qənimət ələ keçirildi.²

1569-cu ildə portuqalları Qoa və Çaul limanlarından sıxışdırıb çıxarmaq üçün Adilşahlarla Nizamşahların birləşmiş qüvvələri qeyd olunan limanları mühasirəyə alsada, portuqalların ciddi müqavimət göstərməsi, çoxlu pul sərf edərək Adilşahlar və Nizamşahlar ordusundan əsgərləri ələ alması və lazımı ərzaq ehtiyatı toplaması mühasi-

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 453

² Bax: Ferishta M.Q. Tarix-i Ferishta, Vol. 1, p. 296-298; Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 453-454.

rənin uğursuz başa çatmasına səbəb oldu.¹

Adilşahların öz nüfuzunu Dekanın cənubuna doğru genişləndirməsi I Hüseyn Nizamşahın ölümündən sonra hakimiyyətə keçən oğlu Murtaza Nizamşahı narahat ediyi üçün tərəflər arasında münasibətlər yenidən kəskinləşir. Lakin əldə olunmuş razılığa görə Nizamşahlar Berar və Bidar ərazilərini, Adilşahlar da Dekanın cənubunda həmin ərazi böyüklükdə torpaqları öz ərazilərinə qata bilərdi. Uzun mübarizədən sonra Murtaza Nizamşah 1574-cü ildə Berarı ələ keçirir və İmadşahlara son qoyur. Adilşahlar da öz sərhədlərini cənuba doğru xeyli genişləndirirlər.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Bicapur sultanları daim şair, yazıçı, tarixçi və rəssamlar tərəfindən dəstəklənərək, regionda zəngin mədəni irsin yaranmasını təmin etdilər. Təsəvvüfə meyli ilə seçilən I Əli Adilşah müsəlman və hindlilərin dini mövzulara dair müzakirələrində iştirak edirdi. O, zəngin bir kitabxana yaratmışdı.³

1579-cu ildə I Əli Adilşahın vəfatından sonra hakimiyyətə qardaşı oğlu doqquz yaşlı II İbrahim Adilşah (1580-1627) gəldi. I Əli Adilşah sarayında yüksək nüfuz sahib olan və Əfzal xan adı ilə tanınan Molla İnayətullah Mənsur Şirazi saray intriqaları, qarşılıqlı qısqanclıq, dövlət

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarihi. c. I, s. 454.

² Bax: Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. 1, p. 300-301; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. I, s. 455-456.

³ Karagözoğlu B. Kutup Şahi Hanedanlığı'nın Başkenti Golkonda'da Fars Dili ve Edebiyatı. //Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 2018, 5 (16), s. 354.

xəyanəti və əyanların cahil fəaliyyətini nəzərə alaraq istefa vermiş və gənc sultanın naibi olmaqdan imtina etmişdi. Buna görə də, dövlət işləri naib Kamil xan Dekaninin və mərhum sultanın həyat yoldaşı Çənd Bibi Sultanın nəzarətində qalmışdı. Kamil xan uzun müddət öz yüksək vəzifəsində təmkinli davranırdı, lakin Çənd Bibi Sultana qarşı pis rəftarı yüksəksəviyyəli bir adam olan Hacı Kişvər xanın diqqətini çəkdiyi üçün naibin bu vacib iş üçün yararsız olduğu qənaətinə gəldi. O, ehtiyat etdi ki, naib öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra onu kənarlaşdırmaq mümkün olmayacaq. Yüksək vəzifəyə irəliləmək ümidi ilə ruhlanan Hacı Kişvər xan qızgın tərəfdarlarından bir dəstə toplayaraq, bir axşam Kamil xan Yaşıl sarayda olduğu vaxt dörd yüz nəfər cəsarətli adamı ilə Narınqalaya daxil olaraq qapıları bağladı və onu həbs etməyə çalışdı.¹ Lakin Kamil xan yeddi-səkkiz nəfərlik silahdaşı ilə saraydan qiymətli zinət əşyalarını ələ keçirərək qaladan çıxmağa və Əhmədnaqara qaçmağa nail olsa da, dörd mil məsafə qət etsə də, Kişvər xan tərəfindən ələ keçirildi və başı kəsildi. Hacı Kişvər xan Çənd Bibi Sultanın himayəsi və yardımı ilə naibin bütün səlahiyyətlərini ələ keçirdi²

Növbəti il yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Murtaza Nizamşah 15 minlik qoşunla Bicapura qarşı hərbi yürüşə başlasa da, Şavdiruk yaxınlığında baş verən döyüşdə ağır məğub oldu. Onun bütün artilleriyası, döyüş filləri və

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 307-308.

² Yenə orada, s. 308.

hərbi sursatı tamamilə Adilşahların əlinə keçdi.¹ Bu, Adilşahlarla Nizamşahlar arasındakı rəqabəti daha da kəskinləşdirdi. Yaranmış gərgin vəziyyətdə Çənd Bibi Sultanın məsləhəti ilə Əfzəl xan Şirazi peşvə vəzifəsinə gətirildi. Lakin o, bir müddətdən sonra rəqiblərinin çirkin niyyətlərinin qurbanı oldu. Onun ölümü dövlət idarəciliyində müəyyən boşluq yaratdı, çünki o, Bicapur hökumətinin əsas sütunlarından biri hesab olunurdu.²

1584-cü ildə Adilşahlarla Nizamşahlar arasındakı ədavəti aradan qaldırmaq üçün Dilavər xan Murtaza Nizamşahın sarayına elçi göndərildi. Murtaza Nizamşah iki dövlət arasındakı münasibətləri nigah diplomatiyası ilə möhkəmləndirmək məqsədilə II İbrahim Adilşahın bacısı Xədicə Sultanı oğlu şahzadə Hüseyn üçün istədi. Razılıq əldə olunduqdan sonra Qasım bəy gəlini aparmaq üçün dörd yüz nəfərlik atlı ilə Əhmədnaqardan Bicapura gəldi. Dörd ay keçdikdən sonra Xədicə Sultan böyük təmtəraqla Bicapurdan Əhmədnaqara yola salındı. Onu qardaşı Murtaza Nizamşaha baş çəkmək cəsarətində olan Çənd Bibi Sultan müşayiət etdi.³

Çənd Bibi Əhmədnaqara qayıtdıqdan sonra Nizamşahların peşvəsi Salabat xan 1586-cı ildə Bicapur tərəfindən Şolapur və ona bağlı ərazilərin qaytarılmasını tələb etdi. II İbrahim Adilşah bundan imtina etdi. Buna görə də,

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 308.

² Yenə orada, s. 314.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 316-317; Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 172-173.

Salabat xan nikahın bağlanmasını qeyd etməkdən imtina etdi və Adilşahın bacısını Bicapura geri göndərmədi. Bu, 1587-ci ilin sonlarında II İbrahim Adilşahın Nizamşahlara qarşı hərbi yürüşünə səbəb oldu. II Hüseyin Nizamşah Salabat xanın diplomatiyasından xəbərsiz idi. Reallıq ona bəlli olanda Salabat xanı vəzifədən uzaqlaşdırdı və onun yerinə Qasım bəyi təyin etdi, Adilşahlarla barışıq imzaladı.¹

Bu dövrdə Adilşahlarla Qütbşahlar arasında da müəyyən gərginlik mövcud idi. Bicapur-Qolkəndə sərhədində bəzi atışmalar hələ də baş verirdi. Dekanda siyasi tarazlığın yaradılması və Bicapurla Qolkəndə arasındakı dinc münasibətlərin yaradılmasında Bicapur sultanının vəkili Dilavər xanın mühüm xidmətləri oldu. Dilavər xan II İbrahim Adilşahın azyaşlı olmasından ehtiyatlanaraq tərəflər arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Qolkəndə ilə ittifaqdan başqa bir yolun qalmadığı qənaətinə gəlir. O, Xacə Əlini Qolkəndəyə göndərir, Qütbşahın bacısı Malikə Cahanın II İbrahim Adilşahla evlənməsinə icazə verməyi Qütbşahdan xahiş edir. Məhəmmədqulu Qütbşah bu təkliflə razılaşır. 1586-cı ildə evlilik mərasimi üçün gəlin və bəy Naldurg qalasına gəlir. Nikah qeyd edildikdən sonra tərəflər arasında əbədi mehribanlıq və dostluq müqaviləsi bağlanır və nəticədə iki dövlət arasındakı münasibətlərdə qırx il ərzində dinclik hökm sürməyə başlayır.²

¹ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p.173.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 197.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu dövrdə Nizamşahlarla əldə olunan barışıq heç də onlar arasındakı qarşılıqlı mübahisələrə və qarşıdurmaya son qoymadı. Daxili ixtilaflar nəticəsində Əhmədnaqarda vəziyyətin gərginləşməsi və II Hüseyn Nizamşahın öldürülməsindən istifadə edən II İbrahim Adilşah Dilavər xanın tövsiyəsi ilə Əhmədnaqar ərazilərinin ələ keçirilməsinə qərar verir. 1588-ci ildə Adilşahlar ordusu Əhmədnaqara hücum etdi. Camal xanın rəhbərliyi altında Nizamşahlar ordusu Bicapur ordusunu qarşılamaq üçün hərəkət edir. Hər iki ordu Aştidə qarşılaşsa da, döyüşə girmirlər. Camal xan Adilşahların düşərgəsinə gələrək barışıq təklif edir. Dilavər xanın Çənd Bibinin və II İbrahim Adilşahın bacısı və mərhum II Hüseyn Nizamşahın dul arvadı Xədicə Sultanın Bicapura qaytarılması və Əhmədnaqarın iki yüz yetmiş beş min rupi (nal baha) ödəməsi tələbini Camal xan yerinə yetirdiyi üçün Bicapur ordusu geri çəkildi.¹

1589-cu ildə II İbrahim Adilşah Dilavər xanın təşəbbüsü ilə Əhmədnaqarda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan II Hüseyn xanla İsmayıl arasındakı mübarizəyə müdaxilə etmək üçün yürüş başladı.² Lakin yürüş gözlənilən nəticəni vermədi və İsmail Nizamşah hakimiyyətdə möhkəmləndi. Sultanın naibi Dilavər xanın təkidində təşkil olunan və uğursuz olan bu yürüş onun II İbrahim Adilşahın yanında nüfuzdan düşməsinə və qovulmasına səbəb oldu. 1591-ci ildə Dilavər xan Bicapuru tərk

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p 173-174.

² Yenə orada, s. 320.

edərək Əhmədnaqara qaçan zaman hakimiyyətdə məhz II İbrahimin yardımı ilə möhkəmlənmiş II Bürhan Nizamşah tərəfindən təmtəraqla qarşılandı, əmirilər sırasına daxil edildi. Şolapur və Şahdurg qalalarını azad etmək ona tapşırıldı. II İbrahim Adilşah II Bürhana diplomatik etiket qaydalarının pozulmasına etiraz olaraq məktub göndərdi. Gözlənilənin əksinə olaraq, II Bürhan Bicapur elçiləri ilə pis rəftar etdi və II İbrahimə təkəbbürlə cavab verdi.¹ II İbrahim Adilşah Molla İnayətullahı II Bürhanın yanına göndərərək Dilavər xanın özü ilə birlikdə Əhmədnaqara aparacağı 300 filin qaytarılmasını tələb etdi. II Bürhan nəinki tələbi rədd etdi, Dilavər xanın tövsiyəsi ilə 1592-ci ilin martında Adilşahlara qarşı müharibə elan etdi. Nizamşahlar ordusu Bicapur ərazisinə daxil olaraq ölkəni xarabalığa çevirdi.²

Yaranmış vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə II İbrahim Adilşah öz elçisini Dilavər xanın yanına göndərdi və onu naib vəzifəsinə qayıdaraq dövlətin idarə edilməsində iştirak etməsini istədiyini bildirdi. Dilavər xan bu müraciəti nəzərə alaraq Bicapura qayıtmaq qərarına gəldi.³ Dilavər xan Bicapura axşamüstü gəlib çatdı. Bu zaman Sultan II İbrahim Adilşah On iki İmam bağında gəzintidən saraya qayıdırdı. O, Elias xanı səsləyərək ona Dilavər xana

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 325; Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p.174-175.

² Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 175.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 326.

sevimli cəzasını verməsini əmr etdi. Dilavər xan sultanın böyüklüyünə sığındığını, günahlarının bağışlandığını və əfv olunduğunu söyləsə də, sultan yalnız onun həyatına və əmlakına zərər verməyəcəyini vəd etdiyini bildirdi. Buna görə də onun gözləri çıxarıldı.¹

1594-cü ildə II Bürhan Nizamşah Bicapurun daxili işlərinə qarışmağa başladı. O, Bicapur sultanını hakimiyyətdən devirməkdə şahzadə İsmayıl hərbi yardım göstərəcəyini vəd edərək Bicapur əleyhinə siyasət yürütməyə başladı. II Bürhan Əhmədnaqardan Belgauma doğru yürüş edərək Parendaya gələn zaman şahzadə İsmayılın məğlub olaraq öldürüldüyünü xəbər aldı və Əhmədnaqara qayıtdı. Bu, II İbrahim Nizamşahlara qarşı hücum keçməsi üçün kifayət qədər bəhanə verdi. O, II Bürhanı cəzalandırmaq qərarına gəldi və ordusunu Əhmədnaqar sərhədlərinə çıxardı. Nizamşahlar ordusu Murtada xan İncunun rəhbərliyi altında Parendə qədər irəliləsə də, 1595-ci ilin martında II Bürhan Nizamşahın ağır xəstələnməsi nəticəsində Əhmədnaqarda ixtilaflar başladığına görə geriyyət qayıtdı.²

1595-ci il mayın əvvəlində II Bürhan Nizamşahın vəfat etməsinə görə baş sağlığı vermək və İbrahim Nizamşahın hakimiyyətə gəlməsini təbrik etmək üçün Adilşahlar elçisi Mir Sufi Əhmədnaqara gəldi. Lakin Bicapur elçisinə təkəbbürlü davranış onun təcili şəkildə Bicapura qayıt-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 327.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 103; Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 175-176.

masına səbəb oldu. Bu qarşıdurmadan inciyən II İbrahim Nizamşahları cəzalandırmağa qərar verdi. Həmid xanın rəhbərliyi altında Bicapur ordusu Şahdurga doğu hərəkət etdi. II İbrahim müharibə etməkdə qərarlı olmasa da, Nizamşahlar vəzirinin səhv davranışlarının əvəzini vermək istəyirdi. Buna görə də Həmid xana tapşırırmışdı ki, Nizamşahlar ordusu Adilşahların sərhədini pozmasa hərbi əməliyyatlara başlamasın. Lakin İxlas xanın başçılığı altında Nizamşahlar ordusu Adilşahların ərazisinə daxil olduğu üçün hərbi əməliyyatlar başladı. 1595-ci il mayın 10-da Nizamşahlar ordusu məğlub olaraq geri çəkilən zaman II Bürhan Nizamşah vəfat etdiyinə görə II İbrahim Həmid xanı geri çağıraraq Əhmədnaqarı istila etməyə razılıq vermədi.¹

II İbrahim Adilşahın elçisi barışıq üçün gəlsə də, bir aya yaxın ona qəti cavab verilmədi. Son nəticədə tərəflər arasında Bimra çayının sahilində tikilmiş qalanın sökülməsi və bir daha Adilşahlar ərazisinə yürüş etməmək şərtilə barışıq imzalandı.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Adilşahlarla Nizamşahlar arasında gərgin münasibətlər olmasına baxmayaraq, 1595-ci il dekabrın 16-da Moğol ordusu Nizamşahlar ordusunu məğlub edərək Əhmədnaqarı mühasirəyə alan zaman Mian Manju Əhməd Nizamşahla birlikdə II İbrahim Adilşahdan yardım göstərməyi xahiş etdikdə müsbət cavab

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 113; Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 176-177.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 328.

almışdı. Moğollara qarşı mübarizə məqsədilə kömək göndərilmiş, II İbrahimin elçisi Rafiuddin Şirazinin fəaliyyəti nəticəsində Əhmədnaqarda müxalif qüvvələr arasında baş verən qarşıdurma dayandırılmış və əsas qüvvələr Çənd Bibinin ətrafında birləşərək Moğollara qarşı ciddi müqavimət göstərmişdilər.¹

1599-cu ildə Moğol imperatoru Əkbər Əhmədnaqara qarşı hərbi yürüşü davam etdirmək üçün Burhanpurda olarkən əslən Səfəvi ölkəsindən olan Mir Camaləddin Hüseyn İncu Şirazi adlı alimi Bicapura elçi göndərir. Elçinin başlıca vəzifəsi II İbrahim Adilşahın qızı ilə Şahzadə Daniyal arasında evlilik təşkil etmək idi. Lakin Şirazdan olan seyid qarşısına qoyulan vəzifəni yerinə yetirməyi ləngitdiyinə və Bicapur sarayında uzun müddət qaldığına görə, imperator Burhanpurda istirahət etməyə başladı. Bir müddət sonra Mir Camaləddin göndərdiyi məktubunda geri dönmə bilməməsi üçün inanılmaz səbəblər göstərdi. Qəzəblənən imperator vəziyyəti düzəltməyə qərar verdi. Buna görə də Əsəd bəy Bicapura göndərildi. Ona Mir Camaləddinə "bir qurtum su almaq üçün şans vermədən" geri gətirmək tapşırıldı. Bundan əlavə, elçiyə Dekandan xərac yolu ilə mal və sərvət gətirmək tapşırıldı. Mir Camaləddinə Əsəd bəylə birlikdə saraya qayıtmasa, özü və övladları üçün ağır nəticələrlə qarşılaşacağını çatdırılmalı idi.²

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 113; Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 177.

² Subrahmanyam S. An infernal triangle: The contest between Mughals, Safavids and Portuguese, p.139.

Moğol elçisi Bicapura yola düşdü. Əsəd bəy Bicapur ordularının baş komandanı Mustafa xanın yaşadığı Mangalbedha şəhəri yaxınlığında Adilşahların ərazisinə daxil oldu. Mir Camaləddin göndərdiyi yeni məktubda onun gəlişindən sevindi, ertəsi gün Mustafa xanın oğlu ilə görüşəcəyi bildirildi. Ertəsi gün onu Bicapur sultanlığının nüfuzlu əyanları, o cümlədən Heybat xan, sonra isə Mustafa xan qarşıladı. Moğol elçisinə yüksək qonaqpərvərlik göstərildi. Ona ərəb atları və yüksəkkeyfiyyətli hədiyyələr verildi. Moğol elçisi II İbrahim Adilşahla təcili görüşməsinin vacib olduğunu bildirdi. Lakin onlar bu tələsmənin mövcud adətlərə zidd olduğunu bildirdilər. Hətta, onun bir müddət qalacağı təqdirdə, ona 200 min rupi ödəyəcəklərini təklif etdilər, lakin Əsəd bəy bundan imtina etdi. Ancaq bir müddət sonra məlum oldu ki, II İbrahim bu cür vasitələrlə Mir Camaləddini manipulyasiya edə bilib. Şirazdan olan seyidin Dekanı tərk etmək istəməməsinin səbəbi bu idi. Əsəd bəyin rüşvətə qarşı dözümsüz olduğunu görəndən sonra II İbrahim onu Bicapur şəhərinə dəvət etdi. Artıq Moğol elçisi olduqca qiymətli hədiyyələr, o cümlədən ümumilikdə 20-25 min rupi dəyərində bəzi atlar, dəvələr, Kəşmir şalları, həmçinin Avropa paltarları ilə yola düşdü.¹ Moğol elçisi Bicapurdə II İbrahim Adilşahla görüşdü, Əkbər şahın fərmanını ona çatdırdı, qarşısına qoyulan missiyanı uğurla yerinə yetirdi. O, Mir Camaləddini geri qayıtmağa inandırdığı kimi, qiymətli hə-

¹ Subrahmanyam S. An infernal triangle: The contest between Mughals, Safavids and Portuguese, p. 140-141.

diyyələr və II İbrahim Adilşahın qızı Sona Mahal xanımla birlikdə Əhmədnaqara qayıtdı.¹

II İbrahim Adilşahın hakimiyyət illəri Adilşahlar dövlətinin ən qüdrətli və çiçəklənmə dövrüdür. Onun hakimiyyəti dövründə Moğol hökmdarı Əkbər şahla (1555-1605) normal münasibətlər qorunub saxlanıldı. İmperator Cahangir (1605-1627) dövründə münasibətlər gərginləşsə də, Şah I Abbasın müdaxiləsi nəticəsində Moğol dövlətinin Adilşahlara qarşı işğalçılıq planlarının qarşısı alındı.

1626-cı ilin əvvəllərində Qütbşahlar dövlətində Abdullah Qütbşahın hakimiyyətə gəlməsini təbrik etmək və atası Məhəmməd Qütbşahın vəfat etməsi münasibətilə bağlı başsağlığı vermək üçün II İbrahim Adilşah öz elçisi Şah Əbülhəsəni Qolkəndəyə göndərirdi.²

II İbrahim Adilşah yoxsulların dostu kimi tanınmışdı. Musiqiyə dərindən maraq göstərən II İbrahim Adilşah hind musiqisində müxtəlif musiqi əsərləri bəstələmiş, Kitabı-Novruz adlı musiqi kitabını hazırlamışdı. O, daim çoxsaylı musiqiçiləri öz yeni paytaxtı Novruzpura dəvət etmişdi.³ II İbrahim Adilşahın dövründə incəsənətin bütün sahələri onun dəstəyi sayəsində inkişaf etmişdi. O, sarayında ədəbiyyat, incəsənət və musiqi sahəsində istedad-

¹ Subrahmanyam S. An infernal triangle: The contest between Mughals, Safavids and Portuguese, p. 142-143.

² Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 195.

³ Karagözoğlu B. Kutup Şahi Hanedanlığı'nın Başkenti Golkonda'da Fars Dili ve Edebiyatı, s. 354.

lı insanlara həmişə yüksək diqqət yetirmişdi.¹ Henri Kazens qeyd edir ki, II İbrahim Adilşah dövründə Bicapur şəhərində 1600 məscid vardı.² Hal-hazırda onlardan qırx beş məscidə Bicapurda rast gəlmək mümkündür.³ Bu məscidlər içərisində II İbrahim Adilşahın 1586-cı ildə xanımı Sultanqulu Qütbşahın qızı Malikə Cahanın şərəfinə tikirdiyi məscid xüsusi olaraq seçilir. Malikə Cahan məscidi Bicapur şəhər məscidləri arasında bir inciyə bənzəyir, çünki Bicapur memarlığında ilk dəfə təqdim olunan bir neçə yeni xüsusiyyətə – mürəkkəb daşoyma sənətinin bütün incəliklərinə sahibdir.⁴

1626-cı ildə II İbrahim Adilşahın vəfat etməsindən sonra hakimiyyətə oğlu Məhəmməd Adilşah (1626-1656) gəldi. Adilşahlarla Qütbşahlar arasında otuz ildən çox idi ki, dostluq əlaqələri hökm sürürdü. 1633-cü ilin fevralında Məhəmməd Adilşahın Abdullah Qütbşahın bacısı Xədicə Sultanla evlənməsi nəticəsində iki sülalə arasında mövcud olan əlaqələr daha da möhkəmləndirildi.⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Moğol ordusu-

¹ Bax: Satish Chandra. *Medieval India: from Sultanate to the Mughals*, Part two, *Mughal empire (1526-1748)*. Har-Anand Publication, New Delhi: 2016, p. 209-211.

² Cousens H. *Bijapur and its Architectural Remains*. Bombay: D.B.Taraporevala Sons & Co, 1916, p. 14.

³ Maruti T.K. *Adil Shahi mosques in Karnataka* // *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, Vol. 4, No 1, 2012, p. 240.

⁴ Maruti T.K. *Adil Shahi mosques in Karnataka*, p. 242.

⁵ Satish Chandra. *Medieval India: From Sultanat to the Mughals.*, p. 211.

nun Dekana aramsız yürüşlərini nəzərə alan Məhəmməd Adilşah onlara qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə Nizamşahlarla və Qütbşahlarla qüvvələri birləşdirməyi vacib hesab etdi. O, hesab etdi ki, Əhmədnaqarın Moğollar tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra Bicapur Moğolların əsas hücum hədəfinə çevriləcəkdə. Buna görə də Nizamşahların yardımına qüvvə göndərməkdən çəkinmədi. 1634-cü ildə Moğol imperatoru Şah Cahanın əmri ilə Dövrən xanın, Zaman xanın və Sayid Cahan xanın rəhbərliyi altında Moğol ordusu Dekana hücum edərək ərazinin dördüdə üçünü, o cümlədən Bicapuru ələ keçirdi. Dövlətabad qalası ilə yanaşı Nizamşahların əksər ərazisi Moğolların nəzarətinə keçdi. Məhəmməd Adilşah illik bac ödəməklə Moğolların asılılığını qəbul etdi. Dekanın idarə edilməsi şahzadə Övrəngzebə həvalə olundu.¹

XVII əsrin 40-cı illərində Məhəmməd Adilşah və Abdullah Qütbşah Karnatakanı təkbaşına ələ keçirməyin faydasız olduğunu nəzərə alaraq qüvvələri birləşdirməyi qərara aldılar. 1646-cı ilin mart-aprel aylarında Karnataka fəth edilib bölüşdürülən zaman üçdə biri Qütbşahların payına düşdüyü üçün bir qarşıdurma ortaya çıxdı. Belə ki, razılaşmanın nəticəsi əvvəlcə hər iki hökmdar üçün olduqca qənaətbəxş olmasına baxmayaraq, sonrakı mərhələdə anlaşılmazlıq və fikir ayrılığı münaqişə və düşmənçiliyə səbəb oldu. Həm Bicapur, həm də Qolkəndə 1646-cı ilin iyun ayında hərbi əməliyyatlar üçün öz ordusunu ha-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 340.

zır vəziyyətə gətirdilər. Bicapur ordusunun komandanı Mustafa xan və Qolkəndədən olan mircümlə Karnataka yürüşə başladılar. Mustafa xan yol üstündə yerləşən bəzi qalaları ələ keçirdi. Mircümlə Koromandel sahillərini aşaraq qalanın ətrafındakı ərazini ələ keçirdi. Sonra Bicapur və Qolkəndənin birləşmiş qüvvələri Velloreyi mühasirəyə aldılar. Yerli hakim Raya məğlub oldu və 1647-ci ilin aprel ayında hərbi təzminat kimi 500 min rupi və 150 döyüş fili ödəməyə razı oldu. Lakin Bicapurun bütün məbləği mənimləməsi Qütbşahlarda fikir ayrılığına səbəb oldu.¹

Bu dövrdə Adilşahlarla Qütbşahların maraqları Ginjinin fəthində də toqquşdu. Hər iki dövlətin həmin ərazinin ələ keçirilməsində maraqlı olduğu ortaya çıxdı. Bicapur ordusu Ginjini ələ keçirmək üçün irəlilədikdə, qorunması üçün Qolkəndə qüvvələrinə müraciət etdi. Abdullah Qütbşah Ginji və Thanjavur qalalarının Şah Cahan tərəfindən onun himayəsinə verildiyi üçün Adilşahın bu yerlərə girməməsini tövsiyə etdi. Tərəflər arasında yaranmış qarşıdurma kəskinləşdiyi üçün Moğol imperatoru Şah Cahanın məsləhəti ilə 1648-ci ildə Ginji və Thanjavur bölgəsinin iki sultan arasında əldə olunmuş əhdnaməyə görə üçdə biri Adilşahlara, üçdə ikisi isə Qütbşahlara verilməsi nəzərdə tutuldu.²

Aralarındakı siyasi qarşıdurmaya, maraqların toqquşmasına, Məhəmməd Adilşahın Qütbşahlara qarşı bü-

¹ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 196-197.

² Yenə orada, s. 197-198.

tün ittihamlarına baxmayaraq, Adilşahlarla Qütbşahlar arasındakı münasibətlər dostluq məcrasında inkişaf etməkdə idi. Hər iki sultan saraylarında fəaliyyət göstərən səfirlər vasitəsilə sıx diplomatik əlaqələr saxlayırdı. 1552-ci ildə Abdullah Qütbşahın mircümləsi Mir Məhəmməd Səid üsyan qaldıraraq Məhəmməd Adilşahdan Karnatakı-nı hədiyyə verərək sığınacaq istəyən zaman o, bundan imtina etdi. Mircümlə Moğol sarayına sığınmağa çalışan zaman Məhəmməd Adilşah Qütbşaha lazımi köməklik göstərdi.¹

1653-cü ildə Moğol hökmdarı Şah Cahan Qəndəhar səfərinin uğursuz olmasını nəzərə alaraq oğlu Övrəngzebi Dekan valisi təyin edərək oraya yolladı. 1656-cı ilin dekabrında Məhəmməd Adilşahın ölümü və oğlu II Əli Adilşahın hakimiyyətə keçməsindən istifadə edən Dekan valisi Övrəngzeb atasından Bicapurun işğalına razılıq verməsini xahiş etdi. Moğol ordusunun Bicapura hücumu 1657-ci ilin martında Bidarın, avqustda isə Kalyanın tutulması ilə başa çatdı. II Əli Adilşah Kalya itirildiyi üçün barışıq bağlamağa razı olduğunu bildirdi. O, eyni zamanda Parəndəni də güzəştə getməyə və 15 milyon rupi ödəməyə razılıq verdi. Lakin Şah Cahan barışıq bağlanan zaman 5 milyon rupini Bicapur sultanına güzəştə getdi.² Bu zaman Şah Cahanın ağır xəstələnməsi oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yol açdı. Bundan istifadə

¹ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 203.

² Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. II, s. 222.

edən II Əli Adilşah moğollarla imzalanmış barışıqın şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etdi.

Vaxtı ilə Məhəmməd Adilşahın Qütbşahlara göstərdiyi dostluq jestinə 1665-ci ildə Bicapur Moğol ordusunun hücumuna məruz qalarkən qarşı tərəfdən qarşılıq verildi. Moğol ordusu Bicapur şəhərindən on iki mil məsafədə düşərgə qurarkən, Qütbşah öz təşəbbüsü ilə Bicapura yardım etmək istədi. II Əli Adilşaha yazdığı məktubda Abdullah Qütbşah, düşmənin Dekandan qovulması üçün ən çox güvəndiyi sərkərdələrindən birinin rəhbərliyi altında süvari və piyada əsgər göndərmək istədiyini bildirdi. Adilşahın peşvəsi Əbdül Məhəmməd buna ehtiyac olmadığını bildirsə də, Qütbşah Neknam xanın rəhbərliyi altında 12 min süvari və 40 min piyada qoşunu Bicapura yardıma göndərdi. Birləşmiş Bicapur-Qolkəndə qüvvələri Moğolları qarşıladılar. Heç bir döyüş olmadan Moğollar status-kvonun saxlanması ilə razılaşaraq 1666-cı ilin noyabrında geri çəkildilər.¹ Moğollara qarşı Adilşahlarla Qütbşahlar arasında müəyyən ittifaq yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti var idi. Bu, onların Moğol işğalına qarşı müqavimət göstərməsinin əsas şərti oldu. Bunu nəzərə alan Moğol dövləti bu iki dövlət arasında hər hansı əməkdaşlıq əlaqəsinin yaranmasına ciddi mane olmağa çalışırdı. Qütbşahın hərəkətləri imperator Övrəngzebin qəzəbinə səbəb olsa da, o Adilşahlara köməklik göstərməkdən çəkinmədi.

1672-ci ildə Bicapur sultanı II Əli Adilşahın ölümü və

¹ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 204.

azyaşlı oğlu İsgəndərin taxt-taca gətirilməsi vəziyyəti dəyişdi. Real hakimiyyət həbəş Havas xanun əlində cəmləndi. Bu dövrdə Qütbşahlarda da taxt-tacda Əbdülhəsən möhkəmləndi. Onun peşvəsi Madanna Bicapurun zəifləyən hökumətinin dirçəlişini fəal şəkildə təşviq etmək siyasətini qəbul etsə də, növbəti bir neçə il ərzində onlar bu siyasəti dəyişdilər və Bicapur Karnatakında ərazi fəthlərinə nail olmaq üçün Şivaci ilə əlaqəyə girdilər.¹ 1676-cı ildə Əbdülhəsən Qütbşah iki dövlət arasında mövcud olan bütün dostluğu, ittifaqı və sülalə münasibətlərini unudaraq Bicapurda vətəndaş müharibəsi nəticəsində yaranmış fürsətdən istifadə edərək, Karnatakanı fəth etməyə çalışdı. Qütbşahın Bicapura qarşı siyasətinin dəyişməsində onun peşvəsi Madanna mühüm rol oynadı. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün Şivacidən daha yaxşı bir tərəfdaş tapmaq mümkün deyildi. Şivaci bir tərəfdaş kimi öz qoşunları ilə bütün döyüş əməliyyatlarını davam etdirəcəyi təqdirdə, Qütbşahlar bütün xərcləri qarşılayacaq və onu döyüş sur-satı ilə təmin edəcəkdə. Bütün hərbi qənimətlər və Maysor dağlıq ərazisi Şivaciyə çatacaqdı. Bu məqsədlə Şivaci 1677-ci ilin əvvəlində Heydərabad şəhərinə gələrək Qütbşahla Bicapura qarşı müqavilə bağladı.² Lakin Bicapurda baş verən hadisələr Qütbşahların həmin planı həyata keçirməsinə imkan vermədi.

¹ Burhanpury B. Tarikh-i Dilgusha. English translation V.G.Khobrekhar. Bombay: 1972, p. 88.

² Burhanpury B. Tarikh-i Dilgusha, p. 117; Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 205-206.

1677-ci ildə İsgəndər Adilşah Bicapurda baş verən münaqişəni həll etmək üçün Qütbşahların müdaxiləsini tələb etdi. Əbülhəsən Qütbşah dərhal reaksiya verdi və Bicapurun daxili işlərini nizama salmaq üçün vasitəçi kimi çıxış etməyə çalışdı. O, fikir ayrılığını həll etmək məqsədilə Bicapurdakı iki fraksiyanın liderlərini – Məsud xanı və Əbdülkərimi Heydərabada dəvət etdi. Qütbşah Moğolların Bicapura qarşı təzyiqlərinin artdığı bir dövrdə onlara daxili çəkişmələri dayandırmağı məsləhət bildi. Qütbşah mübahisəni uğurla həll etdi və hər iki tərəfə müəyyən şərtlər qoydu. Bicapurun peşvəsi Məsud xan heç bir halda Şivaciyə tərəf meyil etməməli idi və Akkanna Bicapur sarayında Qütbşahların daimi elçisi olmalı idi.¹ Maraqlı təərəflər arasında saziş bağlandıqdan sonra Əbülhəsən Qütbşah dörd minə yaxın Qolkəndə süvarilərinə Bicapurlu məmurları sərhədə qədər müşayiət etmələrini əmr etdi. Bicapurdakı daxili ixtilafı həll etmək üçün Qütbşahın müdaxiləsi onun Dekan siyasətində qazandığı mövqeyini və Adilşahlarla əlaqəsini göstərir. Lakin Qütbşahın vasitəçiliyinin əsas təsiri Məsud xanın Moğollarla fikir ayrılığında razılığa gəlməsi ilə zərərsizləşdirildi.²

İmperator Övrəngzebin Bicapur və Qolkəndəni ilhaq etmək qərarı, cagirdar sistemindəki böhranın nəticəsi idi, belə ki, xidmətə çox sayda yeni maratxları və dekanlıları qəbul edənlərə cagir ayrılması üçün torpaq payları çatış-

¹ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 206-207.

² Yenə orada, s. 207.

mazlığı yaranmışdı.¹

Bicapur sultanlığında yaranmış vəziyyət imperator Övrəngzebin Bicapur sultanlığını tamamilə işğal etməsinə şərait yaratdı. 1684-cü ildə Övrəngzebin maratxlara qarşı mübarizədə Bicapur sultanı İsgəndərdən yardım tələbinə rədd cavabı alması Moğol ordusunun Bicapura yürüşünə yol açdı.² Moğol imperatoru Övrəngzebin Bicapura qarşı hərbi əməliyyatlara başlamasından xəbər tutan İsgəndər Adilşah bütün qüvvələrini səfərbər etdi, Qütbşahlara xəbər göndərərək Moğollara qarşı vahid cəbhə yaratmağı təklif etdi. O, 1684-cü ilin iyul ayında atacaqları addımla bağlı müəyyən məsləhətləşmələr aparmaq məqsədi ilə elçisi Şah Həzrəti Qədiri Qütbşahın yanına göndərdi. Qarşısına qoyulan missiyanı uğurla yerinə yetirən Şah Həzrəti Qədir 1684-cü ilin avqustunda Bicapura qayıtdı. Şübhəsiz ki, bu, imperator Övrəngzebi çox qəzəbləndirdi və o, Qütbşahdan Bicapura hər hansı köməklik göstərməkdən çəkinməyi, onunla bütün əlaqələri kəsməyi tələb etdi. Buna baxmayaraq, Qütbşah Moğollara qarşı Bicapura kömək etməyə can ataraq böyük bir ordu göndərməyə çalışdı, lakin Moğollar tərəfindən yollar bağlandığı üçün bu mümkün olmadı. Qolkəndə sultanı 1686-cı ildə Bicapurun süqutundan əvvəl də başqa bir ordu göndərməyə cəhd etsə

¹ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 340.

² Bax: Bayır H. Hindistan tarixi, c. II, s. 297-299.

də uğursuz oldu.¹

S.Çandranın fikrincə, Övrəngzeb Bicapurun işğalı ərəfəsində İsgəndər Adilşaha yazmışdı ki, "əgər imperiya xidmətini qəbul etsəniz, ölkəniz imperatorun səxavəti əlaməti olaraq, əvvəllər olduğu kimi qalacaq". Bir müddət sonra İsgəndər xahiş etdi ki, "Krişna çayı sahilindəki ərazinin zəmindar torpaqları ... ailəmi orada yerləşdirməyim üçün mənə verilsin və onda mən onun böyüklüyünə xidmət edəcəyəm". Övrəngzeb Hindistanın gözəlliklərini gözdən keçirməyin lazım olduğunu söyləyərək bu təklifi rədd etdi və onu əsir kimi Dövlətabad qalasına, sonra isə Qualiyara göndərdi.²

1686-cı il sentyabrında 12 günlük mühasirədən sonra Moğol ordusu Bicapur şəhərini ələ keçirdi və Adilşahlar sultanlığına son qoyuldu.³

1.3. Adilşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələr

Bicapur sultanlığının yaranması və şiəliyin rəsmi dini məzhəb elan olumasından sonra Səfəvi əyanları və təcirlərinin kütləvi şəkildə Bicapura axını başlandı. Bicapur sultanlığının ilk hökmdarı olan Yusuf Adil xan, Səfəvi

¹ Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.), p. 207; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Decan sultanates, p. 209.

² Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 339-340.

³ Bayır H. Hindistan tarixi, c. II, s. 299.

hökmdarı Şah I İsmayıl sız əlaqələr yaratdı. Hind tarixçisi S.Ə.Faroqinin fikrincə, XVI əsrdə Səfəvi tacirlərinin Bicapurla ticarətdə oraya çoxsaylı at gətirməsi onun Səfəvi təsirinə məruz qaldığını göstərir. Yusif Adilşah tərəfindən şiəliyin rəsmi dövlət dini elan edilməsi, daha çox iranlını Dekan bölgəsinə köç etməyə təşviq etdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətindən gələn bir çox sənət sahibləri, səyyah və elm adamları burada yeni qurulan dövlətlərin məhkəmə sistemində və din xadimləri arasında aparıcı mövqe qazandılar. Bu təsir altında şiəlik yeni yaranan dövlətin rəsmi məzhəbi oldu. Bu dövlətlərin idarəçiləri Səfəvi dövləti ilə sız əlaqə yaratmaq və onlara yaxın olmaq üçün şiəliyi müdafiə etdilər. Qeyd edilən dövrdə şiəlik cəmiyyətdə çox əhəmiyyətli bir rol oynamağa başladı.²

Bicapurda şiəliyi rəsmi dini məzhəb kimi qəbul edən Yusif Adilşah 1509-cu ildə öz elçisi Seyyid Əhməd Hərəvini qiymətli hədiyyələr və “Şah I İsmayıl birləşmək haqqında bəyannamə” ilə birlikdə Səfəvi sarayına göndərirdi. Lakin Yusif Adilşahın suverenliyinin Şah I İsmayıl tərəfindən tanınması yalnız on il sonra, 1519-cu ildə İbrahim bəy Türkman vasitəsi ilə göndərdiyi “hökmdara, şaha eşq olsun” ifadəsi ilə başlayan məktubundan sonra mümkün ol-

¹ Farooqui A.S. Comprehensive History of Medieval India: Twelfth to the Mid-Eighteenth Century. Pearson publication, New Delhi: 2014, p. 174.

² Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India, p. 170-171.

du. İsmayıl Adilşah Səfəvi şahının bu hərəkətini çox yüksək qiymətləndirdi və “sülaləsinə şah statusu”^{*} qazandırdığını bildirdi.¹ Bu xəbəri alan İsmayıl Adilşah dərhal, cümə xütbəsində Səfəvilər sülaləsi üçün duaların oxunmasını əmr etdi. Bu, onun Səfəvi hökmdarını qanuni suveren olaraq qəbul etdiyini göstərir. 1509-cu ildə Yusif Adilşahın Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq üçün göndərdiyi elçisi Seyyid Əhməd Hərəvi uzun müddət Səfəvi sarayında Bicapurun daimi səfiri kimi fəaliyyət göstərdi.² Bicapurun Səfəvi sarayındakı elçisi Seyyid Əhməd Hərəvinin vətənə dönməsi ilə bağlı dəqiq tarix bəlli olmasa da, onun 1522-ci ilə kimi öz səlahiyyətlərini davam etdirdiyini söyləmək mümkündür. Belə ki, o, görünür, həmin ildə Bicapura qayıtmış və 1523-cü ildə Əhmədnaqara səfir göndərilmişdi.³

Şübhəsiz ki, Dekanın müsəlman sultanlıqlarında şiə-

^{*} Maraqlıdır ki, yarandığı ilk illərdə Moğol dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirən Səfəvilər Dekan sultanlarına vali olaraq müraciət edirdilər (bax: Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1714). “Qolkəndə valisi” və “Əhmədnaqar valisi” kimi ifadələr işlədilməsi Səfəvilərin Dekanın müsəlman sultanlıqları ilə əlaqədar Moğollarla münasibətləri gərginləşdirməməyi, onlara qarşı çıxmaq istəmədiklərini göstərir.

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 28; Gorekar N.S. Indo-Iran relations: Cultural Aspects. Bombay: Sindhu Publications Private Ltd, 1970, p.102.

² Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686). Hyderabad: Bright Publishers, 1974, p. 117; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 78-79.

³ Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom, p. 118.

liyin rəsmi dini məzhəb elan olunması Azərbaycan Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayılın həmin sultanlıqlarla diplomatik əlaqələr yaratmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 1510-cu ildə Şah I İsmayıl Yadigar bəyin başçılığı altında Dekanın müsəlman sultanlıqlarına elçi heyəti göndərdi.¹ Elçinin göndərilməsində məqsəd portuqallara qarşı mübarizəyə Bicapur sultanını cəlb etmək idi. Səfəvi elçisi Hörmüzdən Qoaya gələn zaman şəhərin Portuqaliya tərəfindən ələ keçirildiyini öyrənir. Buna görə də, o, başlıca missiyasını gizli saxlayaraq Albukerklə dost münasibətdə olduğunu bildirir. Az sonra o, Adilşahla görüşmək üçün Bicapura yollanır. Səfəvi elçisi Dekanın əksər müsəlman sultanlıqlarında yüksək səviyyədə qəbul edilsə də, Qucarat hakimi Sultan I Mahmud Bigarha (1458-1511) elçini qəbul etməkdən imtina edir.²

Səfəvi elçisi Yadigar bəy I Mahmud şahı şiə inancını qəbul etməyə dəvət etmək tapşırığı almışdı, lakin sağlamlığı pisləşən I Mahmud şah Sarxeydə müqəddəs məbədləri ziyarət etdikdən sonra Səfəvi elçisi ilə görüşə bilməyəcəyindən çıxıb getməsi üçün məktub göndərir.³ 1511-ci il

¹ Bax: Ferishta M.Q. Gulshan-i Ibrahimi or Tarikh-i Ferishta. Vol. III. Bombay: 1832, p. 102; Məmmədova Y. Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr və həmin əlaqələrin Səfəvi-Moğol münasibətlərinə təsirinə dair, s. 166.

² Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. 1, s. 397; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 79.

³ Bax: The Cambridge history of India in six volumes. Volume III: Turks and Afghans. Cambridge: At the University press, 1928, pp.314-315.

noyabrın 23-də Sultan I Mahmud vəfat edir və hakimiyyətə oğlu Müzəffər şah (1511-1526) gəlir. O, Səfəvi elçisi Yadigar bəyi məmnunluqla qəbul edir, Əhmədabadda və Çampanerdə onun şərəfinə ziyafətlər verərək hədiyyələr bağışlayır.¹ Lakin Səfəvi elçisi Bidarda Bəhməni sülaləsi adından ölkəni idarə edən, lakin hələ öz müstəqilliyini elan etməyən sünni fanatiki əmir Əli Bərid tərəfindən lazımsız yerə həbs edildi. Belə bir vəziyyətdə Yadigar bəy Bicapur sultanına, vəfat etmiş atasının yerinə yenicə hakimiyyətə gəlmiş İsmayıl Adilşaha məktubla müraciət edərək, kömək etməyi xahiş etdi. Şübhəsiz ki, İsmayıl Adilşah Şah I İsmayıl Səfəviyə onun üçün çox böyük hörmət qazandıran bir xidmət göstərmək imkanı əldə edir. Məhz onun məsələyə müdaxilə etməsi və diplomatik maneələri nəticəsində əmir Əli Bərid Səfəvi elçisini azad etməyə məcbur oldu. Bidardan Bicapura gələn Səfəvi elçisi Allahpurda İsmayıl Adilşahla görüşdü, ona qiymətli hədiyyələr bağışlandı və geri qayıtmaq üçün müvafiq müşayiətçilərlə Dabul limanına göndərildi.²

Səfəvi elçisi Yadigar bəyin Dekan sultanlıqlarında apardığı danışıqlar uğurla başa çatdı, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı

¹ Ferishta M.Q. Gulshan-i İbrahimi or Tarikh-i Ferishta, Vol. IV, p. 102; The Cambridge history of India in six volumes. Volume III, p. 316.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 28; The Cambridge history of India in six volumes. Volume III, p.316; Gorekar N.S. Indo-Iran Relations, p.102; Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 166.

əlaqələrinin yaranmasında önəmli rol oynadı. Bicapur sultanı İsmayıl Adilşahın Yadigar bəyin Bidarda zindandan azad edilməsində göstərdiyi xidmət Şah I İsmayıl tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Həmin hadisədən bir neçə il sonra İbrahim bəy Türkmənin rəhbərliyi altında Bicapura xüsusi elçi heyəti göndərildi.¹

Məhəmməd Qasım Ferişta yazır ki, 1519-cu ildə Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayıl Hindistana, Bicapura İbrahim bəy Türkmənin rəhbərliyi altında elçi heyəti göndərdi. Elçi İsmayıl Adilşaha qiymətli hədiyyələr və şahın məktubunu aparırdı. Bicapur sultanı Səfəvi elçisini qarşılamaq üçün iyirmi mil məsafə qət etdi və İbrahim bəyi böyük təmtəraqla qarşıladı. O, hakimiyyətinin Səfəvi hökmdarı tərəfindən tanınmasını yüksək qiymətləndirdi. İsmayıl Adilşah elçinin şərəfinə zəfər yürüşü təşkil olunmasına və sufi şeyxinin ardıcılarını fərqləndirmək üçün ayanlarının on iki zolaqlı başlıq geyinməsinə göstəriş verdi. İsmayıl Adilşah Səfəvi hökmdarının adının Cümə və bayram namazı zamanı xütbələrdə çəkilməsinə göstəriş verdi.² Bicapur sultanının belə bir addım atması Şah I İsmayılın ona ünvanlandığı məktubla sıx bağlı idi. Belə ki, Səfəvi şahının məktubunda Bicapur sultanının atdığı nəzakətli addım yüksək

¹ Gorekar N.S. Indo-Iran Relations, p. 102; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 79.

² Ferishta M.Q., Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 28; A history of the Deccan by J.D.B. Geibble. In two volumes. Vol 1. London: Luzac & Co. Publishers to the India Office. 1890, p. 162; Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India, p. 20.

qiymətləndirilir və ona şah kimi müraciət olunurdu ki, bu da onun şahlığını müstəqilliyi tanınmayan rəqiblərindən daha üstün tuturdu.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Dekanın yeni yaranmış türk-müsəlman sultanlıqları arasında hakimiyyəti xarici dövlət tərəfindən tanınan ilk hökmdar, məhz Bicapur sultanı İsmayıl Adilşah idi.² Şübhəsiz ki, Şah I İsmayıl tərəfindən Bicapur sultanının hakimiyyətinin tanınması İsmayıl Adilşah tərəfindən yüksək rəğbətlə qarşılanmış, Səfəvi elçisinə böyük ehtiram nümayiş etdirilmiş, qiymətli hədiyyələr verilmişdi.

İki dövlət arasında yaranmış olan sıx qarşılıqlı siyasi əlaqələr İsmayıl Adilşahın varisləri dövründə davam etdirildi. Hətta İbrahim Adilşahın dövründə Bicapur sultanlığında sünnilik başlıca məzhəb kimi qəbul edilsə də, Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasiblə münasibətlər qorunub saxlanıldı. Hətta Adilşahlara qarşı müharibənin davam etdiyi bir dövrdə, 1548-ci ildə Əhmədnaqar hakimi I Bürhan Nizamşah Bicapur sultanına qarşı mübarizədə Şah I Təhmasibdən hərbi yardım istəsə də, Səfəvi hökmdarı ona əhəmiyyət vermədi. O dövrdə Əhmədnaqar sultanı ilə eyni dini məzhəbdə olmasına baxmayaraq, Səfəvi şahı Bicapurun şiə əhalisinin maraqlarından çıxış edərək kiminsə

¹ The Cambridge history of India in six volumes. Volume III, p. 434-435.

² Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. 1, s.444; Məmmədova Y. Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 166-167.

tərəfində olmaq istəmədi.¹ O zaman Səfəvi şahının praktiki cəhətdən Dekan sultanlarından kiməsə hərbi yardım göndərməsi mümkün deyildi. Çünki 1548-ci ildə Osmanlı sultanı Süleyman Qanununin Azərbaycana üçüncü yürüşü baş verdiyinə görə Şah I Təhmasib bu hücumun qarşısını almağa çalışırdı.

1557-ci ildə hakimiyyətə gələn I Əli Adilşah tərəfindən şiəlik Bicapurda yenidən rəsmi məzhəb elan olundu və Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr bərpa edildi. I Əli Adilşahın Şah I Təhmasibin sarayına elçi göndərilməsi barədə İsgəndər bəy Münşi yazır: "Həmçinin Dekanın böyük sultanları tərəfindən, ələlxüsüs ... Bicapur valisi I Əli Adilşahdan yaxşı nitq qabiliyyətinə malik elçilər dəfələrlə gələrək, səmimi dostluqlarını və onların məmləkətlərində o həzrətin şanlı və təmiz adına on iki imam xütbəsi oxunduğunu izhar etmiş, töhfə və hədiyyələr gətirmişdilər. Şah I Təhmasib də onlara daş-qaşla bəzədilmiş taclardan, qızıl yəhərli atlardan, xəncər kəmərlərindən və s. ibarət xüsusi xəzlər pay vermişdi".²

XVI əsrin 60-cı illərində Səfəvi dövləti ilə Bicapur sultanlığı arasında diplomatik əlaqələr davam etdi. Bunu Şah I Təhmasibin Bicapur sultanı I Əli Adilşaha elçisi Ağ

¹ Gorekar N.S. Indo-Iran relations, p.107; Nayeem M.A. External Relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686), p.118; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 80

² Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i alamara-yi Abbasi, s. 260-261; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p.80.

Məlik Məhəmmədlə göndərdiyi məktubu da təsdiq edir.¹ Səfəvi ölkəsindən Hindistana mühacirət edən Seyyid Kamaləddin Hüseyn Ərdistani (Mustafa xan Ərdistani kimi tanınmışdır – T.N.) 1563-cü ildən I Əli Adilşahın baş vəziri olmuşdu. Səfəvi dövlətinin Bicapur sultanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsində onun böyük xidməti olmuşdu. Səfəvi şahı məktubunda yazırdı: “.... yüksək mənəviyyətli cənab, böyük seydinlərin başçısı, İslam ölkələrinin seçilmiş, insanlara doğru yolu göstərən və sultanların etimadından istifadə edən, xeyirxah və xoşbəxt Mustafa xan daima xeyirxahlıqla qarşılanmış və bizim ali nəslimizə sadıqlıq nümayiş etdirmiş, hətta onun əcdadları da bizim sülalənin yaxınları sırasında olmuşdur. O, həmin diyarda olduğu bütün bu vaxt ərzində daima öz bağlılığını, sədaqətini və [bizə] inamını məktub və elçilər vasitəsi ilə ifadə etmişdir. Biz də [öz məktublarımızda] dəfələrlə ona qarşı öz hörmətimizi, nəzakətimizi və mərhəmətimizi ifadə etmişik və onu daim bizi yad etməsi üçün rəğbətləndirmişik. Yuxarıda xatırlanan xan bizə tərəf yönəlmək və bu görüşdən xoşbəxtlik nəсібini almaq qərarına gəlib. Lakin o, mənim əlahəzrətlə birlik və dostluğumu bildiyinə görə əlahəzrətdən razılıq almaq və daha sonra onun himayəsi altında bu səfəri reallaşdırmaq qərarına gəldi ki, bu bizim əlaqələrimizin möhkəmlənməsinə və dostluğumuzun güc-

¹ Bax: Münşəat-i səlatin //AMEA Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutu, B-2103/3728, s. 127-129; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 114-117, 189-191.

lənməsinə vəsilə olsun".¹

Mustafa xanın göndərilməsinin ləngidilməsindən narahat olan Şah I Təhmasib məktubunda yazırdı: "Bir halda ki biz Əlahəzrətin səmimiliyinə tamamilə inanırıq, hesab edirik ki, bu yubanmaya Əlahəzrətin çətinlik yaratması səbəb ola bilməz. Ehtimal ki, çətinlik aliməqamli sultan [Adilşah] bu iki il ərzində kafir avropalılarla – Allahın lənəti onların üzərinə olsun! – döyüşlərdə məşğul olub və bu səbəbdən də arzu gəmissi məqsəd sahillərinə çatmayıb.

Allaha həmd olsun ki, artıq qələbə küləyi əsdi, zəfər əldə edildi və heç bir əngəl qalmadı. Ümid edirəm ki, öz vədini yerinə yetirərək o [Adilşah] adıçəkilən xanı bütün şərəf və izzəti ilə bizə göndərəcək və onu daha da yubatmayacaqdır. Hər halda, bu bizim dostluğumuzun güclənməsinə və birliyimizin möhkəmlənməsinə vəsilə olacaq. Və biz qeyd-şərtsiz adıçəkilən xanın göndərilməsinə görə "mehriban [Allahın] "Yaxşılığa yaxşıqla cavab verin!" tələbinə əməl edərək minnətdar olarıq".² Səfəvi şahının məktubu bir daha təsdiq edir ki, Bicapur sultanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrdə Səfəvi ölkəsindən Hindistana mühacirət etmiş qızılbaş əyanlarının, tanınmış din xadimlərinin, seyyidlərin böyük rolu olmuşdur. Onlar Bicapur sultanlığında yüksək vəzifələrə yüksəlmiş və dövlətin idarə edilməsində əsas simalardan biri olmuşlar.

¹ Münşəat-i səlatin, s.127-128; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 114, 189.

² Münşəat-i səlatin, s.129; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 115.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Bicapur sultanlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə Bicapura mühacirət etmiş və dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak etmiş Səfəvi əyanları – Şah Abu Turab Şirazi, Mustafa xan Ərdistani, Qasım bəy Təbrizi, İnayəttullah Kazuini ilə yanaşı, Şah Cəfər və Şah Tahir qardaşları da mühüm rol oynamışdı. Səfəvi ölkəsindən gələn mühacirlər nəinki sənət və memarlıq sahələrinə, həm də idarəetmə və hərbi işlərə zəngin töhfələr verdilər. Məhz onların səyi nəticəsində Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı ziddiyyətlər müəyyən müddət aradan qaldırıldı, Viçeyanagar sultanlığına qarşı yaradılmış ittifaq qələbəni təmin etdi. Adilşahlar bütün fəaliyyətləri dövründə Səfəvi əyanlarını himayə etmişdi. Məhz onlar Bicapur sultanlığının xarici siyasətinin formalaşdırılmasında həlledici təsir göstərmişdilər.¹ Belə ki, Şah Tahirin və Əsəd xan Larinin söyləri nəticəsində Bicapurla Əhmədnaqar sultanlığı arasındakı münasibətlər nizama salınmış, Əfzəl xan Şirazi və Mir Məhəmməd Əmin II İbrahim Adilşahı Kamal xanın və Kişvər xanın xəyanətindən xilas etmişdi. Sonralar Şah Navaz xan adı ilə baş vəzir seçilən Sədrəddin Məhəmməd Şirazi II İbrahim Adilşah dövründə sultanlığın möhkəmlənməsində və Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərdə həlledici rol oynamışdı.²

XVI əsrin son rübündə Dekana Səfəvilər dövlətindən

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 93.

² Yenə orada, s. 94.

gəlmiş mühacirlər Bicapur və Qolkəndədə ali təbəqənin mühüm hissəsini təşkil etməyə başladılar və Səfəvilərlə həmin dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verdilər.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətindən Dekan sultanlıqlarına mühacirət edənlərin əksəriyyəti öz istəkləri ilə gedənlər idi. Bununla yanaşı, məcburi köç edənlər də var idi. Onlar arasında müəyyən üsyanda iştirak etməkdə şübhəli bilinənlər, sünnilikdə ittiham olunanlar və şahın lütfünü qazanmaqda çətinlik çəkənlər var idi. Hindistan onlar üçün bir növ siyasi sığınacaq oldu. Bu vəziyyətdə mühacirlər heç geri qayıtmadılar. Bu tip mühacirət tarixin hər anında baş verə bilər, buna görə də bu dövr üçün xarakterik hesab edilə bilməz.²

Azərbaycan Səfəvi hökmdarı Şah II İsmayılın (1576-1577) dövründə həyata keçirilən dini siyasət şiə alimləri və ilahiyyatçıları razı salmadığı üçün onların Hindistana, o cümlədən Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına axını gücləndi.

Şah I Təhmasib dövründə olduğu kimi, Şah I Abbas dövründə də Səfəvi dövlətinin Bicapur sultanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələri daha da inkişaf etdi. S.Subrahmanyamın

¹ Muzaffar Alam and Sanjay Subrahmanyam. The Deccan Frontier and Mughal Expansion, ca. 1600: Contemporary Perspectives, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 47, No. 3, 2004, p. 368.

² Haneda M. Emigration of Iranian Elites to India during the 16-18th centuries, p. 135.

fikrincə, Şah I Abbasın hakimiyyətinin ilk on ilində Dekan sultanlıqları Səfəvi-Moğol əlaqələrində xüsusilə önəmli rol oynayır.¹ Bicapurun suverenliyinin Səfəvilər tərəfindən tanınması, Səfəvi hökmdarlarının adlarının paytaxtın məscidlərində Cümə namazı zamanı xütbələrdə çəkilməsi də bu əlaqələri təsdiq edir. XVI əsrin son rübündə Səfəvi mühacirlərinin Dekana axını və bu mühacirlərin həm Bicapurda, həm də Qolkəndədə yüksək zümrənin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etməsi bu əlaqələrin güclənməsinə xidmət edirdi.²

1605-ci ildə Əkbər şahın ölümü və oğlu Cahangirin hakimiyyətə keçməsi ilə sonuncu Bicapur sultanından atasının ölümü münasibətilə başsağlığı vermək və taxt-taca keçməsinə təbrik etmək üçün öz elçisini göndərməsini tələb etdi. II İbrahim Adilşah məsləhət almaq üçün Şah I Abbasa müraciət etdi. Moğol hökmdarının tələbinə müsbət cavab verilməməsi onu qəzəbləndirdi və Bicapur sultanlığını fəth etməyə qərar verdi. O, Dekana böyük ordu göndərdi. Belə çətin bir vəziyyətdə II İbrahim kömək üçün Şah I Abbasa müraciət etdi. O, Səfəvi şahına ünvanladığı məktubunda yazırdı: "... Biz öz tərəfimizdən ölkəmizi qorumağa və Moğol hökmdarının onun bir düymünü də ələ keçirməsinə yol verməməyə qərarlıyıq. Əlahəzrət Şah I Abbasın bizim üçün həyatı əhəmiyyət daşıyan məsələdə tərəddüd etmədən kömək etməsinə böyük ehtiyac var-

¹ Subrahmanyam S. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p.126.

² Yenə orada, s. 128.

dır”.¹ Bicapur sultanı Səfəvi şahına yardım göstərməsini xahiş etməklə yanaşı bildirirdi ki, “bu regionun əhalisi Əlahəzrət şahın əcdadlarının himayəsi altında dinc şəraitdə yaşayır, buna görə də xahişimiz budur ki, şah onları müdafiəsiz buraxmasın”. O, hətta Bicapura göstəriləcək yardımın iki yolu barədə fikrini bildirirdi. Onlardan birincisi budur ki, Şah I Abbas Böyük Moğol imperatoru ilə onun arasında arbitr rolunu oynasın, diplomatik və mənəvi təzyiq göstərərək Bicapura hərbi ekspedisiya göndərilməsinin qarşısını alsın. Digər alternativ yol isə Moğolların şimal-qərb mülkü olan Qəndəhara hücum etməklə Bicapuru xilas etsin.²

Qəndəharın itirilməsi Səfəvi-Moğol münasibətlərində ciddi gərginlik yaratsa da, Şah I Abbas II İbrahim Adilşahın Qəndəhara hücum təklifinə ciddi yanaşmadı. Çünki bu dövrdə Osmanlı imperiyasına qarşı müharibə davam etdiyi üçün o, Moğollarla münasibəti qoruyub saxlamağa çalışdı. Rudi Mətyunun fikrincə, diplomatiya dili dostluq ismarıqları versə də, “Qəndəhar məsələsi” hər iki dövlət arasında daimi gərginlik yaratmışdı.³ Lakin Şah I Abbas ardıcıl olaraq Moğol sarayına göndərdiyi elçilər vasitəsilə

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s.1549-1550.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 82-83.

³ Bax: Rudi Matthee and Hiroyuki Mashita, “Kandahar IV. From The Mongol Invasion Through the Safavid Era /*Encyclopedia Iranica*, XV/5, 2010, pp. 478-484.

Qəndəharla bağlı Səfəvilərin maraqlarının Moğollarda doğura biləcəyi narahatlığı azaltmaq və Cahangir şahın inam və etibarını qazanmağa çalışmışdı.¹ Şübhəsiz ki, Şah I Abbas dostluq ismarıcları, vaxtaşırı elçiliklər və hədiyyələr göndərməklə Səfəvilərin Qəndəhar barəsində planları ilə bağlı Moğol imperatorunda şübhələrin yaranmasının qarşısını almışdı.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Adilşahlar özlərini Səfəvi şahlarının vassalı kimi qəbul edirdilər. Hətta II İbrahim Adilşah 1612-ci ildə Şah I Abbasa göndərdiyi məktubunda öz sədaqətini bəyan edərək yazırdı: "Bu məktub təvazökar qul İbrahimdən uca olan imperator Şah Abbasa... Baxmayaraq ki, biz öz tərəfimizdən ölkələrimizi qorumağa tam qərarlıyıq və Moğol hökmdarının bir qarış torpaq tutmasına imkan verməyəcəyik. Əlahəzrət bu vacib məsələdə bizə kömək etmək üçün hərəkətə keçməlidir. Bu bölgənin sakinləri Əlahəzrətin əcdadlarının himayəsi altında dinc yaşadıqları üçün istəyimiz budur ki, Əlahəzrət bizi tərk etməsin, Moğol sarayında Səfəvi elçisinə göstərilən rəftara

¹ İslam R. Mughals. External relations //Encyclopaedia of Islam, Volume VII (Mif-Naz) Edited by C.E.Bosworth, E. Leiden. New York: E.J. Brill, 1993, p. 317; Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda. //Geostrategiya, jurnalı № 05 (35) sentyabr-oktyabr 2016, s. 49.

² Farooqi N.R. Mughal-Ottoman relations: A Study of the political and diplomatic relations between Mughal India and the Ottoman empire, 1556-1748, PhD. Dissertation, Madison, University of Wisconsin-Madison: 1986, p.43; Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda, s.49.

uyğun olaraq daha da fəallaşsın. Atalarım həmişə Əlahəzrətin əcdadlarının sevgisinə böyük ümidlər bəsləyirdi və onlarla dostluq edirdi. Mən də öz növbəmdə, bu əlaqələri canlandırmaq və möhkəmləndirməkdən başqa bir şey etməzdim. Dekan əraziləri İraq, Fars, Xorasan və Azərbaycan əyalətləri kimi Səfəvi imperiyasının bir hissəsini təşkil edir. Buna görə Səfəvi şahlarının adları [Cümə] xütbələrində oxunur və gələcəkdə də oxunmağa davam ediləcəkdir. Atalarımız Əlahəzrətin əcdadları tərəfindən bu ərazilər üzərində hökmranlıq etmək və onları qorumaq üçün təyin edilmişdir. Bizim vəzifəmiz Əlahəzrət adından ölkələri idarə etmək və onları xarici təcavüzdən qorumaqdır”.¹ Biz bu vəzifəni fəxrlə yerinə yetirəcək və digər valilər kimi Əlahəzrət hökmdara xidmət edəcəyik. Hətta, “İbrahim iddia edirdi ki, o, Moğol imperatoru Cahangirə (1605-1627) bu torpaqların sahibinin Səfəvi şahları olduğunu və həmin əraziləri Səfəvi şahının adından idarə etdiyini bildirmişdi”.² R.Seyvori yazır ki, II İbrahim Adilşahın yazdıqlarında yanlışlıqlar var və həqiqəti əks etdirmir”.³

¹ Nazir A. Letters of the rulers of the Deccan to Shah Abbas of Iran, p. 293; Anvar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636). Centre of advanced study department of history Aligarh Muslim University, Aligarh: 1994, p.195-196.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 76; Islam Riazul. A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations, 1500-1750, Volume II, p. 136; Anvar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636), p. 198.

³ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 187.

Ola bilər ki, II İbrahim Adilşahın bu iddialarında R.Seyvorinin qeyd etdiyi kimi reallığı əks etdirməyən məqamlar var. Lakin ən azından Moğol imperiyası ilə qonşu olan Dekan ərazisindəki türk-müsəlman sultanlıqlar Səfəvilər dövlətinə rəğbət bəsləyirdilər.

Göründüyü kimi, II İbrahim Adilşahın Səfəvi şahına ünvanladığı məktubda əsas məqsədi Moğol imperatorundan gözlənilən təhlükə barədə məlumat vermək idi. Səfəvilərin qərbdən (Qəndəhar bölgəsindən) Moğollara hücum etməsi, onları cənubdakı hücumlardan müəyyən müddət yayındıra bilərdi. Bicapur sultanı, Qolkəndədəki həmkarı kimi, Moğol fəvqəldövlətinə qarşı bir hücum tətbiq etməklə vəziyyətdən çıxacağına ümid bəsləyirdi. S.Subrahmanyamın qeyd etdiyi kimi, əlbəttə aydın idi ki, Çaul, Dabul və Hörmüz limanları arasındakı məsafəni qət edə biləcək heç bir hərbi ittifaq mövcud deyildi. Lakin həqiqi və simvolik yaxınlığın digər formaları Dekanın şiə sultanlarını şimaldan Moğolların təzyiqləri qarşısında Səfəvilərlə daha sıx əlaqələr yaratmağa vadar edirdi.¹

Hətta qatı sünni olmasına baxmayaraq, II İbrahim Adilşah Səfəvi imperiyası ilə diplomatik münasibətləri davam etdirirdi. Tolerant hökmdar kimi o, göstərdi ki, şiə ideologiyasından asılı olmayaraq Bicapur-Səfəvi münasibətlərindəki dostluğu inkişaf etdirmək mümkündür.² Bu-

¹ Subrahmanyam S. *An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605*, p. 129.

² Gorekar N.S. *Indo-Iran relations*, p. 111; Moulappa Kamble K. *Diplomatic relations of Deccan sultanates*, p.80-81.

na görə də, Bicapur sultanı II İbrahimin dövründə Səfəvi şahı I Abbasla münasibətlər daha intensiv xarakter aldı. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: “Böyük Dekən sultanlarının qədim vaxtlardan bu vəlayətnişan dudmana istək və sədaqətləri olmuşdur. Bir qədər bundan əvvəl, nəstəliq xətti yazmaqda zəmanə xoş nevislərinin ən üstünü və dövrünün yeganəsi olan Xorasan vilayətinin əzəmətli seydilərindən olan Mir Xəlilullah Xoşnevis Allahın təqdiri ilə Dekən vilayətinə gedib Bicapur valisi Adilşahın yanında qalmışdı”.¹

Şah I Abbas Əkbər şahın ölümündən sonra onun yerinə taxta keçən oğlu Cahangirlə də yaxşı əlaqələr yaratmağa səy göstərdi, ona səmimi məktublar göndərərək iki dövlət arasındakı dostluğun davam etdirilməsinə çalışdı. Lakin Şah I Abbasın Qəndəhar yürüşü iki dövlət arasındakı münasibəti gərginləşdirdi. Buna görə Şah I Abbas bəzi hind racələri və hakimləri ilə əlaqə yaratdı. Onun məqsədi Moğol dövlətinin hərbi gücünü Hindistanın müxtəlif bölgələrinə yönəltməklə Qəndəharı asanlıqla ələ keçirmək idi.²

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah I Abbas 1611-ci ildə Yadigar Əli Sultan adlı elçisi ilə Moğol sarayına baş sağlığı

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s.1549-1550.

² Aydoğmuşoğlu C. Şah I Abbasve zamanı, s. 218; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. №32. Bakı: 2011, s.8-9.

və təbrik məktubları göndərdi.¹ Təbiidir ki, Səfəvi şahı Cahangirə elçisi vasitəsilə gözəl hədiyyələr də göndərməyə etinasız yanaşmadı. Göndərilən hədiyyələr arasında 50 qıvraq at, zərlə işlənmiş və məxmərdən hazırlanmış çullar, layiqli silahlar, 1500 qızıl, gümüş saplarla tikilmiş gözəl məxmər, ipək, atlas paltarlar, Avropa (firəng) və Çin (Xə-tay) parçaları, Yəzd və Kaşan qumaşları, başqa layiqli, yaraşqlı töhfə və hədiyyələr də vardı.² Cahangir də məktubu gətirən Səfəvi şahının elçisinə zərif bir köynək və 30 min rupi hədiyyə vermişdi.³ Lakin Cahangir Şah I Abbasın təbrik məktubu üçün gecikməsinə qəzəblənərək elçini bir müddət sarayda saxladı.⁴ Şah I Abbas Əkbər şahın vəfatı ilə bağlı yazdığı başsağlığı məktubunda insanın Tanrı tərəfindən yaradıldığını, güc və elm verilməsi ilə bağlı bəzi

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1406; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 94; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 9.

² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1406.

³ Jahangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir, Vol. 1, p. 193; The Jahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India. Translated, edited, and annotated by Wheeler M. Thackston. Oxford University Press, New York-Oxford: 1999, p. 121-122; Aydoğmuşoğlu C. Şah I Abbas ve zamanı s. 230; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 9.

⁴ Edwards Clara C. Relations of Shah Abbas the great of Persia with the Mogul emperors Akbar and Jahangir. //Journal of the American Oriental Society. Vol. 35, 1915, p. 254; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 9..

məsələləri anladaraq “Biz şübhəsiz (hər şeyimizlə) Allaha aidik və şübhəsiz Ona dönəcəyik” ayəsini xatırladır. Şah I Abbas Əkbər şahın yerinin cənnətlik olmasını dilədikdən sonra bu dünyanın insanlar üçün daimi olmadığını söyləyərək öz yerinin də harada olacağına Tanrının qərar verəcəyini yazmaqdadır. Şah I Abbas Nasir Tusi tərəfindən qələmə alınan məktubunda Cahangirə yazırdı: “Mən Hind padşahının ölümünə çox üzüldüm. Amma o, cənnətə getdi və Tanrının dəvətinə razı oldu. Bu fani dünyaya baxıb, əbədi dünyaya getdi. Amma onun yerinə Tanrısevər və Tanrını bilən bir kimsə oturmuşdur. Biz bu üzüntünü sizin padşahlığınız sayəsində xoşbəxtliyə döndərdik. Əkbər şahın vəfatından sonra sizin daha güclü şəkildə yola davam etməni arzu edirəm. Üzüntünü bir kənara buraxıb gün keçdikcə ölkənizi gücləndirməni və yaxşı idarə etməni diləyirəm. Bizi də bir qardaş ölkə bilin. Gün keçdikcə iki ölkənin bir-birinə yaxınlaşmasını Tanrıdan arzu edirik”.¹

Şah I Abbas Cahangirin taxta keçməsi ilə bağlı göndərdiyi təbrik məktubunda yazırdı: “Tanrıdan böyük padşaha (Şah Səlimə) müvəffəqiyyətlər diləyirəm. Ölkənizi inkişaf etdirməyi və irəli aparmağı Tanrıdan arzu edirəm. Taxta keçməni ürəkdən təbrik edirəm. Tanrıdan ölkəsinde ədaləti və mərhəməti yaymasını arzulayıram. Çox yax-

¹ Sabatiyan Z. Esnad və namə-xə-tarixi: devre-i Səfəviyyə, Be sermaye-i kitabxane-i İbn-i Sina. Tehran, 1343, s. 305-306; The Jahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 123; Aydoğmuşoğlu C. Şah I Abbas ve zamanı, s. 230-231.

şı bilirik ki, sizin soyunuz Gurqanilərə (Teymura) dayanmaqdadır. Ölkəni inkişaf etdirərək irəli aparacağınızda heç bir sıxıntı çəkməyəcəyinizi düşünürəm. Sizin səltənətə keçməyinizi təbrik etmək üçün bir nəfərin göndərilməsinə ehtiyac vardı. Lakin Azərbaycan və Şirvan məsələsi bizim çox vaxtımızı aldı. Buna görə qüsurlu baxmayın. Mən hazırda paytaxtdan uzaqda bu məsələlərlə məşğulam. Ədəb və ənənə tələb edir ki, mənim nümayəndəm sizi təbrik etmək üçün orada olsun. Amma millətimin namusunu qorumaq və onları pis insanlardan xilas etmək fikri önə keçdi. İsfahana qayıtdıqdan sonra sarayımızın önəmli şəxsiyyətlərindən və mənim də yaxın xidmətçilərimdən olan Yadigar Əli Sultanı sizə göndərdim. Həm sizi təbrik etmək, həm də iki ölkənin bundan sonrakı əlaqələri ilə bağlı bu şəxs mənim vəkili olaraq sizin ölkənizdə qalacaqdır”.¹

Səfəvi hökmdarı imperator Cahangirə ünvanladığı məktubunun sonunda yazırdı: “Ümid edirik ki, yazışmalar, əldə edilmiş sevgi və əlaqələr bağı böyüməyi və çiçəklənməyi dayandırmayacaq, elçilər və məktublar göndərməklə dostluq tellərini hərəkətə gətirəcək və düşmənçilik qoxusunu aradan qaldıracaq və mənəvi bağlantıları fiziki harmoniya ilə razılaşdıraraq, qarşılıqlı işlərimizin nəticə-

¹ Sabatıyan Z. Esnad və namexa-i tarixi: devre-i Səfəviyyə, s. 307; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 231; The Jahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p.123; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 94-95.

sindən məmnun qalacağıq. Yenilməz qüvvət sahibi olan Allah hər zaman qeybətsiz aləmin dəstəyini qüdrətli və bəxt sülaləsinin nəslindən olan əzəmət və qüdrət ailəsinə bəxş etsin”.¹ Məktubdan göründüyü kimi, Şah I Abbas Moğol hökmdarı Cahangirlə münasibətlərdə mövcud olan dostluq əlaqələrini, qardaş münasibətləri xatırlatmaqla iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələri daha da möhkəmləndirməklə onu Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı təcavüzlərdən çəkəndirməyə çalışmışdı.

Bu dövrdə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları olan Bicapur və Qolkəndədən elçilər Şah I Abbasın sarayına səfər etmişdilər. Onların məqsədi Moğolların həmin sultanlıqları ilhaq etməsinin qarşısını almaq üçün Şah I Abbasdan kömək əldə etmək idi.² İsgəndər bəy Münşi yazır: “1613-cü ildə II İbrahim Adilşahın elçisi Mir Xəlilullah, Qolkəndə valisi Məhəmmədqulu Qütbşah... layiqli töhfələr və hədiyyələrlə cahanpənah dərgaha elçilər göndərib, Hindistan hökmdarının fərmanı ilə onların məmləkətinə soxulan cığatay ləşkərinin zülmünə qarşı şahdan kömək istəmişdilər. Müqəddəs Səfəviyyə və ali Teymuri sülaləsinin həzrət padşahları arasında daim məhəbbət, ülfət, səmimiyyət və vəhdət mövcud olduğu üçün, əlahəzrət zillələh şah və Hindistan məmləkətlərinin əzəmətli həzrət padşahı Səlim şah öz mərhum atalarından daha artıq

¹ The Jahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p.123

² Blow D. Shah Abbas: The ruthless king who became an Iranian legend. New York, I.B. Tauris: 2009, p.110; Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda, s. 49.

sədaqət, dostluq, ülfət və qardaşlıq etməkdədirlər. Səlim şah əvvəlcə o həzrətə məhəbbətamiz bir məktub yazaraq Dekən sultanlarının cəzalandırılmasını xahiş etdi ki, bu xahiş o həzrət tərəfindən razılıqla qarşılandı, onlara bir-biriləri ilə düşmənçiliyi tərk etməyi tapşırıldı. Buna görə də bu il Malik Əmbari və Şahqulu bəy Zəyəki – Adilşahın yanına elçi təyin etdi, onlara inayət üslublu məktublar yazıb, gözəl xələtlər, atlar və qiymətli hədiyyələr göndərdi”.¹

Lakin II İbrahim Adilşahın elçisi bir müddət Səfəvi sarayında qalmalı oldu. İsgəndər bəy Münşi bu barədə yazır: “... Şahqulu bəy bu səfərə xoş bir saat seçmək niyyətilə bir müddət gözlədi və o, keçən il derya yoluyla səfərə çıxa bilmədi. Buna görə də, İbrahim Adilşahın elçisi Mir Xəlil Xoşnevis Şirazdan geri qayıdıb ali saraya gəldi”.² Bicapur sultanının elçisi Mir Xəlilullahın missiyası uğurla başa çatdı. II İbrahim Adilşah Səfəvi-Moğol münasibətlərində Qəndəhar münafişəsini uğurla davam etdirdiyi üçün Şah I Abbasın Bicapur-Moğol ziddiyyətlərində onun himayəsinə qalxdı.³

1614-cü ildə Səfəvi elçisi Şahqulu bəy II İbrahim Adilşahın elçisi Mir Xəlilüləhla birlikdə Bicapura gəldi və

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1550.

² Yenə orada.

³ Gopal S. Aspects of Indo-Persian trade in the 17th century, p. 244; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 81.

şahın məktubunu sultana çatdırdı.¹ Səfəvi şahı tərəfindən Bicapur sultanı Adilşahın xeyrinə diplomatik və mənəvi yardımlar göstərilməsəydi, sultanlıq Övrəngzeb dövründə deyil, daha erkən süqut edə bilərdi. Şah I Abbas Bicapur sultanlığının müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında çox maraqlı idi. Buna görə də, Dekanın şiə müsəlman sultanlıqlarının məhv edilməsi ilə barışmaq istəmirdi.²

Səfəvi hökmdarı Moğol imperatorunun Bicapur sultanlığına təzyiqlərinin qarşısını almaq məqsədilə ona bir-birinin ardınca üç məktub göndərdi. Səfəvi şahı birinci məktubunda imperator Cahangirdən Bicapur sultanına qarşı mərhəmətli olmağı xahiş edərək, iki dövlət arasında uzun müddət mövcud olan dinc münasibətlərin qorunub saxlanılmasının vacibliyini bildirir və Bicapur sultanını bağışlamasını xahiş edirdi. Lakin Səfəvi şahının bu təşəbbüsü bir nəticə vermədi.³ Buna görə də, Səfəvi şahı Moğol hökmdarına ünvanladığı ikinci məktubunda da, ilk təklifinin üstündə qalır və gələcəkdə Dekan sultanlarının ona qarşı yaxşı münasibət göstərəcəklərinə təminat verirdi. O, imperator Cahangirdən xahiş edirdi ki, Bicapur məsələsini öz axarına buraxsın, Adilşaha qarşı hər hansı tədbirə əl atmasın. O, məsləhət görürdü ki, əgər Adilşah öz mülkündə

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1550.

² Gopal S. Aspects of Indo-Persian trade in the 17th century, p. 245; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 82.

³ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 83.

qalarsa, Moğollara heç bir zərər yetirməyəcəkdir.¹ R.Seyvorinin fikrincə, Şah I Abbas Dekan hakimlərinə sadəcə mənəvi dəstək vermiş və heç vaxt Moğol imperiyasına qarşı onlara hərbi yardım göstərməmişdir.² Lakin Səfəvi şahının Dekan sultanlıqları ilə sıx əlaqələr saxlaması, onların xahişini Moğol hökmdarına çatdırması, imperator Cahangirin narazılığına səbəb olmuş və o, Şah I Abbasdan Moğollara qarşı düşmənçiliyə son qoymağı xahiş etmişdir. Səfəvi şahı da Cahangirin narahatlığını aradan qaldırmaq üçün ona hədiyyələr göndərmiş və Moğol imperiyası ilə yaxşı münasibətləri qoruyub saxlamaqda maraqlı olduğunu nümayiş etdirmişdi.³ R.Seyvori yazır ki, “Şah I Abbas bununla həm də göstərmişdi ki, nə qədər ki o, sağdır Dekandakı şiə sultanlıqlarına qarşı hücum etməyə imkan verməyəcəkdir”.⁴

Moğol hökmdarı Cahangir 1616-cı il oktyabrın 28-də Şah I Abbasın elçisi məşəldarbaşı Məhəmməd Rza bəyi hüzuruna qəbul etdi. Məhəmməd Rza bəy gətirdiyi hədiyyələri (atlar, bəzi qiymətli əşyalar) və şahın məktubunu Cahangirə təqdim etdi. Şah I Abbas elçisi vasitəsilə göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasında dostluq və qar-

¹ History of the rise of the Mahomedan power in India, p. 111; Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686 A.D.), p. 124; İslam R. Indo-Persian relations, p. 96.

² Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 188.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

daşlıqla bağlı arzularını təkrarlamışdı. Cahangir də hakiyyəti dövründə daha çox hədiyyə verdiyi Səfəvi elçisi Məhəmməd Rza bəyə qiymətli daşlarla bəzədilmiş tac, gözəl köynək, bir fil və 20 min rupi pul hədiyyə etmişdir.¹ 1617-ci ilin martında ölkəsinə dönməyə qərar verilən Səfəvi elçisi Məhəmməd Rza bəy Cahangirin Şah I Abbas üçün göndərdiyi çoxsaylı hədiyyələr və məktubu alaraq yola çıxmış, lakin həmin ilin oktyabrında vəfat etmişdi. Buna görə, onun şəxsi malları və Cahangirin Şah I Abbasa göndərdiyi hədiyyələr, elçi heyətində olan Məhəmməd Kazım bəy adlı tacirə əmanət edilmişdi.²

Şah I Abbas Bicapur sultanlığının himayəçisi kimi çıxış edərək Moğol hökmdarı Cahangirlə II İbrahim Adilşah arasında vasitəçi rolunu oynayaraq onlar arasındakı münasibətləri aradan qaldırmağa və münasibətləri nizama salmağa çalışdı.³ Şah I Abbasın diplomatiyası son nəticədə imperator Cahangirin Dekan siyasətini, xüsusən də Bicapur-Moğol münasibətlərinin nizama salınmasını təmin

¹ Jahangir. The Tuzik-i Jahangiri, Vol. I, s. 337; The Cahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 199; Aydoğmuşoğlu C. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s.233; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 96-97; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 10.

² İslam R. Indo-Persian relations, p. 77; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 233-234; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 10.

³ Askari S.H. Indo-Persian relations with special reference to the Decanin, p. 229.

etdi. 1617-ci ildə Səfəvi şahının imperator Cahangirə məsləhəti və təkidləri öz bəhrəsini verdi, Bicapur sultanlığı ilə Moğol dövləti arasında sülh müqaviləsi bağlandı.¹ Bununla da, II İbrahim Adilşah səltənətini imperator Cahangirin hücumlarından Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın diplomatik səyləri və siyasi dəstəyi ilə qorumağa müvəffəq oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla Moğol hökmdarı imperator Cahangir arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcud olmuş, mütəmadi olaraq elçi mübadiləsi davam etdirilmişdi. Moğol elçisi Şah Aləm Şah I Abbas tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılandığı kimi, Səfəvi elçiləri də Moğol sarayında yüksək təmtəraqla qarşılanmışdı. 1618-ci ildə Şah I Abbas Osmanlı dövləti ilə sülh bağlayaraq Qəzvinə dönmə zaman elçisi Seyyid Həsən vasitəsilə Moğol hökmdarı Cahangirə növbəti məktubunu göndərirdi. 1619-cu ilin iyununda Hindistana çatan Seyyid Həsən Cahangir üçün yaqut qapaqlı billur qədəh də gətirmişdi.² Şah I Abbas məktubunda Moğol hökmdarını baş verən hadisələrlə bağlı tanış edərək Osmanlılarla müharibəni istəmədiyini, lakin bəzi fitnəkar valilər üzündən savaş başladığı üçün ölkəsini və sərhədlə-

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 113; Naqvi S.M.H. "Shah Abbas and the conflict between Jahangir and the Deccan States" //Medieval India. I, p. 277.

² Jahangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. II, p. 93-94; The Canangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 306; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 235; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 11.

rini qorumaq məcburiyyətində qaldığını, düşmənin minlərlə məsum insanı öldürdüyünü, ancaq son nəticədə məğlub edildiklərini yazırdı. Səfəvi şahı öz məktubunda yaxşı qarşılıqlı əlaqələr qurulması üçün səmimi arzularını təkrar etmişdi.¹

Məharətli və çevik siyasətçi olan Şah I Abbas Cahan-girlə mübarizə aparan Dekan sultanlıqları ilə sıx əlaqə yaratdı. Onun məqsədi Moğol hökmdarının diqqətini Dekana yönəltməklə Qəndəharı asanlıqla ələ keçirmək idi. Lakin Cahangirin Səfəvi elçisinin niyyətindən xəbər tutması Zeynal bəy Şamlının Moğol sarayından qovulması ilə nəticələndi. Elçiyə vətənə dönməyə icazə verilmədi. Yaranmış vəziyyətdən xəbər tutan Şah I Abbas bu işin xoşluqla həll edilməyəcəyi qənaətinə gələrək sərkərdələrindən birini itirilmiş əraziləri geri almaq üçün bölgəyə göndərdi.²

Səfəvi dövlətinin Bicapur sultanlığı ilə münasibətlərinin mühüm xüsusiyyəti o idi ki, Bicapurun suverenliyinə sahib çıxan Şah I Abbas Moğol imperatoru Cahan-girlə məsləhətləşmələr zamanı onun Adilşahlar səltənətini fəth etməsinin qarşısını alaraq Dekan işlərini sülh yolu ilə həll etməsinə razı sala bildi. Bicapur sultanlığı Moğollara

¹ Sabatiyan Z. Esnad və namexa-i tarixi: devre-i Səfəviyyə, s. 309-312; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 236; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 11.

² Aydoğmuşoğlu C. Şah I Abbas və zamanı, s. 134; T.H.Nəcəfli. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 10-11.

illik xərac ödəməklə işğaldan xilas ola bildi.¹ Göründüyü kimi, Bicapur sultanı II İbrahim Adilşah Moğol imperatoru Cahangirin təhdidi ilə qarşılaşdığı zaman Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasdan kömək istədi. Adilşah səltənətini Cahangirin hücumundan məhz Şah I Abbasın diplomatik və siyasi dəstəyi ilə qorumağa müvəffəq oldu.²

1618-ci ildə Bicapur elçisi Mir Xəlilullahın Səfəvi sarayına ikinci missiyası da uğurlu oldu. Bununla bağlı İsgəndər bəy Münşi yazır: “.... ali saraya gəlmiş Dekən sultanlarının elçiləri əlahəzrətdən rüxsət alaraq bol ənam və töhfələrlə nəvazişləndirildi. Taleb bəy Evoğlunu Bicapur valisi İbrahim Adilşahın elçisi Mirxəlil Xoşnevislə birlikdə Bicapura göndərdilər.... Sultanların hər biri üçün onlara yaraşan padşahanə qiymətli xələtlər və şahanə hədiyyələr göndərildi”.³

1619-cu ilin avqustunda Səfəvi sarayından ayrılan Moğol elçisi Xan Aləm 1620-ci ilin yanvarında Hindistana çatmış və Moğol hökmdarı Cahangirin hüzuruna çıxmışdı. Xan Aləm Cahangirə Səfəvi sarayından olduqca nəfis hədiyyələr gətirmişdi. Hədiyyələr arasında Xəlil Mirzə Şahruxi tərəfindən Teymurun Toxtamış xanla mübarizəsini əks etdirən miniatürü də var idi. Teymurun uşaq-

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 78.

² Ashiq A. Deccan Sultanates and Persia: The Political and Cultural Relations in the Medieval Age. //Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 5(10) October, 2017, p. 125.

³ İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1691.

larının və bu mübarizəyə qatılan bəylərin rəsmlərinin əks olunduğu bu miniatürdə 240 nəfərin təsviri öz əksini tapmış və hər birinin adı rəsmin altında yazılmışdır.¹

Xan Aləmin səfərindən sonra eyni hərəkəti təkrar etmək istəyən Şah I Abbas Tüşmalbaşı Zeynal bəy Beydilli vasitəsilə Hindistandan gələn hədiyyələrə uyğun olaraq Cahangirə şərab, gül suyu, rəngarəng ipək parçalar və atlar göndərdi.² 1620-ci ilin oktyabrında Zeynal bəy Moğol hökmdarına gətirdiyi hədiyyələri təqdim etdi, Cahangir də səfirə köynək və xərclik üçün 30 min rupi hədiyyə verdi.³

1620-ci il fevralın 19-da Səfəvi elçiləri Ağa bəy və Muhibb Əli Moğol hökmdarı Cahangirin hüzuruna qəbul olundu və şahın göndərdiyi dostluq məktubu hökmdara təqdim edildi. Şah I Abbas Moğol hökmdarı Cahangirə məktubla yanaşı, 50 min rupi dəyərində qiymətli daşlarla bəzədilmiş ağ-qara quş tükü və 12 misqal ağırlığında bir yaqut da hədiyyə göndərmişdi.⁴

Şübhəsiz ki, Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla Moğol hökmdarı Cahangir arasındakı qarşılıqlı əlaqələr çox səmi-

¹ Jahangir. The Tuzuk-i Jahangiri, Vol. II, s. 116; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 236; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 11.

² Mirzə bəy. Rövzəttüs-Safeviyyə. Be kuşəşe Gulam Mirzə Tabatabai, İntişarat və Çap-ı Danişgah-ı Tehran, Tehran: 1378, s. 876; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 235; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 101.

³ İslam R. Indo-Persian relations, p. 78.

⁴ Jahangir. The Tuzuk-i Jahangiri, Vol. II, s. 195; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s. 237.

mi və dostcasına davam etmişdi. Hər iki tərəf müharibədən əldə etdiyi qənimətlərdən bir-birinə hədiyyələr yollayırdı və qarşılıqlı şəkildə elçilər göndərilirdi. Elçilərin gəlməsi və qayıtması zamanı böyük mərasimlər keçirilirdi. Bu mərasimlər həmin dövrdə Hindistandakı ingilis elçilərinin də diqqətini çəkmişdi. Cahangirin Şah I Abbasa “qardaşım” deyərək müraciət etməsi onlar arasındakı səmimiyyəti və yaxınlığı bir daha təsdiq edir.¹

İki dövlət arasındakı dostluq münasibətləri 1622-ci ildə Şah I Abbasın Qəndəharı Moğollardan alaraq Səfəvi imperiyasına birləşdirməsinə qədər pozulmadı. Səfəvi hökmdarı Zeynal bəyin səfərət heyətinin Moğol sarayına göndərilməsindən 1622-ci ildə Qəndəharın ələ keçirilməsinə kimi Cahangirin sarayına qiymətli hədiyyələrlə özünün 5 elçisini göndərirdi. Şah I Abbas diplomatik vasitələrlə Qəndəharı geri qaytarmağın mümkün olmadığına əmin olduğdan sonra 1622-ci ilin fevralında onu hərbi yolla azad etməyə qərar verdi.² Bu barədə İsgəndər bəy Münşi yazır: “Qəndəhar vilayəti və Zəmindavar Xorasandan qoparılaraq Hindistan hökmdarınının zəbtində idi. Aradakı qədim dostluğa görə hind tərəfinə hərçənd ki, geri

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. 2, s. 188; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 11.

² Edwards Clara C. Relations of Shah Abbas the great of Persia with the Mogul emperors Akbar and Jahangir, p. 264; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике., с. 103; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 12.

qaytarmaq təklif olundusa da, buna əməl olunmadı. Şahənə qeyrət bu etinasızlığa dözmədi və o vilayətə qoşun çəkildi".¹ Şah I Abbas Qəndəharı geri almağı planlaşdırdığı zaman Moğol hökmdarı Cahangir Dekan sultanlarına qarşı mübarizə aparırdı. Buna görə də, Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələri mövcud olduğu üçün önəmli mövqedə yerləşən Qəndəharda 5 min nəfərlik qüvvə saxlamışdı. 1622-ci ildə Şah I Abbasın öz ordusu ilə Qəndəhar üzərinə yürüş xəbərini alan zaman o, buna inanmadı.²

Faktiki olaraq Moğollara qarşı Şah I Abbasla II İbrahim Adilşah arasında hazırlanmış olan gizli planın həyata keçirilməsinə başlandı. Bu zaman Dekanda Moğollar əleyhinə hərbi əməliyyatlar başladı. Cahangirin oğlu və dövlətin ən bacarıqlı sərkərdəsi olan Şah Cahan istədiyi ərazilərin idarə olunmaq üçün ona verilmədiyini bəhanə edərək atasına qarşı üsyan qaldırdı. Dekan sultanları da Cahangiri təhdid etməyə başladı.³ Moğol ordusunun əsas zərbə qüvvələri Dekana göndərildiyi üçün Şah I Abbas 1622-ci ildə Qəndəharın azad edilməsi üçün hərbi əməliyyata başladı. Moğol hökmdarı iki cəbhədə hərbi əməliy-

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, s. 1728-1729.

² The Canangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 378-379; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 103; Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. 2, s. 173.

³ Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 136; T.H.Nəcəfli. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 12.

yatlar aparmağı bacarmadı.¹

Maraqlıdır ki, Şah I Abbas yürüş boyu ətrafa ova çıxması ilə bağlı məlumatlar yaymışdı. Cahangir ilk tədbir kimi oğlu Şah Cahana xəbər göndərərək ordusu ilə şimala hərəkət etməyi əmr etdi. Qəndəhar hakimi yardım üçün Moğol sarayına müraciət etdi, Şah Cahan da öz qüvvələri ilə Manduya gəldi. Lakin Cahangir Şah Cahanın daha irəli getməsinə münasib bilmədi. Onun fikrincə, "Hökmdarlar, hökmdarlar tərəfindən qarşılanmalıdır". Buna görə də, Şah I Abbasla qarşılaşmaq üçün xeyli hazırlıq görən Cahangir sərhəddəki sərkərdələrinə xəbər göndərərək, gözləmələrini və hərəkət etmək üçün lazımı xəbər veriləcəyini bildirdi. Məhz bu dövrdə, Cahangirin oğlu və dövlətin ən bacarıqlı sərkərdəsi olan Şah Cahan istədiyi ərazilərin idarə olunmaq üçün ona verilmədiyini bəhanə edərək atasına qarşı üsyan qaldırdı. Bu zaman Dekan hakimləri də Cahangiri təhdid etməyə başladı. Belə bir vəziyyətdə, Qəndəhar hakimi Əbdüləziz xan Şah I Abbasın hücumu qarşısında yalnız üç həftə dayana bildi. 1622-ci il iyunun 21-də şəhər Qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirildi. Beləliklə, Qəndəhar və Zəmindavər bölgəsi Səfəvilər tərəfindən azad edildi. Səfəvi hökmdarı şəhərdə öz adına sikkə zərb etdirərək xütbəni öz adına oxutdurdu.²

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 86.

² The Cahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 377-379; Cebbari Hüşnek. Kəndəhar və Nakş-ı an der revabit və Firuzü Nişib-i Miyan-ı İran və Hind. //Mecmuə-i Makalat-ı Hemayeş-i Səfə-

İmperator Cahangirin gündəliyindəki qeydlərdən də aydın olur ki, o, Səfəvilərə qarşı genişmiqyaslı yürüşə hazırlıq görmüşdü. Lakin Dekandakı xoşagəlməz hadisələr, xüsusən də, Şah Cahanın qiyamı Cahangirin Qəndəharı geri qaytarmasına mane oldu.¹

Beləliklə, Şah I Abbasın Dekan sultanları ilə Moğollara qarşı düşünülmüş planı uğurla başa çatdı və Qəndəhar azad edildi.

Şah I Abbas Qəndəharın azad edilməsi ilə bağlı Moğol imperatoru ilə münasibətlərin pozulmasına yol verməmək məqsədilə Yüzbaşı Qaradağlı Heydər bəylə Mir Vəli bəyi xüsusi məktubla imperator Cahangirin sarayına göndərərək vəziyyətin gərginləşməsinə yol verməməyə çalışdı.² Şah I Abbas "... öz məktubunda asimanın təqdiri və qəzanın məsləhəti ilə baş vermiş yürüş münasibətilə öz üzrxahlığını bildirdi, sədaqət və birlik qapılarının açarı ola biləcək iki qızıl açar hazırladıb o həzrətə göndərdi ki, onların birinin üstündə "Qəndəhar", ikincisində isə "İran"

viyyə der göstere-i tarix-i İran-ı Zemin. Be kuşəşe Maksud Əli Sadıki. İntişarat-ı Sütude. Təbriz, 1383, s. 223; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı, s.115-116; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 103.

¹ Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с.107.

² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı Bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1731; The Cahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 383; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 105; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 12.

məmləkətinin adları nəqş olunmuşdu”.¹ Səfəvi hökmdarı Moğol hökmdarına belə bir xəbər çatdırdı: “Bu iki ölkə qardaşıma aiddir. Hansını istərsə ala bilər”.² Şah I Abbas göndərdiyi məktubunda “Qəndəhar mənə həyat qədər qiymətli sevimli qardaşımdan bir hədiyyə sayıla bilər” mesajını çatdırdı.³ Şah I Abbas bir müddət sonra Qəndəharın hakimliyini cəsur və təcrübəli dövlət xadimi Gəncalı xan Zeyəkə tapşırıb Herata doğru hərəkət etdi.⁴

Beləliklə, Moğol hökmdarı Cahangirin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı apardığı mübarizə Şah I Abbasa ata mülkü hesab etdiyi Qəndəharı çətinlik çəkmədən fəth etməyə əlverişli imkan yaradı.

Şah I Abbas, Qəndəhar mövzusunda imperator Cahangiri yumşaltmaq üçün təmaslarını davam etdirdi. Elçisi Mir Vəli bəy və Heydər bəylə yalnız imperator Cahanqirə deyil, Şah Cahana, Nur Cahan Bəyimə və Xan Aləmə

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı Bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1731.

² Bax: Qəzvini Əbül Həsən. Fevaidüs Safeviyye. Müessese-i Mütalaat və Tahqiqat-ı Fərhangî. Tehran: 1367, s. 45; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 12.

³ Percy Sykes. A history of Afghanistan. Vol. 1. London: Macmillan Co. Ltd, 1940, p. 313; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 117-118; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 12.

⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1737.

də məktublar göndərdi.¹

1622-ci ilin noyabrında Hindistana çatan Heydər bəylə Mir Vəli bəy Cahangir tərəfindən qəbul olundu. Şah I Abbas Cahangirə göndərdiyi məktubunda Qəndəharın ələ keçirilməsi səbəbi ilə bağlı məsələni olduqca diplomatik dillə anlatmağa çalışaraq haqlı olduğunu göstərmək üçün yazırdı: “Biz səltənətimizin əvvəllərində atadan miras qalan bu torpaqları itirmişdik. Lakin hakimiyyətim boyu oranı geri almağa qərarlı idik. Qəndəhar bu müddət ərzində Qurqani (Teymuri) hökmdarlarının, yəni sizin əlinizdə idi. Biz sizi özümüzdən hesab edirik. Buna görə də hücum etməmişdik. Aramızda dostluq əlaqələri yarandığı üçün sizin müəyyən addım atacağınızı gözləyirdik. Bir müddət belə keçdi. Biz ayrı-ayrı vaxtlarda o bölgələrin Səfəvi şahının hakimiyyəti altında olmasının lazım gəldiyini xatırlatmışdıq. Lakin sizdən qəti bir cavab gəlmədi. Sonra xəbər yollayıb oralara səyahət və ziyarət edəcəyimizi bildirdik. Ancaq buna da müsbət yanaşmadığınız üçün məqsədimiz gerçəkləşmədi. Qəndəhar qalasının müdafiəçiləri müxalifətə keçdilər. Biz səbr etdik. Lakin onlar cürətli hərəkətlərini davam etdirdilər. Biz də Qəndəharı yerlə-yeksan etməyə qərar verdik. Lakin qalanın təslim edilməsindən sonra onların hamısını bağışladıq. Sizinlə aramızdakı əlaqələr bu qalanın fəthi ilə bağlı pozulmayacaq qədər möhkəmdir. Bu bölgələr sizə aiddir. Biz sadəcə idarə edi-

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 84.

rik. Bu hadisə sizi narahat etməsin".¹

Moğol hökmdarı baş verən hadisələrdən çox mütəəssir olmuşdu. Onun qardaşı adlandırıdığı Şah I Abbasa Qəndəhara hücumun indiyə kimi əldə olunmuş razılığa zidd olduğunu bildirən şikayət məktubunda deyilirdi: "Elçinizin gəlişinə qədər Qəndəharla bağlı hər hansı bir tələbinizin olduğunu heç duymamışdım. Elçinizlə yolladığınız məktubda da bundan bəhs olunmur. Bunu onun söylədiyindən öyrəndik. Mən elçinizə "qardaşımla aramızda heç bir iş üçün sıxıntımla olmaz" dedim. Daha sonra sizin ordunuzla Qəndəhara doğru yola çıxdığınızı öyrəndim. Təbii ki, buna da inanmadım. Lakin xəbərin gerçək olduğu məlum olan zaman Qəndəhar hakiminə əmr yollaaraq "qardaşımın itaətindən kənara çıxma" dedim. Aramızdakı qardaşlıq telləri möhkəmdir. Sizə (qardaşlığa) yaraşan səbir edib elçinin gəlməsini gözləməkdə. İndi aradakı razılığı və sədaqəti pozmaqda kimin davranışı qüsur-ludur?".² Moğol hökmdarı məktubunda Şah I Abbasın

¹ Sabatiyan Z. Esnad və namexa-i tarixi: devre-i Səfəviyyə, s. 311-312; The Cahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 383-184; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 119; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 105; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 12-13.

² The Cahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India, p. 384-385; Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 106-107; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. 2, s. 177-178; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 13.

dostluğuna hər şeydən daha çox əhəmiyyət verdiyini, ancaq Səfəvi elçisi Zeynal bəy Vətənə dönmədən Qəndəhara hücum etməsinə gərək olmadığını qeyd edirdi.¹

Moğol hökmdarının məktubu bir müddətdir Hindistanda saxlanılan Zeynal bəy vasitəsilə Şah I Abbasa çatdırıldı. Şah I Abbas Zeynal bəy geri qayıtdığı zaman gördüyü işlərə görə onu təbrik etdi və ona “xan” titulu verərək ordu başçısı təyin etdi.²

Şah I Abbas Moğol hökmdarının məktubuna cavab olaraq Heydərqulu bəy vasitəsilə Cahangirə bir məktub daha göndərdi. Məktubunda Şah I Abbas, Qəndəharı fəth etdikdən sonra xalqa yaxşı davrandıqlarını, Hindistanla əlaqələrinin davam etdiyini, iki ölkədəki fəsadçılara baxmayaraq ölkələriylə düşmən olmayacaqlarını, Qəndəharda yaşananların iki ölkədə yaşayan fəsadçılar üzündən baş verdiyini, günahkarları bağışlayacaqlarını ifadə etmişdi.³

1625-ci ildə Şah I Abbas Nasiri Tusi tərəfindən qələmə alınan və Səfəvi elçisi Ağə Məhəmməd Mustofi Gula-man tərəfindən Moğol sarayında Cahangirə təqdim olunan məktubunda yazırdı: “Tanrıya həmd və şükürlər olsun ki, iki ölkə arasında atalarımız və babalarımız dövründə heç bir sıxıntı olmamışdır. Bundan sonra da hər hansı bir sıxıntı olmaması üçün çalışırıq. İki qardaş ölkə bir-biri ilə əlaqələr yaratmışdır. İndiyə kimi heç bir hadisə

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 84.

² Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 119.

³ Yenə orada.

bu qardaşlığı pozmamışdır. Bizim də sizdən istəyimiz budur ki, iki ölkə arasındakı bu dostluq və qardaşlığın pozulmasına icazə verməyəsiniz. Bəzi narahatlıqlar iki ölkə arasındakı əlaqəni poza bilməz. Bəzi üsyankar şəxslərin törətdiyi fitnə-fəsadlar, pis əməllər iki ölkəyə zərər verə bilməz. Bu dostluq səmimi qəlbdəndir. Sonuna qədər də davam edəcəkdir. Mən əlaqələrin pozulmasını istəmirəm. İki ölkənin qapılarının açıq olmasını istəyirəm. Ancaq bəzi məsələləri də anlatmağa məcburam. Biz Bağdad və İranın qərb bölgələrinə hücum etməyə məcbur qaldıq. Çünki həmin ərazilər bizim ata torpaqlarımızdır. Heç kimin bizim torpağımızı almasına icazə vermərik. Bu bölgələrdə fitnə-fəsad həddini aşmış, günahsız insanlar öldürülmüşdü. Xalq bundan narazı idi. Onlar mənim fərmanım altında idilər. Bizim üçün müqəddəs torpaqların əmin-amanlıq içində olması çox önəmlidir. Müqəddəs torpaqlar bizim ölkəmizin bir parçasıdır və bundan sonra da belə qalacaqdır. Mən ordularımı oraya sövq etdim. Düşmənləri oradan çıxardım. Çünki o torpaqlarda əmin-amanlığın yaranmasına ehtiyac vardı. O bölgələri fəth etdikdən sonra Həzrət Əlinin türbəsini ziyarət etdim. Digər məsum imamların türbəsinə gedib yardım üçün dua etdim. Çünki məzlum və zəif insanların haqlarının pozulmasına dayana bilmirəm. Onların namusunu və mallarını qorumaq mənim vəzifəmdir. Hazırda orada insanlar sıxıntısız yaşayır. Herat bölgəsinin də belə olmasına ümid edirəm. Çünki Herat da bizim ata mirasımızdır. Ancaq böyük padşaha (Cahangiri nəzərdə tutur) bəzi tövsiyələr verməyə məcbu-

ram. İki ölkənin əlaqəsinin pozulmasına imkan verməyin. Məktublaşmalar davam etdirilsin. Düşmənlərə fitnə çıxarmaq üçün imkan verməyin. O ölkəyə və padşaha tanrıdan müvəffəqiyyətlər arzulayıram".¹

1625-ci ilin oktyabrında Lahorda Cahangir tərəfindən qəbul olunan Ağa Məhəmməd, altı aydan sonra Moğol hökmdarının Şah I Abbas üçün hazırladığı hədiyyələrlə Vətənə döndü. Şah I Abbasın qüdrətinin zirvəsində olması, özbəklərin Moğol sərhədlərini pozması və ölkə daxilindəki problemlər imperator Cahangirin sərt mövqeyinin yumşalmasına və Qəndəharın itirilməsi ilə bağlı barışmaq məcburiyyətində qalmasına səbəb oldu.²

Göründüyü kimi, Səfəvi hökmdarı qarşısına qoyduğu vəzifəni reallaşdırmaq üçün bütün çətinlikləri dəf edərək Qəndəharı yenidən öz nəzarətinə aldı, Moğol hökmdarı ilə qarşılıqlı əlaqələri qoruyub saxlamaq üçün bütün diplomatik vasitələrdən uğurla istifadə etdi. Bu, həmin dövrdə Hörmüzün portuqallardan azad edilməsindən sonra Şah I Abbas diplomatiyasının əldə etdiyi ən mühüm uğurlardan biri idi. Şah I Abbas əldə etdiyi bu uğurlarla kifayətlənməyərək imperator Cahangirin Dekanın türk-

¹ Sabatıyan Z. Esnad və namexa-i tarixi: devre-i Səfəviyyə, s. 317-319; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s.122; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 14.

² Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике, с. 108; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 122; Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 14.

müsəlman sultanlıqlarına qarşı təzyiqlərini zəiflətmək məqsədilə bəzən Dekan sultanlıqlarında mövcud olan siyasi vəziyyətə müdaxilə etməkdən də çəkinmədi. Belə ki, o, 1626-cı ildə II İbrahim Adilşah vəfat etdiyi üçün Bicapurda hakimiyyət uğrunda mübarizə başlayan zaman Şah I Abbas bu mübarizəyə müdaxilə edib Məhəmməd Adilşahın (1626-1656) taxtda oturmasına köməklik göstərdi. Onun Hindistanın daxili məsələləri ilə maraqlanmasına səbəb şübhəsiz ki, qarşısında güclü Moğol dövlətinin olmasını istəməməsi idi. Hindistandakı işlər nə qədər parçalanmaya yol açardısı, Şah I Abbas o dərəcə də məmnun olardı.¹

1626-cı ilin oktyabr ayında Şah I Abbas Cahangir şahın oğlu Pərvizin ölümü ilə bağlı başsağlığı vermək üçün Toxta bəy Yüzbaşının başçılığında elçi heyətini Hindistana göndərdi. Elçiyə şah tərəfindən dörd ədəd məktub verilmişdi. Birinci məktub imperator Cahangirin Şah I Abbasın sərvətiylə əlaqədar sualına cavabından ibarət idi. İkinci məktub başsağlığı məktubu idi. Üçüncü məktub Nur Cahan Bəyimə yazılmışdı. Nur Cahan Bəyimin sarayda əhəmiyyətli nüfuza sahib olması bunda təsirli olmuşdu. Şah I Abbas Nur Cahan Bəyimə yazdığı məktubda Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə qazandığı zəfərlərindən bəhs etmiş, Pərviz üçün başsağlığı diləmiş, Cahangir şahla olan dostluqlarından bəhs etmişdi. Dördüncü

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 96; Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas və zamanı, s. 135; T.H.Nəcəfli. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında, s. 11.

məktubda Cahangir şahın oğlu və Nur Cahan Bəyimin kürəkəni Şəhriyara göndərilmişdi. Ancaq Toxta bəy Hindistandan ayrılmadan əvvəl imperator Cahangir vəfat etdiyi üçün Səfəvi sarayına elçi heyəti göndərilmədi.¹

Şah Cahan (1627-1658) taxta çıxdıqdan sonra Moğol-Səfəvi diplomatik əlaqələrini davam etdirmək üçün ilk addımı Şah I Abbas atdı. O, Cahangirin vəfatı ilə bağlı baş sağlığı vermək və Şah Cahanın taxta çıxması ilə bağlı təbriklərini çatdırmaq məqsədilə Bəhri bəyi Moğol sarayına göndərdi.² Ancaq Səfəvi hökmdarının əsl məqsədi Moğol imperiyasında baş verən hadisələrlə bağlı məlumat əldə etmək idi. Bəhri bəy hələ yolda ikən Şah I Abbas vəfat etmiş, nəvəsi Şah I Səfi Səfəvi taxta çıxmışdı. Şah Cahan, Səfəvi elçisini təmtəraqa qarşıladı.³ O, Bəhri bəy sayəsində yeni Səfəvi şahı ilə diplomatik əlaqələr qurmaq üçün fürsət əldə etdi. Moğol hökmdarı, Bəhri bəy Vətənə döndüyündə Mir Bərkə adlı elçisini onunla birlikdə yola saldı. Mir Bərkədən Səfəvi dövlətindəki vəziyyət haqqında hesabat hazırlayıb tezliklə geri dönməsini tapşırıdı. Şah Cahan Səfəvi şahına ünvanlanmış məktubunda imperator Cahangir və Şah I Abbas dövründə iki xanədan arasındakı əlaqələrdən bəhs etməkdə idi. Xüsusilə, Şah I Abbas ilə özü arasındakı əlaqəni ata-oğul əlaqəsinə bənzədirdi. Məktubunda Şah I Səfiyə ədalətli olması, üləmanı qoru-

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 86.

² İslam R. Indo-Persian relations, p. 97; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c.2, s. 194.

³ Kambo M.S. Amal-i Salih, I. Şafik Press, Lahor: 1967, p. 278.

ması və zülmədən qaçınması barəsində tövsiyələr verərək ona "oğul" deyə xitab edirdi.¹ Moğol elçisi Mir Bərkə 1629-cu ilin noyabrında Bəhri bəylə birlikdə yola düşdü. O, uyğun bir vaxtda Səfəvi sarayında qəbul edildi və beş aya yaxın burda qaldıqdan sonra geri qayıtdı.²

Şah I Səfi Mir Bərkə Moğol torpaqlarına çatmamış Məhəmməd Əli bəy İsfahanini onun arxasınca Moğol sarayına elçi göndərdi. Səfəvi şahı Şah Cahanı göndərdiyi məktubunda Moğol hökmdarı ilə aralarındakı əlaqəyə toxunur, Şah I Abbasla Əkbər şahın dostluqlarını xatırladır, dərhal sonra da Mir Bərkəni çox gözlətmədən göndərdiyini qeyd edirdi. R.İslamın qənaətinə görə, Şah I Səfi, Şah Cahanın onunla bağlı "oğul" ifadəsini istifadə etməsinə qarşılıq olaraq ona "dost" deyə xitab edirdi. Bununla da, Şah Cahan Şah I Abbası Cahangir ilə bərabər səviyyədə tutaraq özünü babasının yerinə Səfəvi taxtına keçmiş olan Şah I Səfidən üstün göstərirdi. Şah I Səfi isə babası I Abbası Əkbər ilə bərabər səviyyədə göstərərək özünün Şah Cahanla eyni səviyyədə olduğu mesajını verirdi.³

Məhəmməd Əli bəy 1630-cu ilin iyununda Lahora çatdığında Şah Cahan Cahan xan Ludinin üsyanını yatırmaq məqsədilə onun sığındığı Nizamşahları cəzalandırmaq üçün Dekan bölgəsinə yürüş etmişdi. O, Səfəvi elçi-

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 98; Yenə onun: A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750), Vol. I, p. 237-238.

² İslam R. Indo-Persian relations, p. 98.

³ İslam R. A Calendar of Documents on Indo-Persian relations, Vol. I, p. 239.

sinin gəlişindən xəbər tutaraq Məkrəmət xanı onu hüzuruna gətirməsi üçün göndərdi. Səfəvi elçisi Bürhanpurda Moğol hökmdarının hüzuruna gəldi. İmperator Şah Cahan elçini nəzakətlə qarşıladı. Onu qiymətli hədiyyələr və pulla mükafatlandırdı. Bir müddət qonaq etdikdən sonra, 1632-ci ilin oktyabr ayında ölkəsinə geri göndərdi.¹

Şah Cahan Məhəmməd Əli bəyin vəzifəsini tamamlayıb geri dönməsiylə Safdər xanı Səfəvi sarayına elçi göndərdi. O, böyük bir heyətin başında hərəkət etdi. Bu heyət Səfəvi şahı üçün dörd yüz min rupi dəyərində nadir və qiymətli hədiyyələr aparırdı.² Bu hədiyyələr arasında Əhmədabad, Banaras və Bengal parçaları da var idi. Elçi, bütün diplomatik ədəb və qaydalara riayət edirdi. O, 1633-cü ilin aprel ayında hərəkət etməyə icazə alsa da, ancaq üç ay sonra yola çıxıb çıxmışdı.³

Bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı müharibəsi davam etdiyi üçün Moğol elçisi Şah I Səfinin qəbuluna düşmək üçün il yarım gözləməli olmuşdu. 1636-cı ilin aprelində İrəvanın Osmanlılardan azad edilməsindən sonra Şah I Səfi Kaşana gəldikdən sonra hüzuruna gələn Safdər xanı nəzakətli bir şəkildə qarşıladı. Elçi, buradan İsfahana qədər Şaha yol yoldaşlığı etdi. Şahın siyasi məqsədlərini öyrənmək məqsədiylə ona yaxın olmağa çalışdı. Şah Cahan Şah I Səfiyə

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 98; Oruç C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri, s. 290.

² İnayat Khan. The Shah Jahan Nama, edited and completed by W.E. Begley and Z.A.Desai. Delhi: 1990, p. 7.

³ İslam R. Indo-Persian Relations, p. 100.

ünvanlanmış məktubunda Səfəvi hökmdarının Məhəmməd Əli bəy vasitəsiylə göndərmiş olduğu məktubundan məmnun qaldığını qeyd etməklə yanaşı, "Səfəvi dövlətinin vəziyyəti haqqında əldə edilən məlumatlardan görünür ki, Şah I Abbas dövründə iki xanədan arasındakı əlaqəni sizə izah edəcək dövlət adamları qalmamışdır" ifadələrinə yer vermişdi.¹

Görünür, Şah I Səfinin Məhəmməd Əli bəy vasitəsiylə göndərdiyi məktubda müəyyən məqamlar Şah Cahanın xoşuna gəlməmişdi. Səfəvi şahı qeyd olunan məktubunda özünə "oğul" deyərək xitab edən Şah Cahan müraciətdə "dost" təbirindən istifadə etmişdi. Şah I Səfi Moğol hökmdarına "dost" təbiriylə cavab verərək əslində özünü onunla bərabər tutduğu mesajını verdiyi kimi, qarşı tərəfin diplomatik üstünlük qazanmaq fürsətini əlindən almışdı. Şah Cahan, ehtimal ki, Səfəvi şahının ona "əmi" deyərək xitab etməsini gözləyirdi. Moğol hökmdarı Səfəvi şahına qarşı istifadə etdiyi üslubla diplomatik üstünlük qazana bilmədiyinə görə, uzun və xeyli detallı nəsihətlər verərək onun himayəçisi kimi davranır, ona şəfqətli və bağışlayıcı olmağı, şiddət və qəddarlıqdan uzaq durmağı tövsiyə edirdi. O, həmçinin Cahan xan Ludi üsyanını yatırdığını, Dekan bölgəsindəki Nizamşahlar, Qütbşahlar və Adilşahlar üzərinə müvəffəqiyyətli səfərlər etdiyi barədə məlumatlar verirdi. Moğol hökmdarının bu hərbi uğurlarından

¹ İslam R. *Indo-Persian Relations*, p. 100; Oruç C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri, s. 290.

bəhs etməsində məqsədi Səfəvilərə göz dağı vermək idi.¹

Moğol elçisi Safdər xan Səfəvi paytaxtına gəldikdən sonra Şah I Səfi Bəhram bəy adlı şəxslə Şah Cahana məktub göndərirdi. O, məktubunda bir müddətdir ölkəsinin şimal-qərb sərhədlərindəki problemlərlə bağlı döyüş halında olduğunu, İrəvanı azad edərək Osmanlıları buradan geri çəkilməyə vadar etdiyini bildirirdi. Səfəvi şahı, məktubunun davamında Təbriz üzərindən Ərdəbilə, oradan da İsfahana hərəkət edəcəyini bildirir, Safdər xana bu istiqamətdə hərəkət etməsi təlimatını verirdi. Safdər xan, aldığı bu təlimat üzrə hərəkət etməli oldu.²

Safdər xan hələ Səfəvi sarayında olarkən Şah Cahan 1637-ci ilin mayında Səfəvi sarayına Mir Hüseyn adlı başqa bir elçi göndərir. Moğol hökmdarının elçisi vasitəsi ilə Şah I Səfiyə göndərdiyi məktubun üslubu əvvəllər göndərilən məktublara nəzərən daha ağır idi. O, son məktubunda uzun müddətdir Nizamşahlardan aldığı Dövlətabadı ziyarət etmək istədiyini və Dekana doğru hərəkət etdiyini bildirirdi. Məktubda Dövlətabad qalasının həqiqətən tayı-bərabəri olmayan bir qala olduğu diqqətə çatdırılır, əgər bu qala Moğol-Səfəvi sərhədində olsaydı, şah verə biləcəyi qeyd olunurdu. Moğol hökmdarının təklifini dostcasına bir yanaşma kimi qəbul etmək olar. Lakin Sə-

¹ Islam R. A Calendar of Documents on Indo-Persian relations, Vol. I, p. 250; Oruç C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri, s. 290-291.

² Islam R. A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations, Vol. I, p. 252.

fəvi dövləti üzərində istədiyi siyasi hegemonluğu əldə etmək mümkün olmadığı üçün onun bu üsuldən istifadə etdiyi görünür. Çünki məktubun sonlarında yer alan ifadələr səmimi dostluqdan daha çox, Moğolların Hindistan üzərində qurduqları hakimiyyəti açıq şəkildə çatdırmaqla Səfəvi şahına göz dağı verməyə çalışdığı hiss olunur. Belə ki, məktubun sonunda Şah Cahan diplomatik nəzakət qaydalarını tamamilə tapdalayaraq Səfəvi hökmdarına belə bir qala görmədiyini iddia edərək qalanın şəklini ona göndərmişdi. O, Adilşahlar üzərinə hərbi yürüş edərək bu sultanlığı tabe etdiyini, Qütbşahların isə hərbi yürüşə ehtiyac qalmadan təslim olduğunu bildirirdi. Şah Cahan bütün bu hadisələr barədə məlumat verməklə Moğolların hərbi gücünün üstün olduğunu çatdırmağa çalışırdı. Bu məktub Səfəvi şahına çatdırılması üçün Mir Hüseyn vasitəsilə Safdər xana göndərilmişdi.¹

Şah I Səfi 1637-ci ilin ortalarında Safdər xanı Moğol sarayına yola saldı. Az sonra Yadigar bəy Səfəvi elçisi kimi Moğol sarayına göndərildi. Səfəvi şahı Yadigar bəy vasitəsilə Şah Cahana bir məktub göndərirdi. Şah məktubunun başında Moğol hökmdarına qarşı səmimi ifadələrdən istifadə etdikdən sonra iki xanədan arasındakı köklü əlaqəni xatırlatdı. Məktubunun davamında Osmanlı ordusunu məğlub edərək İrəvanı geri aldığını qeyd etdi. O, Şah Cahanın Safdər xan vasitəsi ilə göndərmiş olduğu məktubunda toxunmuş olduğu müvəffəqiyyətli səfərlə-

¹ Kanbu M.S. Amel-i Salih. Vol. I, Calicut, 1939, p. 550-551/

rinə və üstü örtülü təhdidinə öz uğurlarından bəhs edərək cavab verdi.¹

Səfəvi və Moğol dövlətləri arasındakı diplomatik əlaqələrin Qəndəharın Moğollar tərəfindən tutulmasına qədər tədricən gərginləşdiyinin şahidi oluruq. Şah Cahan Şah I Səfi ilə dostluğu davam etdirməkdə istəkli olduğunu göstərsə də, qarşılıqlı yazışmalarda onu "oğlu" adlandıraraq diplomatik üstünlük qazanmağa çalışdı. Görünür, Şah I Səfi əvvəlcə bu diplomatik üstünlüyə icazə vermək istəməyərək, onunla bərabər səviyyədə olduğunu nümayiş etdirdi. Lakin Şah Cahan Dekan bölgəsindəki qələbələrə istifadə edərək diplomatik nəzakət qaydalarını aşan bir üslubdan istifadə edərək Qəndəhara hücum etmək üçün tərəflər arasındakı gərginliyi artırmağa çalışdı. Görünür, Şah I Səfi yaxınlaşmaqda olan bu təhlükəni hiss etdiyi üçün Moğol elçisi Mir Hüseyn vasitəsiylə Şah Cahana göndərdiyi məktubunda yumşaldıcı üslubdan istifadə edərək Moğol imperatoruna "əmi" deyərək xitab edərək onun diplomatik üstünlüyünü qəbul etdi. Şah I Səfi Şah Cahanın Dövlətabadı ziyarət etməsini, Dekan sultanlıqları üzərində hakimiyyət qurduğundan xəbərdar olduğunu və bundan məmnun qaldığını söyləyirdi. O, daha əvvəl Ya-

¹ İslam R. A Calendar of Documents on Indo-Persian relations, Vol. I, p. 256; Oruç C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri, s. 291-292.

¹ İslam R. A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations, Vol. I, p. 256; Oruç C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri, s. 292-293.

digər bəy vasitəsilə göndərmiş olduğu məktubunda özü-nün hərbi səfərlərindən bəhs etdiyini nəzərə çatdırırdı. Məktubun davamında isə Şah I Səfi Moğol hökmdarının Safdər xan tərəfindən şifahi olaraq çatdırması üçün Mir Hüseyn vasitəsilə ona mesaj göndərdiyini, ancaq Mir Hüseyn gəlmədən əvvəl Safdər xanın Səfəvi sarayından ayrıl-mış olduğunu dilə gətirirdi. Buna görə Safdər xanın Moğol hökmdarının mesajını çatdırma bilmədiyini, əgər əhə-miyyətli bir xüsusiyyət isə özüylə təkrar əlaqə yaratması qeyd olunurdu.¹

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, Şah I Abbas-ın ölümündən sonra, məhz Şah I Səfi dövründə Moğol imperatoru Şah Cahan tərəfindən 1636-cı ildə Nizamşah-ların mövcudluğuna son qoyuldu, Adilşahlar isə Moğol imperiyasına xərac ödəməyə məcbur oldu.² Belə ki, Bica-pur sultanı Məhəmməd Adilşah Şah Cahanla qarşı müqa-vimət göstərməyə qərar versə də, Moğol ordusunun Adilşahların bəzi ərazilərinə hücum edərək talan etməsi onu barışıq imzalamaya vadar etdi. Adilşahların müstəqillik-lərini məhdudlaşdıran və vassal dövlətə çevirən barışıq imzalandı. Şah Cahan bu zəfərlərini Şah I Səfiyə bildirdi.³

Çox güman ki, Şah I Səfi hökuməti Dekan sultanlıq-

¹ Islam R. A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations, Vol. I, p. 259; Oruç C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri, s. 293.

² Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p.188-189.

³ Kanbo M.S. Amel-i Salih. Vol. II. Calcutta: 1939, p. 149-150.

larında baş verən hadisələrdən xəbər tutaraq, onlara lazımı dəstək göstərməməkdə səhv etdiyini anlayır. Buna görə də, 1637-ci ilin yazında Şah I Səfi tərəfindən Bicapur sarayına Əhməd bəy Qorçinin başçılığı altında səfirlik göndərilir, eyni zamanda Məhəmməd Adilşahın Səfəvi sarayında olan elçisi Rəhim Məhəmmədin vətənə dönməsinə icazə verilir.¹ Səfəvi şahı Məhəmməd Adilşaha göndərdiyi məktubunda iki dövlət arasında qədimdən dostluq münasibətinin olduğunu xatırladaraq, diplomatik yazışmaların davam etdirilməsinin vacibliyini bildirir.² Məhəmməd Adilşah Səfəvi şahının çağırışına müsbət cavab verərək, həmin ildə elçisi Rəhim Məhəmmədi yenidən Səfəvi sarayına göndərir. Bicapur sultanı Şah I Səfidən yardım almaq niyyətində idi.³ Lakin onun mövqeyi Şah Cahanın Dekan sultanlıqlarına qarşı təcavüzlərinin qarşısını almaq gücündə deyildi. R.Seyvorinin qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə Səfəvilər dövlətinin “diplomatik manevrlərinin Moğolların Dekanda genişlənmə siyasətinə çox kiçik təsiri olmuşdu”.⁴

¹ İslam R. Tarixə revabətəe İran o Hend (dər dovreye Səfəviyyə və Əfşəriyyə). Tərcümə: Məhəmmədbaquer Aram, Abbasqulu Qəffari. Tehran: 1383, s. 181-182; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 87; Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 170.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 87.

³ Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686 A.D.), p. 127; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 87.

⁴ Savory R. The Shi'I Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p.189.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1638-ci ildə Moğol hökmdarı Şah Cahanın Qəndəharı Səfəvilərdən geri alması Səfəvi-Moğol münasibətini kəskinləşdirdiyi kimi, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekan sultanlıqları ilə əlaqələrinə də mənfi təsir göstərdi. Şah Cahan Səfəvi dövləti ilə Dekan sultanlıqları arasında diplomatik əlaqələrin davam etməsindən şübhələndiyi üçün Dekan sultanlarının Səfəvi sarayına hər hansı bir elçinin göndərilməsini qəti qadağan etdi. Buna görə də, Məhəmməd Adilşah 1642-ci ildə Şah II Abbasın hakimiyyətə keçməsinə təbrik etmək üçün elçisini göndərə bilmədi.¹

Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin Hindistan yarımadasının Dekan bölgəsi ilə qarşılıqlı əlaqələri kifayət qədər zəiflədi.²

Şah II Abbasın (1642-1666) hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvi və Moğol dövlətləri arasında münasibətlərin normal olmasına baxmayaraq, Moğolların Qəndəharı tutması Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi nüfuzuna böyük zərbə vurdu. Şah II Abbasın hakimiyyətinin əvvəllərində baş vəzir Sarı Tağı xan Qəndəharı geri almaq üçün hərbi hazırlığa başlasa da, bu məsələdə uğur qazanmadı. Səfəvi baş vəziri ilə Moğolların Qəndəhar valisi Safdər xan arasında davam edən yazışmalarda Moğol hökmdarının yeni taxta çıxan Şah II Abbası təbrik etməmələrindən narahat

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 87-88.

² Farrokh K. Iran at war 1500 -1998. Osprey Publishing, Oxford: 2011, p. 68.

olduqlarını ifadə etdi. Bu dövrdə Şah Cahan baba yurdunu ələ keçirmək üçün özbəklərə qarşı yürüşə hazırlaşdığı üçün Səfəvilərlə yaxşı əlaqələr qurmağa çalışırdı. O, bu məqsədlə 1646-cı il martın 26-da Lahordan Kabilə hərəkət edən zaman Can Nizar xanı Səfəvi sarayına elçi göndərərək Şah II Abbasın taxta çıxmasını təbrik etdi.¹

Səfəvi-Moğol münasibətlərindəki gərginlik müəyyən mənada yumşalsa da, Şah II Abbasın Qəndəharı azad etmək istəkləri hələ də öz aktuallığını saxlamışdı. Bir müddət sonra Moğol dövlətində daxili gərginliyin artması, əfqanların və ölkənin şimal-qərb sərhədlərində özbəklərin fəallaşması, Moğolların Bəlxdən geri çəkilməsi Səfəvilərin Qəndəharı geri almasına şərait yaratdı.² Moğolların Mərkəzi Asiyaya hərbi yürüşünün böyük uğursuzluqla başa çatması Səfəvi sarayında Şah I Səfinin vəfatı səbəbi ilə təxirə salınmış Qəndəharın yenidən ələ keçirilməsi planının bərpasına səbəb oldu. Şah Cahanın Bədəxşandakı ağır məğlubiyyətindən istifadə edən Səfəvilər Qəndəhar üzərinə yürüşə çıxdılar. Səfəvi qoşunu 1649-cı ilin fevralın 22-də qısa müddətli mühasirədən sonra qalanı ələ keçirdilər.³ Qəndəharın ardınca Zəmindavar da təslim oldu. Şah II

¹ Islam R. Indo-Persian Relations, p. 108.

² Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011, s. 57.

³ Bax: Islam R. Indo-Persian Relations, p. 107-110; Yenə onun: A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations, 1500-1750, Vol. 1, p. 297-298; Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda, s.50.

Abbas Qəndəharı ələ keçirdikdən sonra öz elçisi Şahverdi bəyi Kabildə olan Şah Cahanın hüzuruna göndərdi. 1649-cu ilin iyul ayında Şahverdi bəy Kabilə gəldi və Şah II Abbasın məktubunu Moğol hökmdarına çatdırmağa çalışdı. Məktubda Qəndəhar hadisəsinin hər iki hökmdarın dostluqlarına zərər verməyəcəyinə ümid edildiyi öz əksini tapmışdı. Lakin Şahverdi bəy yaxşı qarşılanırsa da, Şah Cahanın hüzuruna çıxarılmadı və gətirdiyi məktub qəbul edilmədi. Səfəvi elçisi Moğol hökmdarının mesajını Şah II Abbasa çatdırması üçün geri göndərildi. Onunla birlikdə Moğol elçisi Məhəmmədqulu bəy də hərəkət etdi. Lakin Şah Cahanın elçisi Məhəmmədqulu bəy də Şah II Abbasla görüşə buraxılmayaraq ölkəsinə geri göndərildi.¹

Moğol hökmdarı Şah Cahan Qəndəharın itirilməsi ilə razılaşmayaraq onu geri qaytarmaq üçün 1649-cu ilin mayında Qəndəhar üzərinə yürüş təşkil etdi. Şah Cahanın bu yürüşü ilə yanaşı, 1651 və 1653-cü illərdə Qəndəhar üzərinə təşkil etdiyi ikinci və üçüncü yürüşləri də uğursuz oldu.² 1653-cü ilin 21 avqustunda 70 min süvari və minlərlə piyada, oxçu və müharibə fillərindən ibarət böyük Moğol ordusunun Qəndəhara hücumu fəlakətli bir uğursuzluqla başa çatdı. Min nəfər Moğol əsgəri öldürüldü və daha min nəfəri yaralandı.³ R.İslam yazır ki, Moğol ordusunun Qəndəharı ələ keçirmək üçün təşkil olunan son üç səfərində

¹ İslam R. *Indo-Persian Relations*, p. 112.

² Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 69.

³ Farrokh K. *Iran at War 1500 -1998*, p. 68-69.

hətta şəhərdəki Səfəvi qarnizonuna rüşvət təklif olunmasına baxmayaraq, Səfəvi qoşunu şəhəri tərk etmədi.¹

1656-cı ildə imperator Şah Cahanın xəstələnməsi və Moğol taxt-tacı uğrunda şahzadələr arasında mübarizə başlayan zaman Şah II Abbas şahzadə Muradbəxşin mövqeyini müdafiə etdi. O, Övrəngzebin qalib gələcəyi təqdirə Dekan sultanlıqlarına qarşı təzyiqi gücləndirəcəyindən və onların müstəqilliyinə son qoyacağından ehtiyat edirdi.²

Şah II Abbasla Qucerat valisi olan şahzadə Muradbəxş arasında əlaqələr hələ Moğol dövlətində taxt-tac uğrunda mübarizədən xeyli əvvəl yaranmışdı. Hətta Qəndəharın Şah II Abbas tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra da onlar arasında əlaqələr davam etdirilmişdi. Şahzadə Muradbəxş bir-birinin ardınca elçisi Hakim Kazıma-i Qumini və İsa bəyi Səfəvi sarayına göndərmiş, Şah Cahanın vəfat etməsini xəbər verərək şahdan yardım istəmişdi. Səfəvi şahı Muradbəxşin istəyinə müsbət cavab vermişdi.³

Məhz bu dövrdə Dekan valisi Övrəngzebin türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı təzyiqləri gücləndirməsi II Əli Adilşahı yaranmış təhlükədən xilas olmaq üçün Şah II Abbası müraciət etmək məcburiyyətində qoydu. Məhəmməd Tahir Vəhid yazır ki, 1657-ci ildə Dekan valiləri Səfəvi sa-

¹ Islam R. Indo-Persian Relations, p. 113.

² Sykes P. A History of Persia, Vol. 2. London: Macmillan and co., limited, 1915, p.167; Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686), p. 127.

³ Islam R. Indo-Persian Relations, p. 120-121.

rayına elçi ilə qiymətli hədiyyələr göndərüb həmişə sədaqətli olduqlarını ifadə etdilər. Xeyli vaxt olardı ki, onların elçisi Səfəvi sarayına gəlməmişdi. Elə həmin ildə xasseyişərifənin kitabdarı Mirzə Müqim də Dekana elçi göndərildi.¹ Şah II Abbas II Əli Adilşaha göndərdiyi məktubunda iki sülalə arasındakı dini yaxınlığı və dostluq əlaqələrini xatırladaraq yazışmalarda müvəqqəti fasilə yaranmasından şikayətlənir və Dekan dövlətləri arasında birliyin olmamasının “pis fikirli”lərin zəfər qazanmasına şərait yaratdığını bildirirdi. Buraxılmış səhvlərdən nəticə çıxarmaq üçün vaxtın olduğunu qeyd edən şah, II Əli Adilşahı Qütbşahlarla fikir ayrılığına son qoymağa çağıraraq, məzhəb həmrəyliyi nümayiş etdirərək Moğollar arasındakı vətəndaş müharibəsinin yaratdığı qarışıqlıqdan istifadə etməyi məsləhət bilirdi.²

Bu dövrdə Moğol taxt-tacı uğrunda mübarizədə qardaşları Daraşokuh və Muradbəxşə qalib gələn Övrəngzeb 1658-ci ilin mayında hakimiyyətdə möhkəmlənir. Bu Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Bicapur sultanlığı arasındakı diplomatik əlaqələrə mühüm təsir göstərir. II Əli Adilşah öz elçisini yenidən Səfəvi sarayına göndərərək Şah II Ab-

¹ Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozaştə Şah Abbas devvom. Be kuşeşe Səttar Əvdi. Tehran: 1334, s. 95; Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 67; Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686 A.D.), p. 128.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 88.

basdan Övrəngzebin təhdidlərindən xilas olmaq üçün köməklik göstərməsini xahiş edir. 1660-cı ildə Şah II Abbas Qələndər Sultan Tüfəngçiağasının oğlu Simrum hakimi Budaq Sultan Çuleni Övrəngzebi hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün Hindistana göndərir. Səfəvi şahı elçi ilə göndərdiyi məktubunda iki ölkə arasında əvvəllər mövcud olmuş dostluq əlaqələrinə, Qəndəharın Səfəvi dövlətinə aid olmasına işarə edir və əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı olmasından söz açır.¹ Şah II Abbas eyni zamanda Moğol hökmdarına Dekan sultanlıqlarının qorunub saxlanmasında maraqlı olduğunu çatdıraraq, buna imperatordan təminat almağa çalışır. Səfəvi şahının bu müdaxiləsi Övrəngzebi hiddətləndirir və Səfəvi-Moğol münasibətlərində sonrakı anlaşılmazlığın əsas səbəblərindən biri olur.² Buna görə də, Səfəvi elçisinin geri dönməsindən keçən üç il ərzində Moğol imperatoru öz elçisini Şah II Abbasın sarayına göndərmədi. Yalnız 1663-cü ildə Övrəngzeb Multan hakimi Tərbiyət xanı qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi sarayına göndərdi.³

¹ Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozaştə Şah Abbas devvom, s. 109; Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 69; Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686 A.D.), p. 130; Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 89; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. II, s. 249.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 89.

³ Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozaştə Şah Abbas devvom, s. 122; Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azər-

1663-cü ilin noyabr ayında Hindistandan hərəkət edən Tərbiyət xan 1664-cü ilin aprel ayında Yəzddə qarşılanaraq İsfahana gətirildi. Şah II Abbas Tərbiyət xanı yüksək səviyyədə qarşıladı və onun İsfahana çatdığını xəbər vermək üçün Nəcəfqulu bəyi Övrəngzebin sarayına göndərdi.¹

Tərbiyət xan 700 min rupi dəyərindəki hədiyyələri və Övrəngzebin dostluq məktubunu Səfəvi şahına təqdim etdi. Moğol hökmdarı şaha yazdığı məktubunda Qəndəhar məsələsinə toxunmamış, əvvəlki yaşanan qarşıdurmaları taleyin işi adlandırmışdı. Səfəvi şahının kömək təklifinə də Övrəngzeb yalnız Allahın köməyinə güvənəcəyini söyləyərək cavab verdi. Son olaraq şaha diplomatik əlaqələri yenidən başlatdığı üçün təşəkkür etdi və dostluqlarının daha da inkişaf etməsinə ümid etdiyini söylədi.²

Şah II Abbas Tərbiyət xanı çox yaxşı qarşılamasına baxmayaraq, sarayda ona qarşı rəftarı birdən-birə dəyişdi. Tərbiyət xana Övrəngzebin taxtı ələ keçirməsi, Aləmgir ünvanını alması və hindistanlılarla əlaqədar uyğunsuz sözlər söylədi. Ayrıca Hindistanı işğal etməklə təhdid etdi. Şahın Tərbiyət xana qarşı davranışlarının dəyişməsindəki səbəblə əlaqədar qaynaqlarda fərqli fikirlər vardır. Ancaq ümumi qənaət şahın sərxoş olması, Tərbiyət xanın da təcrübəsiz olması səbəbiylə vəziyyətin pisləşdiyi istiq-

baycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 69; İslam R.Tarix-e revabit-e İrano-o Hind (dər doure-ye Səfəvi-ye o Əfşəriye), s. 195.

¹ İslam R. Indo-Persian Relations, p. 127.

² Yenə orada.

mətindədir. 1666-cı ilin mart ayında şah Tərbiyə xanı ölkəsinə geri göndərdi. Tərbiyə xana Övrəngzebə çatdırması üçün atlar, təhqir dolu bir məktub və Səfəvilərin gücylə əlaqədar sözlü bir mesaj verdi.¹

Şah II Abbas Övrəngzebə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Hindistandakı zəmindarların çoxunun hökmdarları zəif, qabiliyyətsiz və yoxsul olduğu üçün üsyan etdiyini eşitdim. Kimsənin tanımadığı və bilmədiyi liderləri kafir Şiva, sənin çarəsizliyindən və əsgərlərini geri çəkməyindən faydalanıb bir dağın zirvəsi kimi hər yerdə özünü görünər etdi, bir çox qalanı ələ keçirdi, əsgərlərini öldürdü, ya da əsir götürdü, ölkənin çoxunu işğal etdi, bir çox limanını, kəndini və şəhərini yağmaladı və son olaraq da sənin vəziyyətinə baxmaq istəyir. Bu ana qədər yalnız atana qarşı bir zəfər qazanmışkən və atanın ölkəsiylə sərvətinin qanuni varisləri olan qardaşlarını öldürərək özünü rahatlaşdırmışkən özünə Aləmgir (yəni "Dünya fəthi") deyirsən. Dövlət ənənəsi olan ədaləti və xeyirxah işləri tərk etdin... Kişilik tələb edən bütün işlərdə uğursuz oldun. Qanunsuz adamları məğlub etmək sənin gücünü aşar. Silah və pul çatmadığı üçün əsgərlərinin məğlub olması üzündən çarəsiz qaldın və darmadağın oldun. Allahın və İmamların köməylə məzlumlara qucaq açmaq mənim fitrətimdə vardır. Atalarım bir çox dünya hökmdarına sığınacaq olmuşdur ki, Hümayun ilə Nadir Məhəmməd xanın necə də taxtlarını geri qazandıqlarını gör. İndi Hü-

¹ İslam R. Indo-Persian Relations, p. 128.

mayunun xələfi olan sən də çətinlik içindəsən. Mənim məqsədim izdihamlı ordumla şəxsən Hindistana gəlib sənənlə görüşmək, sənə hər cür köməyi təqdim etmək və qılıncımla Həzrəti Əli kimi qarışıqlığın atəşini söndürməkdir. Beləcə insanlar qanunsuz adamların zülmündən xilas olar və mənə dua edərlər. Allah səni talehsizliklərdən qorusun”.¹

Səfəvi şahı məktubunda Övrəngzebin ölkəni yaxşı idarə edə bilmədiyi üçün Hindistanın qarışıqlıq içinə düşdüyünü, Aləmgir ünvanına layiq olmadığını, yalnız atasının ölkəsini fəth etdiyini, ata qatili olduğunu və Hindistandakı qarışıqları həll etmək üçün ordusuyla gələcəyini diqqətə çatdırırdı.²

Şah II Abbasın ölkəsinə hücum edəcəyi xəbəri hələ Tərbiyət xan yolda olarkən Övrəngzebə çatdırıldığı üçün o, Aqradan Dehliyə gələrək ehtiyat tədbiri kimi ordusunu Səfəvi sərhədinə göndərdi. Səfəvi dövləti ilə ticarətə enbarqo qoydu və Surat valisinə Səfəvi limanlarına gedəcək gəmilərin hərəkətini dayandırmağı əmr etdi. 1666-cı ilin sentyabrında Xorasana hərəkət edən Şah II Abbasın vəfat etməsi Hindistandakı narahatlığı və hərbi hazırlıqları sona çatdırdı. 1666-cı ilin sentyabr ayında Tərbiyət xan ölkəsinə döndüyündə imperator Övrəngzeb onu bir müddət cəzalandırdı, sonra isə vəzifəsinə bərpa etdi. Lakin o, əlavə tədbirlər görməkdən çəkinmədi. Casus qılığında ölkəsinə girə biləcəkləri şübhəsiylə Səfəvi tacirlərinin ölkəyə girmə-

¹ Sarkar J. History of Aurangzib, Vol. III, p. 112.

² Islam R. Indo-Persian Relations, p. 128.

sini qadağan etdi. Ömrünün sonuna qədər Səfəvilərlə əlaqədar pis duyğular daşdı.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah II Abbasın hakimiyyətinin sonlarında Moğol hökmdarı ilə münasibətlərdəki müəyyən gərginlik Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə münasibətlərə öz təsirini göstərdi. Məhz bu dövrdə Səfəvi-Bicapur münasibətlərində müəyyən durğunluq yaşanırdı. 1666-cı ildə Şah II Abbasın ölümü və hakimiyyətə Şah Süleymanın (1666-1694) keçməsi ilə iki dövlət arasındakı münasibətlərdə mövcud olan durğunluq daha da dərinləşdi.

Məhz bir müddət sonra Bicapur sultanlığında hakimiyyətə gələn sultanın vahid dini xətti müdafiə etməməsi, gah şiəliyi, gah da sünni məzhəbini müdafiə etməsi əhali arasında çəşqınlığın yaranmasına, tərəfdarlarının azalmasına və hakimiyyətin əsaslarının zəifləməsinə səbəb oldu. Adilşahlar sülaləsinin dini dəyişiklikləri 1686-cı ildə Övrəngzebin Adilşahların hakimiyyəti altında olan əraziləri ələ keçirməsinə və sülaləyə son qoymasında az rol oynamadı.

¹ Sarkar J. History of Aurangzib, Vol. III, p. 113.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN QÜTBŞAHLARLA QARŞILIQLI SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

2.1. *Qütbşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi*

Bəhməni dövlətinin süqut etməsi nəticəsində Dekan yaylasında yaranan türk-müsəlman sultanlıqlarından biri də Qütbşahlardır. XV əsrin son rübündə Azərbaycan Ağ-qoyunlu dövlətinin ərazisindən Hindistanın cənubuna, Dekan yaylasına insanların axını bir müddət sonra Dekanda yaranan türk-müsəlman sultanlıqlarının siyasi həyatına mühüm təsir göstərdi. Onlar Dekana ya ticarətlə məşğul olan tacir kimi, yaxud da sığınacaq və iş axtarmaq üçün miqrasiya edirdilər. Qütbşahlar sülaləsinin banisi Sultanqulu Qütbülmülk də onlardan biri idi.¹ O, Həmədan bölgəsində yaşayan Qaraqoyunluların Baharlı tayfasından Əli Şəkər bəyin nəslindən idi.²

1467-ci ildə Uzun Həsənin Çəpəkcür döyüşündə Qaraqoyunlu Cahanşah üzərində qələbə qazanması və növbəti il onun oğlu Həsən Əlini məğlub edərək Təbriz şəhəri mərkəz olmaqla Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətini yarat-

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 267.

² Вак: Стори Ч.А. Персидская литература: био-библиографический обзор в трех частях (перевел с анлийского, переработал и дополнил Ю.Э.Брегель). Москва, 1972, с. 844; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. 1, s. 437; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiliğin Yayılması ve Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı", s. 324.

masından sonra onun hakimiyyətini qəbul etməyən və Həmədan bölgəsində yaşayan Əlişəkər bəy Baharlının varisləri olan tayfa əmirləri Hindistanın cənubuna, Dekana köç etdilər. Köç edənlər arasında gələcəkdə Qütbşahlar dövlətini yaradan Sultanqulu da var idi. Sultanqulu əmisi Allahqulu ilə birlikdə Həmədanı tərk edərək Dekana gəldi və Bidarda Bəhməni sultanın xidmətinə qəbul olundu.¹ 1490-cı ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun ölümündən sonra Allahqulu Həmədana qayıtsa da, 20 yaşına çatmış Sultanqulu “Hindistanda xidmətlər hər zaman dəyərləndirilir” deyərək Dekanda qaldı. Bəhməni hökmdarı Mahmud şah Sultanqulunu yaxın əshabələri arasına qəbul etdi.²

Məhəmməd Qasım Fəriştə “Fəriştə tarixi” əsərində bununla bağlı yazır: “İbrahim Qütbşahın dövründə İran (Səfəvi – T.N.) sakini Şah Xurşah adlı bir nəfər Qütbşah nəslinin mənşəyinin tarixini əks etdirən əsər yazdı, lakin mən onun surətini ala bilmədim. Mən bu sülalənin tarixinin bəzi təfərrüatları ilə razılaşmağa məcbur qaldım. Deyirlər ki, Sultanqulu Şükür Baharlı türkman tayfasındandır. Onun sarayında olan bəziləri iddia edirdilər ki, o, Cahanşahın nəvəsi olub, amma mənim bu fikri dəstəkləmək üçün kifayət qədər əsasım yoxdur. O, Həmədan əyalətində Səədabad kəndində anadan olub və Məhəmməd şah Bəhməninin hakimiyyətinin sonlarında Dekana gəlib.

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 203.

² Yenə orada, s. 203-204; Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 180.

Məhəmməd şah cangüdənləri arasında türklərin böyük bir dəstəsini saxladığı üçün Sultanqulu da onların sırasına daxil edilmişdi. O, gözəl təhsil alandan sonra dövlət məmurlarından birinin katibi vəzifəsinə təyin olundu. Tulinganın sakinləri və kiçik torpaq sahibləri vergiləri ödəməkdən imtina edərək üsyan qaldırdıqları üçün padşah bu ölkəyə əsgər göndərməyə qərar verdi; lakin Sultanqulu qoşunsuz getmək və məsələni həll etmək üçün çağrıldı. Beləliklə, o, bu vəzifəyə təyin olundu və onu uğurla başa çatdırdı. Tezliklə hindlilər tərəfindən tutulan bir çox kiçik ərazilər də geri qaytarıldı”.¹

Mahmud şah tərəfindən Sultanquluya əvvəlcə Xavas xan, 1496-cı ildə isə Qütbülmülk titulu verildi.² Sultanquluya bu titulun verilməsi ilə bağlı Məhəmməd Qasım Ferişta öz əsərində mühüm məlumat verir. O, yazır ki, Bəhməni hökmdarı Mahmud şah bir gecə saraydakıları bayram süfrəsinə toplayaraq ziyafət keçirən zaman saray dekanlıqların hücumuna məruz qaldı. Xoşbəxtlikdən, sarayı aralarında Sultanqulunun da olduğu on nəfər mühafizəçi qoruyurdu. Sultanqulunun dəstəsində olan mühafizəçilərdən beşi öldürülür, qalan beşi isə öz silahları ilə hökmdarı qorumaqda davam edir. Bu zaman Hüseyn Xacə Cahana xəbər göndərilir ki, o, toplaya biləcəyi bütün xorasanlılar ilə qalanın çıxışlarını tutsun. Bu əmri yerinə yetirərkən bir çox insanlar öldürüldü. Sui-qəsdçilər bütün kvartallarda

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 194, 203.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p.180.

məğlub oldular. Hökmdarın mühafizəçiləri xainlərin qaçmasına imkan verməmək üçün şəhər qapılarını ələ keçirdilər. Zülmət qaranlıq hökm sürdüüyü üçün mühafizəçilər gecə yarıyadək bir əllərində məşəl və digərində qılınc olmaqla səylə vuruşdular. Şəhər saatlarında mühafizəçilər hər yerdə qalib gəlmişdilər, üsyançılar küçələrə səpələnmiş və qılıncdan xilas olmaq üçün qaçırdılar. Evlərdə gizlənmiş olanlar üzə çıxarılaraq öldürüldü. Sultanqulunun şəxsi səylərinə borclu olan Mahmud şah onu Qütbülmülk tituluna layiq gördü və ikinci nazir təyin etdi. O, həyatını mərdliklə müdafiə edən digər qala mühafizəçilərinə də mükafatlar verdi.¹

Məhz bu dövrdə Mahmud şah tərəfindən Sultanqulu Qütbülmülk Qərbi Tilangana vali təyin edildi. Bir müddət sonra isə o, Mahmud şah tərəfindən Hindistanın ən məşhur şəhərlərindən olan Qolkəndəyə hakim təyin edilir.² O, əvvəlcə Orissa və Karnatalı racələr tərəfindən idarə olunan hindlilərin qiyamını yatırdı. Ardından da Şərqi Tilangana vali təyin edilən türk əsilli Kıvamülkü aradan qaldıraraq müstəqilliyini elan etdi. 1512-ci ildə Sultanqulu Qolkəndə mərkəz olmaqla Qütbşahlar dövlətinin əsasını qoydu. O, öz adından pul zərb etdirdi və xütbələr oxutdurdu.³

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 205-206.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p.180.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 195; Konukçu E. Kutubşahiler, s. 500.

O, sarayında Hindistan təcrübəsindən fərqli olaraq, türk adətlərini tətbiq etdi; bunların arasında musiqiçilər dəstəsinin saxlanması, gündə beş dəfə musiqi səsləndirilməsi də var idi. Hökumətin bütün idarələrini öz həmyerliləri ilə doldurdu. Hakimiyyətə gəldikdən sonra hər il Bidara, Mahmud şah Bəhməniyə qiymətli hədiyyələr göndərirdi. Sultanqulu Qütbşah müəyyən istisnalarla Dekanın bütün digər sultanları ilə sülh və dostluq şəraitində qaldı.¹ Sultanqulu Qütbşah Adilşahlarla Nizamşahlar arasındakı çəkişmələr zamanı Nizamşahların tərəfində olduğu üçün İsmayıl Adilşahın hücumlarına məruz qaldı. 1534-cü ildə Qolkəndə sultanı Adilşahların qüvvələrinin öhdəsindən gələ bilməyərək, onların hücumlarını dayandırmaq üçün süvari dəstəsini göndərirdi. Xoşbəxtlikdən, qəfil xəstələnən İsmayıl Adilşah vəfat etdiyi üçün Sultanqulu Qütbşah barışıq üçün vasitəçilik etmək məqsədilə I Bürhan Nizamşaha bir elçi göndərirdi.²

Demək olar ki, doxsan yaşına çatmış Sultanqulu Qütbşah bir sıra uğurlu yürüşlərdən sonra həyatının qalan bir neçə ilini müharibə zamanı onun şəxsi şücaəti ilə əldə edilmiş bu ölkənin dinc yolla təminatında keçirmək qərarına gəldi. Bədəni zəif olsa da, ağılı hələ də aktiv işləyirdi, paytaxtın məscid, saray və bağlarla bəzədilməsini düşünürdü. Bazar günü, 4 sentyabr 1543-cü ildə o, yenidən məscidə getdi və oğlu Cəmşidin təhriki ilə Qolkəndə qalasının komendantı Mir Mahmud Həmadaninin qılınc zər-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 195.

² Yenə orada, s. 227.

bəsi ilə öldürüldü və bir neçə il əvvəl tikməyi əmr etdiyi sərdabədə dəfn edildi.¹

Sultanqulu Qütbşahın altı oğlu və dörd qızı var idi. Oğullarından Heydər xan hələ atasının sağlığında dünyasını dəyişmişdi. Sultanın varis təyin etdiyi ikinci oğlu Qütbəddin atasını öldürən və taxtını qəsb edən qardaşı Cəmsidin əmri ilə kor edildi və bir neçə ildən sonra vəfat etdi. Üçüncü oğlu Yarqulu atasını əvəz edən Cəmsid xandır. Dördüncü oğlu üsyan qaldıran və ölkədən qaçan Əbdülkərimdir. Beşinci oğlu Dövlət xan, altıncı oğlu isə İbrahim xandır.²

Yarqulu (Cəmsid xan) böyük qardaşı Qütbəddinin atası tərəfindən varis seçildiyini öyrəndikdə, onu öldürmək və tacı qəsb etmək qərarına gəldi. Bu qərardan sultan xəbər tutduqda onun əmri ilə Cəmsid Qolkəndə qalasında zindana salındı. Cəmsid heç vaxt ona belə müraciəti bağışlamadı və hətta həbsxanada olduğu zaman atasının öldürülməsini planlaşdırdı. Onun təhriki ilə qalanın komendantı sui-qəsdə həyata keçirdi.³

Sultanqulu Qütbşahın öldürülməsindən dərhal sonra onun qatili Mir Mahmud Qolkəndə qalasına getdi və şahzadə Cəmsidi azad edərək dəstə ilə birbaşa varis elan edilən şahzadə Qütbəddinin sarayına gəldi və onu kor etməyə məcbur etdi. Oradan sultan sarayına gedən Cəmsid rəsmi olaraq Cəmsid Qütbşah adı altında taxt-taca yiyələndi.

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 227.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s. 195.

O, Dekanın bütün digər hökmdarlarından taxt-taca çıxması münasibətilə təbrik məktubları aldı.¹

Cəmşid böyük qardaşının gözlərini çıxartdıqdan sonra dərhal göstəriş verdi ki, kiçik qardaşı İbrahim tutulub saraya gətirilsin. Şahzadə bu əmri öyrəndikdən sonra Bidara qaçdı, Qasım Bəridşahın himayəsinə girdi və ondan yardım etməsini xahiş etdi. Qasım Bəridşah ordusunu topladı və şahzadənin müşayiəti ilə Qolkəndə üzərinə hərəkət etdi. Qasım Bəridşahın Qütbşahlara qarşı gözlənilməz yürüşü dərhal Dekanın digər sultanlarını, xüsusən də iddialı görüşləri ilə tanınan I Bürhan Nizamşahı narahat etdiyi üçün Cəmşid Qütbşahın müdafiəsi üçün dərhal bir ordu göndərdi. Nizamşahlar ordusu Qasım Bəridşahın nəzarətində olan Kohir qalasına hücum etdikdən sonra Qolkəndəyə kimi irəlilədi. Nizamşahların və Qütbşahların birgə qüvvələrinin öhdəsindən gələ bilməyən Qasım Bəridşah Bicapur istiqamətində geri çəkildi, lakin yolda şahzadə İbrahimin vəziyyətindən istifadə edərək qonaqpərvərlik hüquqlarını o qədər unuttu ki, ona məxsus filləri və şəxsi əmlakı ələ keçirməyə çalışdı. Şahzadə onun niyyətindən xəbər tutan kimi, dərhal onu tərk edib Viçeyanagara gedərək əvvəllər Sultanqulu Qütbşahdan asılı olan və indi Viçeyanagar taxtına çıxan Ramraca sığındı.²

Qasım Bəridşahın Qolkəndədən geri çəkilməsindən

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 228; Michell G., Zebrowski M. The new Cambridge history of India: 1. The Portuguese in India. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 17.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 228.

sonra I Bürhan Nizamşah Cəmşid Qütbşahı və Əlaəddin İmadşahı Adilşahlara qarşı mübarizəyə cəlb edə bildi. Müttəfiq qoşunları Şolapur qalasına hücumla başladı. İbrahim Adilşah bu hücumu eşitdikdə, müttəfiq ordusunun öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün bir təxribat yaratmaq üçün Qasım Bəridşahın müşayiəti ilə Nizamşahların sərhədindəki Purendaya yürüş etdi və qalanı mühasirəyə aldı. Bu tədbir müttəfiqləri Şolapurdan çıxmağa və Purendaya yürüş etməyə vadar etdi. Bundan xəbər tutan İbrahim Adilşah gözlənilmədən onlara Haspur kəndində hücum etdi. Cəmşid Qütbşahın xüsusilə fərqləndiyi bu döyüşdə İbrahim Adilşah məğlub oldu, onun bütün döyüş sursatı müttəfiqlərin əlinə keçdi. Cəmşid Qütbşah Qasım Bəridşahı Bidarın darvazalarına kimi təqib etdi, ondan intiqam almaq üçün yaranmış fürsətdən istifadə etdi, həyata keçirilən soyğunçuluq nəticəsində xeyli qənimət topladıqdan sonra Qolkəndəyə döndü.¹

I Bürhan Nizamşahla tez-tez vuruşan Qasım Bəridşah İbrahim Adilşahla ittifaq yaratmağı siyasi cəhətdən məqsədəuyğun hesab etdiyi üçün daim ona hədiyyələr göndərərək sadıq olduğunu nümayiş etdirirdi. Bu əlaqəni pozmaq üçün Cəmşid Qütbşah Qolkəndəyə qayıtdıqdan sonra I Bürhan Nizamşaha məktub göndərirdi. Məktubda Qasım Bəridşahın müttəfiqlərin ərazisində quldurluq etməyə alışdığına görə onu tamamilə məhv etmək üçün Dekanın digər sultanlarının birləşməsinə məqsədəuyğun he-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 230-231.

sab etdi. Bu məqsədlə o, Qasim Bəridin ölkəsini ələ keçirərək bölüşdürməyi ittifaqa üzv olmağa sövq etmək üçün Bicapur sultanı İbrahim Adilşaha da təklif etməyi tövsiyə etdi. İbrahim Adilşah bu planı ürəkdən bəyəndi və qərara alındı ki, ilk olaraq I Bürhan Nizamşah Bəridşahın ölkəsinə hücum etsin.¹ Buna görə də I Bürhan Nizamşah şərqə doğru hərəkət edərək Qəndəhar qalasına hücum etdi. Bundan təşvişə düşən və bağlanmış gizli sazişdən xəbərsiz olan Qasim Bəridşah Bidarı müdafiə etmək üçün güclü qarnizon qoyub, köhnə müttəfiqi İbrahim Adilşahın yanına qaçdı. Daha sonra İbrahim Adilşah cənuba doğru irəliləyərək, Viceyengar dövlətinin əraziləri hesabına öz mülklərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirə bildi.²

İbrahim Adilşahın böyük ərazi əldə etdiyini bilən I Bürhan Nizamşah qorxdı ki, onun daha da güclənməsi Dekanda həmişə saxlamağa çalışdığı qüvvələr nisbətini tamamilə dəyişəcəkdir. Buna görə də heç bir xəbərdarlıq etmədən Bicapur ərazisinin şimal hissəsinin müdafiəsiz vəziyyətindən istifadə edərək, Şolapur qalasına hücum etdi. Bu addım İbrahim Adilşahı əks-tədbir görməyə və şimaldakı yeni düşməninə qarşı qoşun göndərməyə sövq etdi.³ Eyni zamanda, o, ölkəsinin hər hansı bir hissəsini azad etməyə nail olsa, ona güzəştə gedəcəyini vəd edən Qasim Bəridşahdan gizli mesajlar aldı.⁴

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 231.

² Yenə orada, s. 232.

³ Yenə orada, s. 233.

⁴ Yenə orada.

Adilşahlarla Nizamşahlar arasında müharibə başladı. Üçün Cəmsid Qütbşah qüvvələrini toplayaraq sonuncuları müdafiə etmək üçün Kakniyə doğru irəlilədi. O zaman Ramrac və I Bürhan Nizamşahın birləşmiş qüvvələrinə qarşı mübarizə ilə məşğul olan İbrahim Adilşah Etgir qalasını mühasirəyə alan Cəmsid Qütbşahın qüvvələrinə qarşı qoşun ayıra bilmədi. Lakin İbrahim Adilşah digər düşmənləri ilə barışıq imzaladıqdan sonra Əsəd xan Lari-nin rəhbərliyi altında Etgirin mühasirəsini aradan qaldırmaq üçün xeyli qoşun göndərdi.¹

Bundan xəbər tutan Cəmsid Qütbşah I Bürhan Nizamşaha məktub göndərərək onunla və Ramrac-la birlikdə hərəkət etdiyini bildirdi, onunla məsləhətləşmədən barışıq imzaladıqlarını söylədi. I Bürhan Nizamşah bunu yalnız müvəqqəti siyasət tədbiri olaraq etdiyini söylədi və Cəmsid Qütbşaha Kaknidə yaxşı bir qarnizon saxlamağı tövsiyə etdi, yağışlardan sonra Adilşahın ərazisinə hücum keçəcəyini və Bima çayının şərqindəki bütün əraziləri işğal edəcəyini, Etgir, Sagur və Gülbərgənin Qütbşahlara, Nuldorg və Şolapurun Nizamşahlara aid olacağını bildirdi. Bicapur ordusu üç aylıq bir mühasirədən sonra Kakni qalasını ələ keçirdi və qarnizonun hamısını qılıncdan keçirdi və oradan Etgirə yürüşü davam etdirdi. Adilşahlar ordusu yaxınlaşdıqda Cəmsid Qütbşah mühasirəni qaldırsa da, Əsəd xan tərəfindən təqib edildi. Son nəticədə Əsəd xan Cəmsid Qütbşahla qarşılaşdı, baş vermiş döyüşdə onun

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p.196.

burnunun ucunu, yanağını və yuxarı dodağının bir hissəsini qılıncı ilə kəsdi. Bu yara onu həyatının qalan hissəsində yemək və içmək imkanından məhrum etdi. O, paytaxta qayıtdıqdan sonra Adilşahlarla sülh bağlamaq üçün elçi göndərdi. O, müharibə zamanı xəstələndiyi üçün iki il ağır xəstə yatdı. O, getdikcə daha çox qaşqabaqlı oldu və ən xırda səbəblərə görə bir çox insanların ölümünə qərar verdi. Onun qəddarlığı insanları qorxuya saldı.¹

1550-ci ildə Cəmşid Qütbşah vəfat edən zaman hakimiyyətə onun yeddi yaşında olan oğlu Sübhanqulu gətirildi. Vaxtı ilə Cəmşid Qütbşah tərəfindən Əhmədnaqara qovulan Seyf xan geri çağırıldı və naib sifəti ilə dövləti idarə etməyə başladı. Təbəbüllü davranışları ilə yaxın ətrafını təhqir etməkdən çəkinməyən Seyf xandan narazılıq artmaqda davam etdiyinə görə çarəsiz vəziyyətə düşən əyanlar, mərhum sultanın kiçik qardaşı, hazırda gizli şəkildə Ramracın himayəsi altında Viçeyanagarda yaşayan şahzadə İbrahimə məktub göndərdilər. Yaxın dostları Syed Hye və Həmid xanın vaxt itirmədən hakimiyyəti ələ keçirmək təklifinə şahzadə İbrahim dözümlülük nümayiş etdirdi. Ramracın böyük qoşunla Qolkəndəyə getmək təklifi də qəbul edilmədi. Şahzadə İbrahim heç bir yardım olmadan Viçeyanagarı tərk etdi və artıq Panqul şəhərinə gələn zaman çoxsaylı tərəfdarları tərəfindən qarşılandı. İki ay ərzində onun ətrafında 4 min süvari və 5 min piyada qüvvə toplandı. Kovilkonda qarnizonu Nayqvarinin rəh-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 196-197.

bərliyi altında onun tərəfinə keçdi. Sultanın naibi Seyf xan xəzinənin əksər hissəsini ələ keçirərək 5 min süvari qoşunla Kovlasa hərəkət etdi. Şahzadə İbrahim onu təqib etmədi, paytaxta hərəkət etdi. O, Qolkəndənin tanınmış əyanları və şəhər əhalisi tərəfindən qarşılandı. Qarşılayanlar arasında Nayqvari və Jaqdyu Rou da vardı. Onlar şəhərin və qalanın açarlarını şahzadə İbrahimə təqdim etdilər. Növbəti gün, bazar ertəsi 1550-ci il iyulun 27-də İbrahim Qütbşah hakimiyyətə gələrək Qütbşahlar tacını başına qoydu.¹

İbrahimin (1550-1580) hakimiyyətdə möhkəmlənməsindən xəbər tutan Dekanın digər türk-müsəlman sultanları ona təbrik məktubları göndərdilər. I Bürhan Nizamşah qiymətli hədiyyələrlə öz elçisini Qolkəndəyə göndərdi. İki dövlət arasındakı münasibətləri möhkəmləndirmək üçün İbrahim Qütbşah da Mustafa xanı öz tərəfindən elçi göndərdi. Mustafa xanın Əhmədnaqara gəlişi zamanı Bicapur sultanlığına qarşı mübarizə məqsədilə birləşmək təklifi alındı. Bu təkliflər Nizamşahların vəziri Qasım bəy Şirazi tərəfindən Qolkəndəyə çatdırıldı. Əldə olunmuş razılığa görə bütün əməliyyatlar sultanların öz qoşunları ilə Kolburgda görüşünə qədər təxirə salındı. Müttəfiqlər qısa müddət sonra öz qoşunları ilə Kolburgu mühasirəyə aldılar, lakin onların bütün səylərinə baxmayaraq, qala müdafiəçiləri bir ay boyunca müqavimət göstərdi. Nizamşahlar ordusu ciddi itkilər verdiyinə görə müttəfiqlər geri çəkildilər.

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 236.

məli oldular. Bicapur sultanı təklildə müttəfiqlərin birləşmiş qüvvələrinin öhdəsindən gələ bilməyərək, Viçeyanagar rəcəsi Ramraca qiymətli hədiyyələrlə öz elçisini göndərirdi və ondan kömək istədi. O, öz ordusunun başında dərhal Bicapur sultanına kömək etmək üçün hərəkət etdi və yolda İbrahim Qütbşaha aşağıdakı məzmununda məktubla müraciət etdi: "Əlahəzrətlərinizə məlum olsun ki, artıq Bicapur və Əhmədnaqar sarayı daim müharibə vəziyyətində olduğundan və aralarındakı qüvvələr nisbəti bərabər olduğundan, hər il bu hökmdarlardan biri başqasının sərhədlərində kampaniya aparmaq adətində olubdur. Onların heç biri hər hansı üstünlüyə malik olmayıb. Əlahəzrətin əcdadları bu mübahisələrə heç vaxt müdaxilə etməmişlər. Lakin onun I Hüseyn Nizamşahın xeyrinə bir ordu göndərdiyi ortaya çıxmışdır. Bicapur sultanı İbrahim Adilşahla heç bir düşmənçiliyə səbəb olmadan ona qarşı çıxmısınız. Sarayımızla sizin arasında dostluq çoxdan mövcud olduğuna görə biz sizə bu dəlilləri bəyan etməyi lazım bildik ki, Əlahəzrətin formalaşdırdığı hücum ittifaqını tərk edəsiniz və paytaxtınıza sülh yolu ilə qayıdaraq hər iki tərəfə dostcasına münasibət göstərəsiniz. Hər iki tərəfə qarşı bu mehriban davranış bundan sonra sülhün əldə olunmasına və uzun sürən bu müharibəyə son qoyacaqdır".¹ İbrahim Qütbşah bu dövrdə İbrahim Adilşahdan da eyni məzmunlu məktublar almışdı. Bunları nəzərə alan İbrahim Qütbşah Ramrac ilə görüşərək, Bicapur və

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 237-238.

Əhmədnaqar sultanları arasında münasibətləri nizama salmaq üçün vasitəçi kimi çıxış etməyə razılıq verdi. Lakin Bicapur və Əhmədnaqar bu səlahiyyətləri yerinə yetirmək üçün ona müvafiq zəmanət verməli idi.¹

Təxminən eyni vaxtda belə bir xəbər gəldi ki, Ramracın qardaşı Eltumrac bir neçə Bicapur sərkərdəsi ilə müşayiət olunan süvari dəstəsi ilə birlikdə Pangul ətrafında ölkənin xeyli hissəsini viran qoymuşdur. Bu mövzuda I Hüseyn Nizamşahla danışıqlar aparan müttəfiqlər cənuba doğru irəlilədilər və dörd hökmdar Bima və Krişna çaylarının qovşağında görüşdülər. Tərəflər arasında barışıq imzalandı və bütün tərəflərin qarşılıqlı surətdə təmin edilməsinə nail olundu, onların hər biri öz paytaxtına qayıtdı.² Viçeyanagar hökmdarının paytaxtda olmadığı bir vaxtda Adoniya hakimliyində yerləşmiş iki qardaşı Timrac və Qovindrac yalnız Adoniya üzərində deyil, həm də ətraf əraziləri öz hakimiyyətlərinə tabe olmağa məcbur etdilər. Viçeyanagara qayıdan Ramrac, ilk növbədə, öz gücünə arxalanaraq üsyankar qardaşlarına məktub göndərirdi. Lakin onları özünə tabe edə bilmədiyi üçün yardım xahişi ilə Qolkəndəyə öz elçisini göndərirdi. İbrahim Qütbşah dərhal Kubul xanın başçılığı altında altı min süvari və on min piyadanı Ramraca kömək üçün göndərirdi. Onlar Viçeyanagara çatandan sonra Ramrac qoşunlarına döyüş meydanına çıxmağı əmr etdi. Daha sonra isə Sidrac Timapa, Nur xan və Bicli xana öz qüvvələri ilə onlara qoşulmağı və

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 238.

² Yenə orada.

üsyancılarla qarşı çıxış etməyi əmr etdi. Üsyancılar duruş gətirə bilməyərək, altı ay müddətində mühasirəyə alınmış möhkəm Adoniya qalasında gizləndilər. Son nəticədə Ramrac qardaşlarını ələ keçirərək bağışladı və Kubul xanı səxavətlə mükafatlandıraraq Qolkəndəyə qayıtmasına razılıq verdi.¹

1558-ci ildə İbrahim Qütbşahın Ramrac, I Hüseyn Nizamşah və İbrahim Adilşahla Bima və Krişna çaylarının sahilindəki görüşündən sonra Bicapur sultanı paytaxta qayıtdıqdan az sonra vəfat etdiyi üçün cavan oğlu I Əli Adilşah hakimiyyətə keçdi. Əhmədnaqar sultanı I Hüseyn Nizamşah yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək ona müharibə elan etdi və Adilşahlar özünü müdafiə etmək imkanına malik olmadığından paytaxt Bicapuru mühasirəyə aldı. I Əli Adilşah kiçik mühafizə dəstəsinin müşayiəti ilə Ramracdan yardım almaq üçün Viçeyanagara qaçmalı oldu. Hər iki hökmdar İbrahim Qütbşaha məktub göndərərək onu son müqaviləyə uyğun olaraq onlara qoşulmağa çağırdılar. Lakin İbrahim Qütbşah I Hüseyn Nizamşaha qarşı hərəkət etmək istəməsə də, müqavilənin pozulması ilə bağlı ittihamları öz üzərinə götürməmək və ola bilsin ki, Kolburg şəhərində birləşən müttəfiqlərin qoşununun Əhmədnaqara üz tutduğunu düşündü. Bicapur ordusu yol boyu bütün şəhərləri və kəndləri viran etdi. I Hüseyn Nizamşah onların birləşmiş qüvvələrinə müqavimət göstərə bilmədiyi üçün paytaxtda güclü qarnizon və çoxlu

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 238-239.

sursat qoyub Dövlətabada yollandı. Bununla yanaşı, İbrahim Qütbşah ona məxfi məktub yazıb, onu müttəfiqlərə qoşulmağa vadar etmiş siyasi zərurətdən danışdı, amma eyni zamanda onu əmin etdi ki, səylərini müharibəni dayandırmağa yönəldəcəkdir.¹

Yağış mövsümünün yaxınlaşdığını, ordunun Viçeyanagardan uzaq məsafədə olduğunu, yağışlar başlayarsa çoxsaylı çayları keçməyin demək olar ki, mümkün olmayacağını nəzərə alan Ramrac mühasirədən əl çəkərək geri qayıtmağı düşündü. Lakin mühasirədə olanların ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkdiklərini bilən I Əli Adilşah müttəfiqi Ramracla məsləhətləşdi və şəhər təslim olana qədər ondan geri çəkilmək barədə düşünməməsini xahiş etdi. Əgər o, mühasirəni bir ay da uzadarsa, İndci bölgəsini ona güzəştə gedəcəyini vəd etdi. Ramrac razılaşdı və mühasirə ikiqat gücləndirildi. Bu zaman İbrahim Qütbşah tezliklə şəhərin ələ keçirilərək dağıdılacağını nəzərə alaraq Qütbşahların qoşununun dərhal Qolkəndəyə qayıtmasına qərar verdi. O, baş komandan Mustafa xanı Ramracla danışıqlara göndərərək onu mühasirədən əl çəkməyə razı salmağı tapşırdı. Mustafa xan Ramracla danışıqlarda məqsədinə nail olmaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etdi. Hətta ona çatdırdı ki, I Hüseyn Nizamşahla ittifaqa daxil olan, ona yardım etmək üçün ordusunu toplayan Qucerat və Burhanpur hakimlərinin yaxında hücumları gözlənilir. O, öz paytaxtına qayıdarsa, Mustafa

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 241.

xan da sultanın xəbəri olmadan Kondapilli qalasını Ram-raca güzəştə getməyi öhdəsinə götürdü. Bu təkliflə razılaşan Ramrac dərhal geri çəkilməyə razılıq verdi.¹

Paytaxta qayıtdıqdan sonra I Hüseyn Nizamşah, Əhmədnaqarın mühasirəsi zamanı göstərdiyi yardıma görə təşəkkür etmək üçün İbrahim Qütbşaha bir elçi göndərməyi özünə borc bildi. Bu məqsədlə Mövlana İnayətgulu elçi təyin olundu. I Hüseyn Nizamşah paytaxt Əhmədnaqara etibarlı şəkildə qayıtması münasibətilə İbrahim Qütbşaha təbriklərini çatdırdı. Az sonra İbrahim Qütbşah I Hüseyn Nizamşaha elçi göndərdi və qızı Çənd Bibi ilə evlənmək istədiyini bildirdi. I Hüseyn Nizamşah onunla qohum olmaq arzusunda olduğunu və bu məqsədlə növbəti il Kalyani qalası yaxınlığında görüşmələri və təklif olunan evliliyi qeyd etdikdən sonra bu qalanı Adilşahlardan geri almaq barədə razılığa gəldi.²

Müttəfiqlər Kalyani qalasını ələ keçirmək üçün yürüşə başladılar. Kalyani yaxınlığında İbrahim Qütbşahın Çənd Bibi ilə toy mərasimi keçirildi. Bir müddət sonra isə qala mühasirəyə alındı. Bu vaxt I Əli Adilşah Viçeyanagar racəsi ilə ittifaq yaradaraq müttəfiqlərə qarşı mübarizəyə başladı. Bu ittifaqa Bidardan Bəridşah da qoşuldu. Müttəfiq ordusunun yaxınlaşdığından xəbər tutan İbrahim Qütbşah I Hüseyn Nizamşahla məsləhətləşdikdən sonra qərara alındı ki, Kalyaninin mühasirəsindən əl çəkərək paytaxtlarına qayıtsınlar. İbrahim Qütbşahın geri çəkil-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 242.

² Yenə orada, s. 243.

məsi müttəfiqlərin hərəkət etdiyi yol üzərində olduğu üçün I Hüseyn Nizamşah öz oğlunu, şahzadə Murtaza xanı üç min atlı ilə Qütbşahın qoşunlarının geri çəkilməsinə yardım etmək üçün göndərdi. İbrahim Qütbşah Şirxan Hüseynə, Dövlət xana, Şeyx Məhəmməd Mustafaya öz bölmələri ilə arxa cəbhədə qalması və əsas ordunun geri çəkilməsinə kömək etməyi tapşırırdı. Martın ilk günləri güclü yağışların yağması və rəqibin aryerqardda güclü təzyiq etməsi hərəkəti tamamilə çətinləşdirdi. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Qütbşahlar ordusu xeyli itki verdi, Ərəb xan və Şeyx Nəhəmməd Mustafa əsir götürülsə də, İbrahim Qütbşah paytaxt Qolkəndəyə qayıda bildi.¹ I Əli Adilşahın və Ramracın ordusu I Hüseyn Nizamşahı təqib edərək ölkəni viran qoymağa başladı. Bir müddət sonra müttəfiqlər Əhmədnaqardan dönərək Tulingana doğru hərəkət etdilər. Qolkəndədən otuz iki mil məsafədə yerləşən Tarpulli kəndində düşərgə saldılar və ölkəni viran qoymağa başladılar. İbrahim Qütbşah Mücahid xanı qoşunla onlara qarşı göndərdi. Bu zaman Ramracın on iki minlik ordusu Qolkəndənin ətrafını qarət etməyə başladı. Viçeyanagar ordusu altı ay ərzində Tulingana vilayətini talan edərək müsəlmanlara qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdi. İbrahim Qütbşah elçi göndərərək barışığa razı olduğunu bildirdi. Mustafa xan Ərdistaninin səyləri nəticəsində barışıq imzalandı. İbrahim Qütbşah barışıqın şərtinə görə Panqul, Kovilkonda və Qanpur qalalarını Ramraca

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 244.

təhvil verməyə məcbur qaldı. ¹

İbrahim Qütbşah son yürüş zamanı Viçeyanagar rəcəsinin müsəlmanlara qarşı törətdiyi vəhşilikləri nəzərə alaraq Dekanın müsəlman sultanlarını ona qarşı birləşməyə çağırırdı. Bu zaman ən böyük çətinlik Əhmədnaqar və Bicapur sultanlarını bu məqsəd üçün birləşməyə razı salmaq idi. Bu məqsədlə İbrahim Qütbşah Mustafa xanı özünün peşvəsi (baş naziri) təyin edərək I Hüseyn Nizamşahın sarayına, oradan isə I Əli Adilşahın sarayına getməyi tapşırdı. Bu missiyanın həyata keçirilməsində məqsəd, ilk növbədə, müsəlman sultanlar arasında barışığa nail olmaq idi. Eyni zamanda Mustafa xana tapşırılmışdı ki, sultanların Ramraca qarşı ittifaqı necə nəzərdən keçirəcəkləri aydınlaşdırılsın. Mustafa xan qarşısına qoyulan missiyanı uğurla başa çatdırdı, nəinki barışığa nail oldu, həm də qərara alındı ki, hər üç sultan Şolapur qalasında görüşəcək və oradan Ramraca qarşı birləşmiş qüvvələrlə hərəkət edəcəklər. Müttəfiq ordusu 1564-cü il dekabrın 26-da cənuba doğru hərəkət etdi və müqavimətə rast gəlmədən Krişna çayının yaxınlığında yerləşən Talikota şəhərinə çatdı. Ramrac yüz min atlı və üç yüz min piyada döyüşçüdən ibarət böyük bir ordu toplayaraq müttəfiqlərə qarşı çıxdı. Cümə günü, 25 yanvar 1565-ci ildə baş vermiş həlledici döyüşdə Ramracın ordusu ağır məğlub oldu. Müttəfiq qoşunları on gün ərzində döyüş meydanında dayandı və sonra hücumu davam etdirərək Viçeyanagarı ələ keçirdi.

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 244-245; Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.308.

lər və altı ay ərzində qərarət etdikdən sonra geri qayıtdılar. İbrahim Qütbşah Ramracın ələ keçirdiyi ərazilərini geri qaytardı.¹ Talikota döyüşündən sonra İbrahim Qütbşah öz sultanlığını daha da genişləndirdi. Geniş ərazilərə və mühüm əhəmiyyətə malik olan Adoni və Udayagiri qalalarını ələ keçirdi.²

Bu zaman Qütbşahların peşvəsi Mustafa xanın əlavə əmrləri gözləmədən Mudkul və Raxora hücum etməsi I Hüseyin Nizamşahı qəzəbləndirdi və Qütbşahlarla Nizamşahlar arasında münasibətləri kəskinləşdirdi. I Hüseyin Nizamşah bununla bağlı İbrahim Qütbşaha məlumat verərək Mustafa xanın öldürülməsini tələb etdi. İbrahim Qütbşah Mustafa xanı xəyanətdə günahlandırırsa da, onu edam etməkdən çəkindi, günahlarından tövbə etməsi üçün Məkkəyə getməsinə razılıq verdi. Mustafa xan Qütbşahlar sarayını tərk edərək I Əli Adilşahın sarayına gəldi və yüksək təmtəraqla qarşılanaraq sultanın peşvəsi təyin olundu.³

1565-ci il iyunun 7-də I Hüseyin Nizamşah vəfat etdiyi üçün hakimiyyətə böyük oğlu Murtuza Nizamşah keçdi. Hökumət işlərini anası Xonza Humayun həyata keçirməyə başladı. Yaranmış vəziyyətdə peşvə Kişvər xan I Əli Adilşaha məktub yazaraq onu Nizamşahlara qarşı yürüşə razı sala bildi. Bundan xəbər tutan Murtaza Nizamşah hərbi şüaranı çağıraraq keçmiş müttəfiqi İbrahim Qütb-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 248-249.

² Farooqui S.A. A Comprehensive History of Medieval India: From Twelfth to the Mid-Eighteenth Century, p.178.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 249.

şahdan yardım almaq məqsədilə onun sarayına elçi göndərdi. Lakin Qolkəndədən hər hansı bir yardım gəlmədiyinə və I Əli Adilşahın artıq sərhəd bölgəsinə çatdığını görən Murtaza Nizamşah Əhmədnaqarı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. O, Berara geri çəkildi, burada hökuməti qəsb etmiş bu vilayətin hakimi Tufal xanla ittifaq yaratdı. Berar qoşunlarının köməyi ilə Murtaza Nizamşah Kovlasa yürüş etdi, bu dövrdə İbrahim Qütbşahın qoşunları da hərəkət etdi, Kandhar və Kovlas şəhərləri arasında bir görüş keçirildi. Qərar verildi ki, Əhmədnaqar, Berar və Qolkəndənin birləşmiş qüvvələri Bicapura doğru yürüş etsinlər. Müttəfiqlər Bicapuru mühasirəyə aldıqda və ətraf əraziləri viran qoyduqda, I Əli Adilşah paytaxtın müdafiəsi üçün xeyli qüvvə qoyaraq Konkana qaçdı. I Əli Adilşahın paytaxtdan qaçdığını görən İbrahim Qütbşah, Adilşahların böyük ərazisini Murtaza Nizamşaha vermək istəməyərək, digər müttəfiqləri mühasirəni dayandırmağa inandırıldı və geri qayıdıldı.¹

Bu hadisədən sonra I Əli Adilşahla Murtaza Nizamşah arasında müəyyən yaxınlaşmanın yaranması tərəflərin Ovsə qalasında görüşməsinə gətirib çıxardı. Əldə olunmuş razılığa görə Murtaza Nizamşah Berarın, I Əli Adilşah isə Bidar və Tulingananın hesabına öz ərazilərini genişləndirməli idi. Müttəfiq ordusu şimala doğru irəlilədilər. Onlara müqavimət göstərə bilməyən Tufal xan, bir müddət sonra təslim olmaq ərəfəsində Gavulgura qaçdı

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 250.

və əlli fil verərək I Əli Adilşahla müəyyən razılığa gəldi. I Əli Adilşah mühasirəni dayandıraraq geri çəkildi.¹

İbrahim Qütbşah Murtaza Nizamşahdan son xəyanətinə görə qisas almaq qərarına gəldi. Nizamşahlar həmişə Berar sarayından kömək aldığından, o, öz elçisini Berara göndərərək Tufal xanı Murtaza Nizamşaha qarşı ittifaqa dəvət etdi. Tufal xan Murtaza Nizamşahdan qisas almaq imkanına sevinərək, təklif olunan ittifaqa həvəslə razılıq verdi. O, öz ordusunu topladı və oğlu Səmsirülmülkü üç min atlı ilə İbrahim Qütbşaha qoşulmaq üçün göndərdi. Ov bəhanəsi adı altında hərəkət edən qüvvələr Kovlas şəhəri yaxınlığında birləşərək Bidara doğru hərəkət etdilər. Öz elçilərini Adilşahın müttəfiqinə göndərdilər və onu da ittifaqa qoşulmağa dəvət etdilər. Murtaza Nizamşah öz ordusunu toplayaraq Adilşahın müttəfiqlərinin birləşməsinin qarşısını almaq qərarına gəldi. Buna görə də o, bütün qoşunu ilə Bicapura doğru irəliləyərək peşvəsi Çingiz xanı böyük hədiyyələrlə Adilşahın düşərgəsinə göndərdi, onun müttəfiqlərlə birləşməsinə mane olmağa çalışdı. Nuldorq qalasında Çingiz xan diplomatik məharətini işə salaraq I Əli Adilşahı müttəfiqlərə qoşulmaqdan imtina etməyə, Murtaza Nizamşahla görüşə razılaşmağa razı saldı.²

Adilşahlar sarayının öz mövqeyini dəyişməsindən xəbər tutan İbrahim Qütbşah ittifaqı buraxdı, Berar hakiminə mükafatlar verərək yola saldı, Berar qalasını təmir

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 251.

² Yenə orada, s. 258.

edib möhkəmləndirməyi tapşırırdı və hücumla məruz qalarsa kömək edəcəyini vəd etdi. Qolkəndəyə qayıtdıqdan sonra o, müdafiə tədbirlərinə başladı. Bu zaman Murtaza Nizamşahla I Əli Adilşahın Tulingana və Bidara qarşı yürüşə başladığı xəbərini aldı. Nizamşahlar ordusu Bidarı mühasirəyə aldı. İbrahim Qütbşah Sulabut xan Əfşarın rəhbərliyi altında dörd min süvari və on min yüngül piyada qoşunu Bidarda mühasirədə olanlara yardıma göndərdi. Bir tərəfdən Qütbşahların vurduğu zərbə, digər tərəfdən də təchizatdan əziyyət çəkən və mühasirəyə düşməkdən ehtiyat edən Nizamşahlar ordusu mühasirədən əl çəkdi. Murtaza Nizamşah əvvəlki ildə İbrahim Qütbşaha köməklik göstərdiyinə görə Tufal xanı cəzalandırmaq qərarına gəldi. I Əli Adilşah da cənuba – Bunkapura və hindlilərin ərazilərinə qarşı yürüşü davam etdirdi.¹ Nizamşahlar ordusu Tulingan sərhədində ölkəni viran qoymağa başladı. İbrahim Qütbşah bunun qarşısını almaq məqsədilə baş komandan Sulabut xan Əfşarın rəhbərliyi altında Mir Şah Məhəmməd Anjunun 8 minlik süvari ordusunu və yaxın qohumu Mirzə Hüseyn Türkmənin seçmə dəstəsini göndərdi. Qütbşahlar ordusu bir ay ərzində müttəfiq ordusuna ağır zərbə vuraraq onları Qütbşahların ərazisindən geri çəkilməyə vadar edərək mühüm zəfərlə Qolkəndəyə qayıtdılar.²

İbrahim Qütbşahın hakimiyyəti dövründə Qütbşahlar dövləti daha da möhkəmləndi. Cəmiyyətdəki özbaş-

¹Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 259.

²Yenə orada, s. 260-261.

nalığa son qoyuldu, quldurluq və oğurluq halları aradan qaldırıldı. Təsərrüfatı inkişaf etdirmək üçün yeni su dəryaçaları quruldu, xeyriyyə evləri, məscidlər tikildi və insanların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün mühüm qanunlar qəbul olundu. Onun dövründə Qolkəndə şəhəri inkişaf edərək daha da böyüdü. Nəhəng məzarların yaşıllıq qübbələri, gözəl məscidlər və saraylar, fəvvarələr ilə bəzədilmiş qalereyalar paytaxta inanılmaz bir cazibə bəxş etdi. Şəhərin ətrafına yeni qala divarları çəkildi, dəbdəbəli parklar salındı. Badaval yaxınlığında Mussi çayı üzərində böyük bir dəryaça və bənd quruldu. Ruhən müsəlman olaraq qalan İbrahim Qütbşah hind mədəniyyətini sevməkdə davam etdiyi üçün Telugu dilində yazan bir çox şairə himayədarlıq etdi.¹

1580-ci il iyunun 2-də İbrahim Qütbşah vəfat etdiyi üçün yerinə oğlu Məhəmmədqulu keçdi. Məhəmmədqulu Qütbşah (1580-1612) Nizamşahlarla dostluq əlaqələrini qoruyub saxladı. Adilşahlarla siyasi münasibətlər getdikcə gərginləşərək müharibəyə gətirib çıxardı. Adilşahlar üzərinə uğursuz səfərlər təşkil olundu. Bu vəziyyətdən faydalanmaq istəyən Bastar, Karnata və Orissa rəqəbləri qiyam qaldırdılar. Məhəmmədqulu Qütbşah bu təhlükəni çətinliklə aradan qaldıra bilir.²

II İbrahim Adilşahın naibi Dilavər xanın təşəbbüsü ilə Adilşahlarla Qütbşahlar arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaq və iki türk-müsəlman sultanlığı arasındakı mü-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 267.

² Merçil E. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 308.

nasibətləri nikah diplomatiyası ilə möhkəmləndirmək vacib hesab edildi. Qolkəndəyə göndərilən Adilşahların elçisi Məhəmmədqulu Qütbşahın bacısı Məlikə Zamanın II İbrahim Adilşahla evlənməsinin razılığını aldı. Bununla da, tərəflər arasında möhkəm dostluq əlaqələri yaradılmış oldu. 1589-cu ildə gəlin böyük təmtəraqla Nuldorq qalasına yola salındı və Adilşahların tanınmış əyanları tərəfindən qarşılandı.¹

Məhəmmədqulu Qütbşah Qolkəndənin su ilə təmin edilməsindəki çətinlikləri nəzərə alaraq Mussi çayının sahilində yeni paytaxtın salınmasına qərar verdi. Yeni paytaxtın salınmasında sultanın peşvəsi Mir Məhəmməd Mömin Astrabadinin böyük xidməti oldu. Məhəmmədqulu Qütbşah paytaxtı ilk öncə xanımının şərəfinə Bhagnuggur adlandırırsa da, xanımının vəfatından sonra Heydərabad adlandırıldı.² Tezliklə şəhərdə bir-biri ilə yarışan saray məmurları tərəfindən möhtəşəm saraylar tikildi, bağlar salındı. Suyun hər istiqamətdə tətbiqi üçün böyük kanallar çəkildi. Məhəmmədqulu Qütbşah şəhərin mərkəzində dörd minarəli möhtəşəm məscid inşa etdirdi. Məscid dörd arakəsmədən ibarət dördbucaqlı formada idi və hər künclərində minarələr yerləşirdi. Mərkəzin üzərində günbəz, günbəzin altında möhtəşəm su çarhovuzu vardı. Hər minarələr arasında mədrəsə müəllimləri və tələbələrinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş kiçik mənzillər yerləşirdi. Qütbşah həmçinin şəhərdə hamam və bütün təchizatı

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 271.

² Yenə orada.

dövlət tərəfindən təmin edilən xəstəxana və mədrəsələr inşa etdirdi. Bütün xidmətçilərin və həkimlərin məvacibi dövlət tərəfindən ödənilirdi.¹

Müharibələr dayandırıldığı üçün Məhəmmədqulu Qütbşah əsas diqqətini xalqın rifahını yaxşılaşdırmağa və quruculuq işlərinə yönəltdi. Bu sahədə onun əsas yardımçıları peşvəsi Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi və mircümləsi Mirzə Məhəmməd Əmin Şəhristani oldu.² Bir müddətdən sonra o, sərhədlərini cənuba genişləndirmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı və Krişna çayını keçərək Musulmuru qalasına hücum etdi. Ciddi müqavimətə baxmayaraq, qala ələ keçirildi. Qütbşahlar ordusu hücumunu Nundial və Kulgur qalasına yönəltdi. Həmin qalalar mərhum Ramracın kürəkəni Busvunt Racın və qardaşı Nursing Racın nəzarətində idi. Bir neçə gündən sonra onlar qalaların açarlarını təhvil verərək illik bac ödəməyə razılıq verdilər.³

1609-cu ildə Məhəmmədqulu Qütbşahın kiçik qardaşı Mirzə Məhəmməd Xudabəndə mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdı. Əbdülkərim, Ənvər xan və o dövrün tanınmış şəxslərindən biri olan Şah Racunun təşəbbüsü ilə bir çox valilər tərəfindən dəstəklənən üsyan getdikcə gücləndi. Üsyançıların hədəfi, şiə məzhəbindən olan bütün əcnəbiləri öldürmək, sultanı devirmək və Mirzə Məhəmməd Xudabəndəni hakimiyyətə gətirmək idi. Lakin

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 272.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 100.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 273.

xoşbəxtlikdən sultan sui-qəsd haqqında vaxtında məlumat əldə etdi və üsyan rəhbərlərini şahzadə Mirzə Məhəmməd Xudabəndə ilə birlikdə Qolkəndə qalasında həbs edərək onların planlarının həyata keçirilməsinin qarşısını aldı.¹

Elə həmin il Moğol imperatoru Cahangir oğlu şahzadə Pərvizi Dekanı fəth etmək üçün yola saldıqda, hind racələri arasında üsyana başlamaq əzmi özünü biruzə verdi. Onlar ümumi narazılıqdan faydalanaraq Kosimkota müsəlmanlarına qarşı gecə hücumları təşkil etmək üçün xüsusi qüvvə ayırdılar. Sultan gənc racənin nankorluğunu eşidəndə Çingiz xanın rəhbərliyi altında ordunu onlara qarşı göndərdi. Çox qısa müddətdən sonra Kıştim Rac illik bac ödəməklə barışığa razı oldu.²

Bundan bir qədər sonra, 1611-ci il dekabrın 17-də Məhəmmədqulu Qütbşah qəflətən xəstələndi və cəmi iki günlük bir xəstəlikdən sonra vəfat etdi. Sarayda toplaşan dekanlılar sultanın himayəsi altında olan yadellilərə hücum etməyə başladılar. Lakin onlar şəhərin kutvalı tərəfindən dağıdıldılar.³

Dövrün qaynağında Məhəmmədqulu Qütbşah dövründə böyük quruculuq işlərinin həyata keçirildiyi barədə məlumat verilir. Məhəmmədqulu Qütbşah Heydərabad yaxınlığında İlahi Mahal sarayı və bağlar, Məhəmmədi bağları, Nubat-Ghat sarayı, Kuh-tur sarayı, Nuddi Mahal sarayı, On iki imamın şərəfinə Lungur adlı sədəqə evi,

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 289.

² Yenə orada, s. 291.

³ Yenə orada, s. 292.

Cümə məscidi, mədrəsə, şəxsi məscid və dövlət xəstəxanasını inşa etdirmişdi. Sultanın şəxsi xəzinədarı Mir Abi Talibin hesablamalarına görə Məhəmmədqulu Qütbşahın hakimiyyəti illərində ictimai binaların tikintisinə 28 milyon sterlinq pul xərclənmişdi. Hər il yoxsullara 240 min, məhərrəm ayında isə 24 min sədəqə paylanılırdı.¹

Məhəmmədqulu Qütbşah vəliəhd təyin etmədən vəfat etdiyinə görə hakimiyyətə qardaşı oğlu və eyni zamanda kürəkəni Məhəmməd Qütbşah keçdi. Məhəmməd Qütbşahın (1612-1625) hakimiyyəti dövründə ölkədə türklərin mövqeyi daha da gücləndi. Məhəmməd Qütbşah 1625-ci ildə vəfat edən zaman kiçik yaşdakı oğlu Abdullah taxta çıxarıldı. Anası Həyat Bəxşi Bəym naib sifəti ilə dövləti idarə etməyə başladı. 1631-ci ildə Moğol şahzadəsi Övrəngzeb Qolkəndəni mühasirəyə aldı. Ancaq o, atası Şah Cahanın istəyi ilə bir müddət sonra mühasirədən əl çəkməli oldu. Qütbşahlar cənubda Mədrəsdəki Palar çayına qədər olan əraziləri təkrar nüfuzları altına aldılar.²

Bu dövrdə Moğollar Qütbşahlarla Adilşahlar arasındakı xeyirxah neytrallığı qoruyub saxlamaqla yanaşı, diplomatik vasitələrlə iki Dekan dövləti arasında fikir ayrılıqlarının və rəqabətin həllində onları hər dəfə vəziyyətin nəzarətdən çıxacağı ilə hədələyirdilər. S.Çandra o dövrün diplomatik yazışmalarının təhlili əsasında belə qənaətə gəlir ki, 1646-cı ildə Qolkəndə və Bicapur arasında bağlan-

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 292.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 131; Shakeb M.Z.A. Relations of Golkonda with Iran, 1518-1687, p. 67.

muş müqavilədə Böyük Moğol imperatoru müəyyən rol oynamışdı. Qolkəndə və Bicapur arasında Cinci və Karnataka üzərində nəzarət uğrunda toqquşma ona gətirib çıxardı ki, Qütbşahlar yenidən müdaxilə etmək xahişi ilə Moğollara müraciət etdilər. Şah Cahandan xahiş etdilər ki, Karnatakanın iki dövlət arasında yarıya qədər bölüşdürülə biləcəyi sazişə riayət olunmasını təmin etsinlər.¹

Abdullah Qütbşahın sultanlıqda mircümlə Mir Məhəmməd Səidin güclənməkdə olan nüfuzundan çəkinərək onun şəxsiyyətini qısqanmağa başlaması, hətta ondan çəkinməsi mircümləni hər hansı bir uyğun düşərgəyə keçməyə vadar etdi. XVII əsrin ortalarında Qolkəndə sultanlığında Abdullah Qütbşahla onun baş naziri Mir Məhəmməd Səid arasında baş verən münaqişə və onun fərarilik etməsi Moğol hökmdarı Şah Cahanın Qütbşahlar dövlətinə müdaxilə etməsinə şərait yaratdı. Mircümlənin sərvətləri, hərbi qüdrəti, siyasi nüfuza sahib olması, Səfəvi dövləti ilə sıx əlaqələri onun qüdrətini daha da artırmışdı. Bacarığına görə böyük sərvət və əzəmət sahibi olan Mir Məhəmməd Səid Dekan yaylasının cənub şərqində yerləşən almaz yataqları ilə zəngin olan Karnatakanı ələ keçirdikdən sonra oranın tam sahibinə çevrildi.²

O, Abdullah Qütbşahla hesablaşmadan Karnatakada yaşayaraq mərkəzə gəlməkdən imtina etdi və Şah Cahanın

¹ Satish Chandra. *Medieval India from Sultanate to the Mughals.*, p. 206.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 146; Bayur Y.H. *Hindistan tarixi*, c. II, s. 219.

oğlu Dekan valisi Övrəngzeblə əlaqə yaratdı. Mircümlənin məktubunu aldıqdan sonra şahzadə Övrəngzeb 1655-ci il dekabrın 20-də Abdullah Qütbşaha müraciət edərək bildirdi ki, Mir Məhəmməd Səid Moğol sarayının mənsəb sahibləri sırasına daxil edilmişdir. Buna görə də, o, gecikdirilmədən azad edilməli və məktubu aparan Mir Əbülqasim və Seyyid Əli ilə birlikdə onun oğlu və ailə üzvləri Moğol sarayına göndərməlidir. Abdullah Qütbşah imperator fərmanını yerinə yetirmədiyi üçün moğolların hücum təhlükəsi qaçınılmaz oldu.¹

1655-ci ildə Abdullah Qütbşah Mir Məhəmməd Səidi tutmağa cəhd etməsə də, onun sarayda olan oğlunu və ailə üzvlərini nəzarət altına aldı. Şahzadə Övrəngzeb Abdullah Qütbşaha xəbər göndərərək mircümlənin oğlu Məhəmməd Əmini dərhal azad etməyi tələb etdi. Abdullah Qütbşahın bu tələbi rədd etməsi şahzadə Sultan Məhəmmədin komandanlığı altında Moğol ordusunun Heydərabadada yürüşünə səbəb oldu. 1656-cı il yanvarın 22-də o, Heydərabad yaxınlığında öz düşərgəsini qurdu. Maraqlıdır ki, Hakimül Mülk hədiyyələr təqdim etmək və Abdullah Qütbşahın adından danışıqlara başlanılması çağırışı ilə Moğol şahzadəsinin hərbi düşərgəsinə gəlsə də, Məhəmməd Əmin azad edilmədiyi üçün o, hərbi düşərgədə saxlanıldı.²

1656-cı il fevralın əvvəllərində şahzadə Övrəngzeb

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 146; Shakeb M.Z.A. Relations of Golkonda with Iran, 1518-1687, p. 74.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 146-147.

Heydərabad şəhərinə gəldi. Məhəmməd Əmin və anası azad edilərək öz əmlakları ilə birlikdə Moğolların hərbi düşərgəsinə göndərildiyi üçün danışıqlara razılıq verildi. Abdullah Qütbşah barışıqı pozduğu üçün böyük məbləğdə peşkəş ödəməyə məcbur qaldı və qızını Sultan Məhəmmədə ərə verməli oldu. 1656-cı il aprelin 3-də şəhər saatlarında müsəlmanların hənəfi məzhəbinə uyğun olaraq toy təşkil edildi. Danışıqların davam etdiyi dövrdə Moğollarla Qütbşahların hərbi qüvvələri arasında müəyyən qarşıdurmanın baş verməsi Moğolların Heydərabada hücumuna səbəb oldu. Şəhər ələ keçirilərək viran edildi.¹ 1656-cı ildə Övrəngzebin qoşunları Qolkəndə qalasını mühasirəyə aldı. Bu zaman şahzadə hərbi cəhətdən Övrəngzebin həddindən artıq güclənməsindən çəkinən Şah Cahan mühasirənin dayandırılmasını əmr etdi. Lakin Qolkəndə sultanı yenə də kompensasiya və müharibə xərcini ödəməli, Moğollara ərazi güzəştləri etməli idi. Mircümlə Məhəməd Səid Dehliyə dəvət olundu və Şah Cahan tərəfindən dövlətin baş naziri təyin edildi.²

1672-ci il aprel ayında Abdullah Qütbşahın vəfat etməsindən dərhal sonra mircümlə Seyyid Müzəffərin yardımını ilə sultanın kürəkəni Əbülhəsən Qütbşah taxt-taca gətirildi. Onun hakimiyyətə gəlməsi xüsusi məktubla Moğol hökmdarı Övrəngzebə çatdırıldı. Əfqanları cəzalandırmaq üçün Kabilə yürüş edən Moğol imperatoru bununla

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 147.

² История Востока. т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв., с. 166.

bağlı xüsusi fərman imzaladı. Fərmanda Abdullah Qütbşahla bağlanmış müqaviləyə əsasən onun ölümündən sonra Qolkəndə sultanlığı Moğol imperiyasına birləşdirilməli idi. Buna baxmayaraq, Əbülhəsənin sədaqətini nəzərə alaraq, Abdullah Qütbşahın bütün mülkləri imperatorun xeyrixahlığı üzündən ona bağışlandı. Hər şey Əbülhəsənin sadıqlıyı və bağlanmış barışığa necə riayət etməsindən asılı idi. Belə ki, o, Şivaci ilə ittifaqdan qaçınmalı, ona heç bir köməklik etməməli və imperator xəzinəsinə hər il qırx min rupi ödəməli idi. O, bağlanmış sazişə sadıq qalmaqla yanaşı, müvafiq hədiyyələrlə imperatorun mərhəmətini daha çox əldə etməyə çalışmalıdır. O, yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə bağlı əhd imzalamalı, İslam xanın oğlu Əbdürrəhmanın və fərmanı Qolkəndəyə çatdıran Moğol elçisi Hvacı Osmanın iştirakı ilə Qurana and içməlidir. Fərman 4 yanvar 1674-cü ildə Moğol elçisi tərəfindən Qolkəndəyə çatdırılmışdı. Fərmanda nəzərdə tutulan əhdin yerinə yetirməsi bir qədər ləngidilsə də, 25 aprel 1675-ci il tarixli əhdi imzalamaqla Əbülhəsən Qütbşah fərmanda nəzərdə tutulan göstərişlərə riayət etməyə başladı.¹

Moğol imperatoru ilə imzalanmış əhdin şərtlərini Əbülhəsən Qütbşah yalnız iki il ərzində yerinə yetirdi, bundan sonra o, Şivacinin təsiri altında Moğollara qarşı siyasətini yenidən nəzərdən keçirməli oldu. O, 1677-ci ilin martında Maratx hakimi ilə Heydərabadda bəzi ümumi problemləri müzakirə etmək məqsədilə görüş keçirdi. Şi-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 165-166.

vaci qarşısına qoyduğu missiyanı uğurla başa çatdırdı, Qolkəndə sultanı Moğollara qarşı mübarizə məqsədilə onunla birləşməyə və Qütbşahların əsgərlərinin böyük bir hissəsini onun ordusuna kömək etməsinə razılıq verdi.¹

Şübhəsiz ki, bu görüş Moğol sarayının diqqətindən yayınmadı. Bahadur xan Kukaltaş Pathrində olan zaman bundan xəbər tutdu. Dərhal Kandhar yolu ilə Heydərabadə gəldi və Əbülhəsəndən böyük cərimələr tələb etdi. O, Heydərabadə qayıtdıqdan bir müddət sonra Gülbərqənin gəlirlərini qiymətləndirmək üçün Əbdürrəhman tərəfindən təyin olunan Şeyx Minhacdan məktub aldı. Bu qalanın ələ keçirilməsi üçün əlverişli bir vaxt olduğunu nəzərə alaraq, Alandın yanına bir ordu göndərməyi məsləhət gördü. Bahadur xan Kukaltaş hərəkətə keçməzdən əvvəl Dilər xan və Əbdülkərim imperator Övrəngzebə Bahadur xan Kukaltaşın Əbülhəsən Qütbşah və Şivaci arasında gizli ittifaqın bağlanması barədə məlumat verdilər. Əgər onların köməyinə lazımı qüvvə göndərilərsə, Heydərabadın Moğol imperiyasına birləşdirilməsinə inandıqlarını bildirdilər.²

1677-ci ilin avqustunda Övrəngzeb tərəfindən Bahadur xan Kukaltaş geri çağırıldı, Dilər xan və Əbdülkərimin rəhbərliyi altında Moğol ordusu Qolkəndənin sərhədindəki Malkedə hücum etdi. Qütbşahlar ordusunun sipəhsaları Məhəmməd İbrahim Xəlilullah xan ciddi müqavimət göstərərək Moğol ordusunu geri çəkilməyə məcbur

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 166-167.

² Yenə orada, s. 167.

etdi. Tərəflər arasında barışıq imzalandı. Əbülhəsən Qütbşah Xəlilullah xanın ölkənin bütün önəmli məntəqələrində müdafiəni təşkil etmək üçün göstərdiyi səyləri yüksək qiymətləndirdi. 1678-ci ildə Moğol imperatoru Övrəngzeb də ordusunu geri çağırırdı.¹

1681-cilin sentyabrında Moğol hökmdarı Övrəngzeb Haymerdən ayrıldı və Dekanda şahzadələr arasında baş verən narazılığın həll etmək məqsədilə Dekana hərəkət etdi. O, 1683-cü ilin əvvəlində Əbülhəsən Qütbşah tərəfindən özbaşına ələ keçirilən əraziləri geri almağı Bahadur xan Kukaltaşa tapşırırdı. Elə həmin il Moğol elçisi Mirzə Məhəmməd ümumi məsələlər üzrə dialoqa girmək üçün Əbülhəsən Qütbşahla danışıqlara göndərildi. Moğol elçisi ilə danışıqlar zamanı Əbülhəsən Qütbşah Qolkəndənin sultanı kimi fəaliyyət göstərməsini arzuladığını bildirdi. Mirzə Məhəmmədin qayıdışından az sonra şahzadə Məhəmməd Müəzzəm və Bahadur xan Kukaltaş başda olmaqla Moğol qoşunları Bicapur sərhədlərini keçərək Qolkəndə ərazisinə daxil oldular. Şahzadə Məhəmməd Müəzzəmin təklif etdiyi barışıq şərtləri Qolkəndə tərəfindən rədd edildiyi üçün müharibə başladı. Qolkəndə ordusu məğlub oldu. Buna görə də, imperator Övrəngzebə etinasızlıq etdiklərinə görə Bahadur xan Kukaltaşa və şahzadə Məhəmməd Müəzzəmə ciddi xəbərdarlıq edildi.²

1684-cü illərin əvvəllərində Qolkəndə ordusu yenidən məğlub olaraq Heydərabad qədər çəkilmək məcbu-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 168.

² Yenə orada, s. 170.

riyyətində qaldı. Bu zaman Qütbşahlar ordusunun baş komandanı Məhəmməd İbrahim Xəlilullah xan Qolkəndəni tərk edərək Övrəngzebin yanına yollandı. Bundan istifadə edən Moğol ordusu Heydərabad şəhərini ələ keçirərək talan etdi. Əülhəsən Qütbşah Qolkəndə qalasına sığınaraq şahzadə Məhəmməd Müəzzəmin vasitəçiliyindən istifadə edərək Övrəngzebdən üzr istədi.¹ O, baş verən toqquşmalar zamanı bir çox güclü adamını itirdi. Şahzadə Müəzzəm və Bahadur xan Kukaltaşın vasitəçiliyi ilə Moğol imperatoru müəyyən möhlət versə də, barışıq əldə olunmadı.²

S.Çandra haqlı olaraq yazır ki, Moğol imperatoru Övrəngzebin Karnataka da daxil olmaqla, Bicapur və Qolkəndəni ilhaq etmək qərarının Şivacinin və şahzadə Əkbərin yaratdığı təhlükə ilə bağlanması tamamilə əsassızdır. Çünki 1684-cü ilə qədər şahzadə Əkbər və Şivacinin fəaliyyəti məhdudlaşdırılmış, hətta Böyük Moğolların ərazisinə maratxların basqınlarının miqyası da azalmışdı. Bu dövrdə Qolkəndə əyanlarının bəzi nümayəndələri Madanna və Axanna qardaşları tərəfindən bütün vacib dövlət vəzifələrinin ələ keçirilərək yaxın qohumlarına və brahmanlara həvalə olunmasından narazı olduqlarına görə, hətta Övrəngzebə İslamın müdafiəsinə müdaxilə etmək xahişi ilə müraciət etmişdilər. Amma Övrəngzeb onlara demək olar ki, diqqət yetirmədi. Bununla belə, Övrəngzeb yeni fəaliyyət kursunu əsaslandıraraq, Qütbşahı səltənət-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 171.

² Yenə orada.

dəki bütün idarəni "kafirlərə", yəni Madanna və Axanna qardaşlarına təhvil verməkdə ittiham etdi. Aydındır ki, bu ittihamlar Moğolların Qolkəndənin işğalına zəmin yaratmalı idi, çünki Moğol sarayında bu məsələ ilə bağlı kəskin fikir ayrılıqları mövcud idi. Baş sədr Qazi Əbdül Vahabın qardaş müsəlman hökmdarlarına hücum etmək və onun ərazisini fəth etməyin qanunsuz olması barədə fətvası bunun göstəricisi idi.¹

Əbülhəsən Qütbşah qarşıdakı fəlakətdən xəbərdar olduğu üçün Səfəvi şahı Süleymana yardım göstərməsi üçün müraciət etsə də, gözlənilən yardımın vaxtında göstərilməməsi onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. 1687-ci il sentyabrın 21-də Moğol ordusu Qolkəndəni ələ keçirdi, Əbülhəsən Qütbşah əsir alındı. Bununla da Qütbşahlar dövlətinə son qoyuldu.²

2.2. Qütbşahlarla siyasi münasibətlər

Sultanqulu Qütbülmülk zahirən sünniliyi qəbul edib onların cəmiyyətində yaşasa da, faktiki olaraq şiə idi. O, nə sünni təriqətinə təbliğatla təsir edə bilər, nə də əcdadlarının inancından dönmə bilərdi.³ Qolkəndə Qütbşahları Dekanın İsnə-Əşəriyyə şiəliyini qəbul edən ikinci türk-

¹ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 339.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 175.

³ İslam R. Indo-Persian relations, p. 92; Tavernier. Travels in India, Vol. I, p. 261; Tavernier. Travels in India, Vol. II, p. 176-177.

müsəlman sultanlığı olmuşdu. Sultanqulunun Cümə namazında oxutdurduğu xütbədə Şah I İsmayılın adını öz adından əvvələ qoyması onun vassal statusunu göstərirdi. Məhəmməd Qasım Hinduşah Feriştə "Feriştə tarixi" əsərində "bir neçə dəfə Qütbşahların Səfəvilərin dini liderliyini tanıdıqları faktını təkidlə vurğulayır".¹

Dini inanc və adət-ənənələrindəki oxşarlıq, qohumluq Səfəvi və Qütbşahlar dövlətini bir-birinə yaxınlaşdırmış, onlar arasında möhkəm diplomatik münasibətlərin yaranmasına və ticarət əlaqələrinin inkişafına gətirib çıxartmışdı. Beləliklə, dini inanc, ticarət və diplomatik əlaqələr bu iki dövlət arasında qarşılıqlı anlaşma, yaxınlıq və sıx əlaqələr üçün geniş imkanlar yaratmışdı.

Səfəvi dövlətinin Qütbşahlarla yaxın və möhkəm münasibətlər yaratmasına hər iki dövlətin yaxın inanca sahib olmaları əsaslı rol oynamışdı. Səfəvi şahları siyasi təsir dairəsini genişləndirmək və ticarət üstünlükləri baxımından bu əlaqələrə olduqca fəal yanaşırdılar. Onlar Qolkəndə sultanlarına artan maraqlarının rəmzi və Qütbşah hakimlərinə olan hörmət əlaməti kimi atları hədiyyə göndərirdilər.² İki dövlət arasında uzun müddət davam edən dostluq və əməkdaşlığın bir başqa mühüm aspekti gür ticarət, iki dövlət arasında tacir və səyyahların səfərləri idi.³

¹ Ferishta M.Q. Gulshan-i Ibrahimi or Tarikh-i Ferishta. Vol. III, Bombay: 1832, p. 33.

² Tavernier. Travels in India, Vol. I, p. 256-261.

³ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 268.

Mövcud tarixi şəraitdə Qolkəndə sultanlığının Səfəvilərlə sıx münasibətlər yaratması onların gələcək taleyinə mühüm təsir göstərdi. Səfəvi dövlətinin Qütbşahlarla əlaqələri inkişaf etdirməsi, Moğol imperiyasının onlara təzyiqlərini artırmasına yol açdı. Bu dövrdə iki böyük dövlət Qolkəndə üzərində üstünlüklərini bərqərar etmək üçün bir-biri ilə kəskin rəqabət aparırdı.¹

Sultanqulu Qütbülmülk hakimiyyəti dövründə Səfəvi şahları ilə sıx əlaqələr yaratmağa səy göstərirdi. O, özünü müdafiəni təmin etmək, böyük dövlətlərin təzyiqindən hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün ehtiyatlı şəkildə həm Moğollar, həm də Səfəvilərlə xoşməramlı dostluq münasibətlərini davam etdirirdi. O, bu məqsədlə Panipat döyüşündəki qələbəsinə görə təbrik etmək məqsədi ilə Moğol imperatoru Babura elçi göndərdi və onunla dostluq əlaqələrini inkişaf etdirdi. Daha sonra Humayunun Qucarata uğurlu yürüşündən cənub dövlətləri qorxuya düşdülər və özlərini müdafiə etmək üçün təminatçı olmağı şahdan xahiş etdilər.²

Sultanqulu Qütbşah uzaqgörən dövlət adamı idi. O, bir tərəfdən Moğolların dostluğunu qazanmağa çalışır, digər tərəfdə də dini yaxınlıqdan istifadə edərək Səfəvi şahına qarşı dərin hörmət hisslərini göstərmək üçün Cümə moizələrində Səfəvi şahının adını xütbəyə əlavə etməklə

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 268.

² Yenə orada, s. 269.

onun könlünü almağa çalışırdı.¹ Onun məqsədi, əgər Moğol hərbi qüvvələri Qolkəndəyə yaxınlaşıb onun hakimiyyətini və müstəqilliyini məhv etməyə çalışdısa, Səfəvi şahında simpatiya oyandıraraq özünə müdafiə örtüyü təmin etmək idi. Onun Moğol şahlarına itaətkar münasibəti onların aqressiv hücum etmək şanslarını minimuma endirmək niyyəti güdüdü.²

Şübhəsiz ki, Səfəvi şahı Sultanqulunun dostcasına və itaətkaranə addımından məmnun idi. O, dəyərli hədiyyələrlə elçi göndərir və onun sultan kimi müstəqil statusunu qəbul etdiyinə dair təbrik göndərməklə buna qarşılıq verirdi. Sultanqulu əyanları ilə birlikdə şahın məktubuna ehtiramla yanaşdı və Səfəvi elçisini böyük hörmətlə qarşıladı. Elçinin şərəfinə möhtəşəm və dəbdəbəli qarşılama mərasimi təşkil edildi və ona hədiyyələr təqdim olundu. Sultanqulu da öz növbəsində xoşməramlı niyyətini nümayiş etdirmək üçün Səfəvi sarayına öz elçisini göndərdi. Onun bu addımı varisləri tərəfindən də davam etdirildi və əlverişli vaxtlarda dövlət siyasətinin əsas prinsipinə çevrildi.³

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə Qütbşahları arasında münasibətlər Sultanqulu Qütbşahın varisləri dövründə də davam etdirildi. İsgəndər bəy Münşi yazır: “Dekənin əzəmətli sultanları, xüsusilə Heydəri-Kərrar

¹ Miralam. Hadiqat-ul Alam. Heidarabad: 1850, p.13; Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 269-270.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 270.

³ Yenə orada.

xanədanına məhəbbəti olan və özlərini pak imamların – onlara Allah-təalanın salamı olsun – şiələri sayan Qolkəndə və Heydərabad valisi Qütbşahın ... dilli-dilavər elçiləri dəfələrlə gəlib onların ölkələrində on iki imam xütbəsinin o həzrətin (Şah Təhmasibin) adına oxunduğunu bildirir, xüsusi xələtlər, o cümlədən qiymətli daş-qaşlarla bəzənmiş tac, qızıl yəhərli atlar, xəncər kəməri və başqa şeylərdən ibarət töhfə və hədiyyələr gətirirdilər”.¹ Dövrün qaynağının təsdiq etdiyi kimi, XVI əsrin 40-cı illərində Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcud olmuş və müntəzəm olaraq elçi mübadiləsi həyata keçirilmişdi.

1543-cü ildə namazda olan zaman Sultanqulunun öldürülməsindən sonra hakimiyyətə oğlu Cəmsid (1543-1550) keçdi. Onun və İbrahim Qütbşahın (1550-1580) hakimiyyəti dövründə Qütbşahlarla Səfəvi şahının münasibətlərinə dair məlumat çatışmazlığı var, lakin aydındır ki, Qütbşahların Moğol imperiyasına deyil, Səfəvi şahına üstünlük verib ona hörmətini və sədaqətini bildirməsi Əkbər şahı (1556-1605) qəzəbləndirdi. Çünki Dekan sultanlıqları Moğol imperiyası ilə yalnız qonşu deyildi, siyasi, mədəni, iqtisadi və coğrafi baxımdan sıx bağlı olduğuna görə geo-siyasi cəhətdən cənub yarımadasının birliyi və yekinsliyi tələb edilirdi. Qolkəndə sultanlarının Moğol imperiyasına qarşı münasibətdə Səfəvi şahının müttəfiqi kimi çıxış etməsi bu təbii prosesə zidd idi. Buna görə də, Əkbər şahın

¹ İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 226.

Dekan sultanlarına qarşı təzyiqi artırması zəruri amil idi. Bu dövrdə Moğol və Səfəvi dövlətləri arasında Qəndəhar uğrunda ciddi rəqabət mövcud idi. Əkbər şahın güc tətbiq edərək onu ələ keçirməsi tərəflər arasında gərginliyi daha da kəskinləşdirdi.¹

Sultanqulunun varisi Cəmsid Qütbşahın hakimiyyəti dövründə Qütbşahlarla Səfəvilər arasında heç bir siyasi və diplomatik münasibətlər müşahidə edilmir. Bu dövrdə Moğol taxt-tacı uğrunda mübarizə ölkədə siyasi cəhətdən parçalanmaya yol açdığından bərabərhüquqlu Moğol-Səfəvi münasibətlərinin olmamasına görə bir müddət pozulmuşdu, digər tərəfdən isə, Moğol-Səfəvi münasibətlərində siyasi nizamsızlıq 1556-cı ilə qədər, Humayunun hakimiyyətinin sonuna kimi davam etmişdi. Buna görə də, belə bir tarazlığın yaradılmasına böyük ehtiyac var idi. Lakin bu proses 1576-cı ildə Şah I Təhmasibin ölümünə qədər mənəvi borc məsələsi kimi davam etməkdə idi. Belə uzun sürən sabitsizlik mənəvi cəhətdən təmkinli olmaq üçün kifayət deyildi.²

Buna görə də, 1550-ci ildə Qolkəndədə taxt-taca sahib olan İbrahim Qütbşah Səfəvi və Moğol dövlətləri ilə əlaqələrə dair siyasətinə yenidən baxmağa məcbur oldu. O, bütün ömrü boyu təmasda olduğu Şah I Təhmasibin ölümünə qədər ya Humayunla, ya da Əkbər şahla münasibətlərə girmədi. Lakin o, Şah Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) hakimiyyəti dövründə Əkbər şahın gü-

¹ İslam R. *İndo-Persia relations*, p. 93.

² *The relations of Golconda with Iran 1518-1687...*, p. 86.

cünün Dekanı alt-üst etməyə qadir olduğunu başa düşdü. 1564-cü ildə Xandəş hakimi Miran Mübarəkşah və 1573-cü ildə isə Əhmədnaqar hakimi I Murtaza Nizamşah Əkbər şahə sədaqət nümayiş etdirdi. Moğol imperatorunun artmaqda olan təzyiqləri qarşısında Səfəvilərin qayğısından məhrum olan İbrahim Qütbşah seçim etmək qərarına gəldi. 1577-ci ilin oktyabrında o, Dekanın digər sultanları kimi Əkbər şahə qiymətli hədiyyələrlə öz elçisini göndərdi.¹

Əkbər şah Qolkəndə sultanının bəlkə də bir bəhanə olan bu könüllü sədaqətini unutmadı. O, Dekan sultanlarının bu sədaqətinə bölgə ilə bağlı əmrlərini yerinə yetirmək üçün bir vasitə kimi yanaşdı. 1579-cu ilin dekabrında Əkbər şah Həcc ziyarətinə gedən yolda müsəlman zəvvarların qarşısını alan Portuqaliyanı tabe etmək üçün Dekanın yerli sultanlarına fərman göndərdi. Bu, Əkbər şahın Portuqaliyanı sahil müəklərindən sıxışdırıb çıxartmaq proqramının tərkib hissəsi idi. Eyni zamanda, müsəlman zəvvarların Portuqaliya əleyhinə hərəkətləri Səfəvilər tərəfindən təşviq edilməmiş deyildi. Buna görə də Qolkəndə və Dekanın digər sultanlıqlarının Portuqaliya hakimiyyətini qınayaraq Səfəvi siyasətinə qoşulması təəccüblü deyil.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Əkbər şahın yuxarıda qeyd etdiyimiz fərmanı Səfəvi hökmdarı Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə verilmişdi. Bu zaman Osmanlı-Səfəvi müharibəsi davam etdiyi üçün Səfəvi hökmdarı Dekan

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 87.

² Yenə orada, s. 89-90.

sultanlıqlarında baş verən hadisələrə müdaxilə edə bilmədi. Buna görə də, Dekan sultanları heç bir xarici dəstək olmadan mövqelərini müdafiə etməli oldular. Moğol hökmdarı yaranmış vəziyyətdən yararlanaraq öz mövqeyini Dekan sultanlıqlarında möhkəmləndirməkdə qərarlı olduğunu bir daha göstərmiş oldu. Əkbər şahın fərmanının verilməsinin bir çox məqsədləri var idi: birincisi, Hindistan limanlarını gücləndirmək, birbaşa dəstəyi olmadıqları zaman portuqalları geri çəkilməyə məcbur etmək; ikincisi, Hindistan sahillərində portuqallar tərəfindən istismar edilən ərazilərə embarqo tətbiq etmək. Üçüncüsü, Hindistanın sahil mühafizəsini pozan portuqal dənizçilərlə qeyri-rəsmi bir ittifaq yolu ilə Səfəvilərin Dekana dini müdaxiləsinə son qoymaq. Dördüncüsü, nəzarəti gücləndirmək üçün Portuqaliya dənizçiləri və sahil rəhbərləri, yuxarıda göstərilən fərmanı həyata keçirmək üçün cavabdeh olan sahil ticarəti ilə bağlı siyasi mövqeləri bölüşdür. ¹

Əkbər şahın yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olub-olmamasından asılı olmayaraq, həqiqət budur ki, fərman Dekan sultanlıqlarında qorxu mühiti yaratdı, hətta sərhədləri Moğol ərazilərindən olduqca uzaqda olan Qolkəndə sultanı Moğol imperatorundan çəkindişi üçün fərmanın verilməsindən üç ay sonra Əkbər şaha öz sədaqətini bildirdi. İbrahim Qütbşah öz elçisini qiymətli hədiyyələrlə Moğol sarayına göndərdi. Əkbər şahın qiymətli hə-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 90.

diyyələri qəbul etməsi İbrahimin ruhdan düşmüş qəlbini sakitləşdirdi.¹

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında qarşılıqlı siyasi əlaqələr İbrahim Qütbşahın hakimiyyəti dövründə daha da inkişaf etdi. İbrahim Qütbşah Səfəvilərlə yaxın münasibətləri qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollar axtarırdı.² R.İslamın qeyd etdiyi kimi, İbrahim Qütbşahın Şah I Təhmasibə göndərdiyi məktublarda "vassalın öz süzerəninə müraciəti" tonu hiss olunurdu. Daha önəmlisi isə İbrahim Qütbşahın Səfəvi mühacirlərini geniş himayə etməsidir. İbrahim Qütbşahın hakimiyyəti dövründə Səfəvi ölkəsindən Qolkəndəyə gedərək sultanın xidmətinə girən və 1563-cü ildə peşvə vəzifəsinə yüksələn Seyyid Kamaləddin Hüseyn Ərdistani olmuşdu (Mustafa xan Ərdistani kimi tanınır – T.N.).³

Dövrünün tanınmış şiə alimlərindən biri olan Mustafa xan Ərdistani şiəlik məzhəbinin Qütbşahlar dövlətində möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdı. Onun dövlət siyasətinə təsiri güclü olduğu üçün şiə mərasimləri Qütbşahların hakim olduğu yerlərdə yayılmağa başladı. Məhərrəm ayında Hz. Hüseyn üçün Kərbəla anma məra-

¹ Relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 91.

² Richards J.F. Mughal Administration in Golconda. Oxford: Oxford University Press, 1975, p. 17; Subrahmanyam S. Iranians Abroad., p. 344.

³ Islam R. A Calendar of documents on Indo-Persian relations (1500-1700). Vol. II, p.128-129.

simləri geniş yayıldı.¹ İbrahim Qütbşahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın bütün maneələrinə baxmadan davam etdirildi. Dekanın digər sultanları da Qütbşahların siyasətini davam etdirdiyi üçün Əkbər şah Dekan sultanlarının varlığını nəzərə almağa məcbur oldu.²

Sultanquludan sonra Qütbşahların ən görkəmli hökmdarı 1591-ci ildə Heydərabad şəhərini tikdirən və paytaxtı Qolkəndədən oraya köçürən Məhəmmədqulu Qütbşah (1580-1611) olmuşdu. Onun hakimiyyəti dövründə Qolkəndədə şiəliyin daha da yayılmasında və möhkəmlənməsində Səfəvi ölkəsindən gətmiş seyid və qələm əhli Mir Məhəmməd Mömin Astrabadinin böyük rolu olmuşdu. İsgəndər bəy Münşi yazır: “Mir Məhəmməd Mömin Astrabadın əzəmətli seyidlərindən idi. Mir Fəxrəddin Səmakın bacısı oğludur. Olduqca fəzilətli, dindar, təmiz-əxlaqlı möhkəm adamdı. Hərdənbir şeir yazardı. Yaxşı qəsidələri, qəzəlləri və rübailəri vardı. Düzgünlükdə və təqvada ali dərəcəli şəxs idi. O, həzrət xaqanın (yəni Şah Təhməsin – T.N.) fərmanı ilə rəhmətlik şahzadənin (Heydər Mirzənin – T.N.) təlimiylə məşğul olmağa başladı. İsmayıl Mirzənin istilasından sonra İranda (Səfəvi ölkəsində – T.N.) qala bilməyərək Dekan vilayətinə getdi. Qütbşahi sülaləsində şiəlik məzhəbinin yayılmağa başladığına görə De-

¹ Alevi M.S. Kutubşahiyan ihyagiran-ı teşeyyu der Dekən. //Fasilname-i Şinasi, 15, 1385, s. 186; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiiliğin Yayılması ve Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı, s.328.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 271.

kənin əzəmətli valilərindən Məhəmmədquqlu Qütbşahın xidmətində çalışmağa başladı və bu sülalə üzvləri arasında olduqca mötəbər şəxsə çevrildi. Orada vəkalət və rəhbərliyə nail oldu".¹ Mir Məhəmməd Mömin (1553-1626) İbrahim Qütbşahın ölümündən bir neçə ay sonra, 1580-ci ildə Qolkəndəyə gəldi. 1581-ci ilin əvvəlində o, Qütbşahlar dövlətinin Peşvəsi (baş naziri – T.N.) təyin edildi. Qırx il ara vermədən bu vəzifəni tutdu. Peşvə rejimi Dekanın tarixində Qütbşahların şöhrətinə, firavanlığına və maariflənməsinə böyük töhfələr vermiş qızıl dövr kimi xarakterizə olunur. Bütün dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına peşvə kimi o, məsul idi. Səfəvi dövlətində əldə etdiyi təcrübə bir peşvə kimi ona yaxşı xidmət göstərməyə yardımçı oldu. Qütbşahlar dövlətinin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı bütün mühüm qərarlar, əsas vəzifələrə şəxslərin təyin edilməsi kimi məsələlər ən azından onunla məsləhətləşmələrdən sonra qəbul edilirdi. O, Qolkəndənin ali zadəganları arasında Mir Kamaləddin Mustafa xandan sonra ikinci mühüm məqama sahib idi. Həm Səfəvi, həm də Qolkəndə mənbələri yekdilliklə təsdiqləyir ki, Mir Məhəmməd Mömin Qolkəndədə şiə doktrinasının yayılmasında və inkişafında mühüm xidmət göstərmişdir. Onun siyasi statusu və şiəliyin Dekanda yayılmasında xüsusi rolu Şah I Abbas tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Səfəvi hökmdarı ümumi maraq doğuran, dini-siyasi məsələlərlə bağlı onunla sıx əlaqə saxlayaraq müzakirələr apar-

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 276-277.

mışdı.¹

Şah I Abbas Mir Məhəmməd Mömini Dekanda etibarlı nümayəndəsi kimi qəbul etmişdi. Məhəmmədqulu Qütbşah və peşvə Mir Məhəmməd Mömin Dekan bölgəsinin mədəni irsinə mühüm töhfə verdi. Mir Məhəmməd Mömin böyük bir memar, şəhər tərtibçisi, mədəniyyət aşiqi və şair idi. Yeni paytaxt Heydərabad şəhərinin salınmasında sultanın baş məsləhətçilərindən biri oldu.² Mir Məhəmməd Möminin Qolkəndəyə gəlişi şiəliyin Dekanda yayılmasını sürətləndirdi. Məhəmmədqulu Qütbşah yeni paytaxt Heydərabadda dini binaların tikintisini Mir Məhəmməd Möminə həvalə etdi.³ Məhəmməd Mömin Məhəmmədqulu Qütbşaha yeni paytaxt Heydərabadı salmaqda mühüm təsir göstərdi və onun ortodoks şiəliyə sürətlə daxil olunmasına səbəb oldu.⁴ Məhəmməd Mömin Heydərabad şəhərinin salınmasında əsasən İsfahan şəhərinin planına üstünlük verdi. Buna görə də çox zaman onu

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 306.

² Rajjak Sh.M. Mir Mohammad Momin Astrabadi's Contribution to Qutb Shahi Deccan History //JRSP, Vol. 52, No. 2, July-December, 2015, p. 205;

³ Alevi M.S. Tesis-i hükümet-i Adilşahiyan der Deken və siyasethay-ı mezhebi Yusuf Adil Şah, s. 187, 188; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiğin Yayılması ve Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı, s.329.

⁴ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 181; Rajjak Sh.M. Mir Mohammad Momin Astrabadi's Contribution to Qutb Shahi Deccan History, p. 205.

Dekanın Yeni İsfahanı adlandırdı.¹ Fransız səyyah J.B. Taverniye 1638-cü ildə Şərqə səyahəti zamanı Qütbşahlar dövlətində olmuş və onun paytaxtı Heydərabadın təsvirini vermişdir. O, həmçinin yeni paytaxtın müəmmalı adının mənasına bir ipucu verir və qeyd edir ki, Heydərabad rəsmi ad olsa da, geniş ictimaiyyət onu Bağlar şəhəri adlandırır.²

Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi Məhəmmədqulu Qütbşahın və Məhəmməd Qütbşahın hakimiyyəti dövründə qırx beş il ərzində peşvə vəzifəsini uğurla yerinə yetirərək Qolkəndənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mütərəqqi idarəetmə ilə maarif və mədəniyyət məşəlini ucaltmış oldu. O, Məhəmmədqulu Qütbşah ilə birlikdə yeni paytaxt Heydərabadın inşasına öz töhfəsini verdi. Mir Məhəmməd Mömin Astrabadın tanınmış seyidlər ailəsindən idi. Ailəsi uzun müddət elm və tədris ənənəsini yaratmış, Səfəvi hökmdarları tərəfindən ehtiramla qarşılanmışdı.³ Mir Məhəmməd Mömin Astrabadinin Dekan sultanlıqlarında nüfuzu o dərəcədə güclü idi ki, "hər bir diyarın nəyəsə ehtiyacı olan adamları öz xahişlərini cənab mirzənin vasitəsilə həmin ali sülaləyə çatdırırdılar".⁴

Nəzərə almaq lazımdır ki, Mir Məhəmməd Möminin

¹ Bax: Sherwani H.K. History of the Qutb Shahi Dynasty. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd. Delhi: 1974, p. 292.

² Rajjak Sh.M. Mir Mohammad Momin Astrabadi's Contribution to Qutb Shahi Deccan History, p. 205.

³ Yenə orada, s. 207.

⁴ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s. 277.

kürəkəni Mirzə Şərif Şəhristani Abdullah Qütbşahın (1626-1672) əsas müəllimi olmuşdu. T.N.Devarenin fikrinə, Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi öz konstruktiv və mədəni fəaliyyəti zamanı Heydərabadı İsfahana çevirmiş və onu şiə təliminin əsas mərkəzlərindən biri halına gətirmişdir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi-Moğol münasibətlərində yarım əsrdən çox davam edən siyasi tarazlığın pozulması, güc balanssı Səfəvilərin tərəfində olduqda, Qolkəndə varlı "doğma dövlət" kimi böyümək və sabitləşmək, Səfəvilərin təsiri altında "dünya dövləti" statusuna nail olmaq üçün səy göstərmək imkanı qazandı. Moğol-Səfəvi münasibətlərindəki güc balanssı Moğolların tərəfini xeyli üstələdikdə, Əkbər şah Qolkəndə sultanlığını müstəqil dövlət kimi tanımadı. Buna görə də dövrün Moğol sultanməcəlisləri Qütbşahları və Dekanın digər türk-müsəlman sultanlarını hakimlər kimi qeyd edirlər. O, diplomatik vasitələrdən istifadə edərək Dekan sultanlarına öz səlahiyyətlərini onun maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün məsləhətlər verdi. Buna görə də hərbi güc tətbiq etməklə Dekan sultanlıqlarını öz hakimiyyəti altına almaq üçün təşəbbüs göstərmədi. Bu strategiya Əkbər şahı 1583-cü ildən 1592-ci ilə qədər Dekan sultanlıqlarına qarşı hərbi güc tətbiq etməkdən çəkındirdi.²

1587-ci ildə Azərbaycan Səfəvi dövlətində hakimiyyəti

¹ Devare T.N. A Short History of Persian Literature. Nawrosjee Wadia College, Poona: 1961, p. 169.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 92.

yətə Şah I Abbasın keçməsi ilə Səfəvi dövlətinin dirçəlişinin əsası qoyuldu. Səfəvi şahının Qəndəhar və Dekan sultanlıqları ilə bağlı hərbi planları Əkbər şahə aydın olmadığı üçün o, 1590-cı ildə Sultan Muradı Dekan sultanlıqlarına nəsihət vermək üçün göndərirdi. 1594-cü ildə Raca Man Sinpi Benqaliyadan qoşunla Dekana göndərildi, Sultan Murada isə Əhmədnaqara hücumə hazır olmağı əmr etdi.¹

Moğolların məğlub edilmiş Nizamşahlara diktə etdiyi barışıq bağlandıqdan sonra hərbi əməliyyatlar başa çatdı. Buna baxmayaraq, Dekandakı hərbi-siyasi vəziyyət Şahzadə Muradın rəhbərliyi altında 1598-ci ildə, Şahzadə Daniyilin rəhbərliyi altında isə 1600-cü ildə Asir qalasının tutulmasına kimi davam etdi. Bu fəthdən sonra Nizamşahların mövqeyi xeyli zəiflədi. Moğol imperiyasının genişlənməmiş sərhədləri daha sonra Bicapura çatdı. Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah digər Dekan sultanları ilə birlikdə dostluq əlaqələrini qorumaq üçün imperatorun öz nümayəndəsini sultanlığa göndərməyi xahiş etdi. Ancaq bir müddət bu təklif cavabsız qaldı. Güman etmək olar ki, Əkbər şah elçi mübadiləsinin Qolkəndənin müstəqil statusuna haqq qazandıra biləcəyini düşünərək onların tələbinə dərhal cavab vermədi. Lakin bir neçə ildən sonra o, Böyük Moğolların hökmranlığının müjdəsini təbliğ edən siyasi agent kimi orada qalmaq üçün Məsud bəyi Qolkəndəyə göndərirdi. 1604-cü ildə Sultan Məhəmmədqulu Qütbşahın

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 93.

elçisi qiymətli hədiyyələrlə Əkbər şahın sarayına göndərildi.¹

Göründüyü kimi, bu dövrdə şiə məzhəbində olan və Moğol imperatoru ilə müqayisədə Səfəvi şahının vassal asılılığını qəbul edən Dekanın türk-müsəlman sultanlarına qarşı Əkbər şah təzyiqləri daha da artırdı. O, Qütbşaha öz nümayəndəsini göndərərək ona süzerenliyini qəbul etməsini təklif etdi. Qütbşah Moğol imperatorunun məramını başa düşdü. O, Əkbər şahın süzerenliyini yubatmadan qəbul etdi. Lakin Əkbər şahın bu addımı da Qolkəndə və Səfəvilər arasındakı mövcud münasibətləri zəiflətmədi. Məhəmmədqulu Qütbşah əvvəllər olduğu kimi Səfəvilərlə yaxşı münasibətlərini davam etdirdi.²

Bu dövrdə Şah I Abbas əsas diqqətini Osmanlı dövləti ilə müharibəyə yönəltdi və 1590-cı ildə İstanbul sülhünü bağlayaraq müharibəyə son qoydu, Azərbaycanın Osmanlılar, Xorasanın Abdullah xan Şeybani tərəfindən işğalı ilə barışmalı oldu. Bu dövrdə Moğol və Dekan sultanlıqları ilə əlaqələrin inkişafı ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik idi. Osmanlı-Səfəvi müharibəsi başa çatdıqdan bir müddət sonra Əkbər şah Qəndəharı asanlıqla ələ keçirə bildi.³

Səfəvi hökmdarı mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirərək güclü ordu yaratmaqla məşğul olduğuna görə Qəndəharın itirilməsi ilə barışmalı oldu. Bununla belə, Şah I

¹Relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 94-95.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 181.

³ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 95.

Abbas da Moğol hökmdarı Əkbər şahla və Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə münasibətlər yaratmaqdan imtina etmədi. 1598-ci ildə Şah I Abbas Heratı fəth etdikdən sonra Xorasanı yenidən dövlətinin nəzarəti altına aldı. O, artilleriya rəisi Əsədullah bəy Təbrizini elçi kimi xüsusi məktubla Dekan sultanlıqlarına göndərirdi. Elçi artilleriya rəisi olduğu üçün idarəetmə və digər vacib hərbi məsələlər mövzusunda Dekan sultanlarına ekspert məsləhətləri verə biləcək bir şəxs idi.¹ Əsədullah bəy Təbrizinin Dekan sultanlıqlarına missiyası barədə dövrün qaynaqlarında geniş məlumat yoxdur. Lakin bu missiya bir daha təsdiq etdi ki, Şah I Abbas hakimiyyətinin ilk illərində ən çətin dövründə belə Dekan məsələsində maraqlı olduğunu, lazımi məlumat əldə etmək üçün öz elçisini göndərdiyinin şahidi oluruq.

Moğol imperatoru Əkbər Şimali Hindistanda öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra, ərazilərini Hindistanın cənubuna – Dekana doğru genişləndirməyə başladı. Moğol imperatorunun bu artan təzyiqləri Dekanın türk-müsəlman sultanlarını, o cümlədən Məhəmmədqulu Qütbşahi da vahiməyə salaraq Səfəvilərdən kömək istəməyə vadar etdi. Bu müraciətlər zamanı onlar tez-tez şiəliyə bağlılıqlarını və Səfəvi şahına sadıq olduqlarını vurğulamağa üstünlük verdilər. Səfəvilərə yaxın olduqları üçün Moğol hökmdarları tərəfindən təcavüzə məruz qaldıqlarını qabartmağa çalışdılar. Səfəvi şahına yazılan mək-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 95.

tublarda onun dini hisslərinə toxunmağa can atdılar.¹

Bu dövrdə Dekan sultanlıqlarına qarşı Moğolların təzyiqləri gücləndiyi üçün Qolkəndə sultanı gənc Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah öz peşvəsi Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi ilə məsləhətləşmələrdə Səfəvilərlə münasibətlərinin xarakterini və miqyasını müəyyən etməli oldu. O, taxt-taca çıxdığı andan Moğolların təzyiqlərinə təvazökarlıqla müqavimət göstərdi və elçisi vasitəsilə peşkəş göndərərək sədaqətli olduğunu nümayiş etdirdi. Eyni zamanda, Dekan sultanlarının hərbi birliyinə qoşulmaq və müqavimət göstərmək məcburiyyətində qaldı. Moğollarla döyüşdə Qolkəndə ordusu, müttəfiq qüvvələrin sol cənubunu təşkil etdi. Belə bir ittifaq Səfəvilər tərəfindən həmişə təşviq və təqdir edildi. Ancaq bu, Dekan sultanlarının son ittifaqı idi. Qütbşahların ikili mövqeyi və şübhəli münasibəti dəfələrlə Moğol imperatorları tərəfindən tənqid olunmuşdu.²

Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah Moğolların hərbi qüdrətini və diplomatik təzyiqini lazımi şəkildə qiymətləndirərək sələfləri kimi Səfəvi şahına müraciət etdi. Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr həm də hərbi yardımını da əhatə edirdi. Şah I Abbasın hakimiyyətinin ilk illərində Hindistandakı vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək üçün vaxt lazım idi, çünki o, böyük təzyiqə məruz qalmışdı, həqiqətən də bəzi xarici siyasi dəstəyə ehtiyac duyurdu.

¹ Anvar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmad-nagar kingdom (1526-1636), p. 195.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 96.

Onun ümidlərinin böyük bir hissəsi güclənməkdə olan Səfəvi dövləti ilə bağlı idi. Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah Şah I Abbasın sarayına Qazi Mustafa başda olmaqla ilk səfirliyini göndərdi. Şah I Abbasa ünvanlanmış məktubun ələ keçməsi riski nəzərə alınaraq məcazi və epiqmatik ifadələrlə bəzədilmişdi. Məktubda 1593-1600-cü illərdə Moğolların Dekan sultanlıqlarına, o cümlədən Qütbşahlara qarşı yeritdiyi siyasət öz əksini tapmışdı. Məktubda Məhəmmədqulu Qütbşah Moğolların düşmənçiliyinin səbəbi kimi Qütbşahların Səfəvi sülaləsi ilə yaxınlaşmasını xüsusi olaraq qeyd edirdi.¹

Səfəvilər sülaləsi ilə Qütbşahlar arasında sıx əlaqənin olduğunu vurğulayan Məhəmmədqulu Qütbşah Şah I Abbasın Qütbşahları və Dekanın digər türk-müsəlman sultanlarını Moğolların zülmündən azad edə biləcək başlıca qüvvə olduğunu nəzərə alaraq ona mühüm addımlar atmağın vacib olduğu çağırışı ilə müraciət etdi. O, Dekanın bütün sultanlarının şiə inancına sahib olduqlarını və Səfəvilərə sadıq qalacaqlarını bildirdi. O, başlıca məqsədini elçisi Qazi Mustafaya bildirmiş və güman etmişdi ki, elçi bu məsələləri şaha şifahi olaraq çatdıracaqdı. Elçi Qazi Mustafanın qayıtması barədə heç bir məlumat yoxdur. Görünür, o, sultanın məktubunu Şah I Abbasa çatdırmış və onda Qütbşahların qarşılaşdığı vəziyyət və problemlər barədə aydın təsəvvür yaratmışdı. Səfəvilərdən dərhal cavab verilməsə də, 1604-cü ildə Səfəvi şahı Uğurlu Sultanı

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 97.

Qolkəndəyə elçi göndərmişdi.¹

1604-cü ildə Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas Qütbşahlar sülaləsi ilə münasibətləri möhkəmləndirmək üçün Məhəmmədqulu Qütbşahın qızı Həyat Bəxşi Bəymi oğullarından birinə ərə verməsi məqsədi ilə Uğurlu Sultanı elçi kimi Heydərabada göndərdi.² Səfəvi elçisi portuqalların nəzarətində olan Qoa qalası yaxınlığında sahilə yan aldı və sultanın adından Mir Ziyauddin Məhəmməd Nişapuri və digər əyanlar tərəfindən böyük ehtiramla qarşılandı. Uğurlu Sultan şah tərəfindən göndərilən yüz əmirin müşayiəti ilə Şah I Abbasın məktubunu və yaqut daşlarla bəzədilmiş tacla birlikdə çox dəyərli nadir hədiyyələr – qiymətli daşlarla bəzədilmiş xəncər, qırx seçmə ərəb atı, yəhərlər, əlli qiymətli məxmər parça, Avropa istehsalı olan paltarlar, on iki cüt Kirman xalçası və on iki kvadrat metr ölçüsü olan nadir xalı aparırdı.³ Elçi Səfəvi şahının adından böyük dostluq və səmimiyyət duyğularını ifadə etdikdən sonra Şah I Abbasın məktubunu və hədiyyələri sultana təqdim etdi. Məhəmmədqulu Qütbşah Uğurlu Sultanın şərəfinə böyük ziyafət təşkil etdi və elçiyə qiymətli hədiyyələr və xalat bağışladı. Uğurlu Sultan və onu müşayiət edən 100 nəfər heyət üzvü Dilqoşa sarayında

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 287; The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 98.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 272.

³ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 287.

yerləşdirildi.¹

Bu dövrdə Moğolların Dekana hərbi yürüşü davam etdiyi üçün Uğurlu Sultan 1609-cu ilə qədər altı il Heydərabadda yaşadı və daha sonra bahalı hədiyyələr, sədaqət və dostluq bəyanı ilə Səfəvi sarayına yola salındı. Qütbşahlar hökumətinin nümayəndəsi Hacı Kumur Əli onu müşayiət etdi.²Səfəvi elçisi qarşısında qoyulan başlıca missiyanı yerinə yetirə bilmədi. Belə ki, 1607-ci ildə hətta Səfəvi elçisi Uğurlu Sultan Heydərabadda olduğu müddətdə şahzadə xanım Məhəmmədqulu Qütbşahın yaxın qohumu Sultan Məhəmmədlə (sonralar Sultan Məhəmməd Qütbşah adı ilə Məhəmmədqulunun yerinə keçdi) evləndi.³

Uğurlu Sultanın missiyasının uğursuz olmasına baxmayaraq, bu səfərət Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərdə və yaxınlıq əlaqələrinin nümayiş etdirilməsində daha bir addım atmaq istəyi idi.⁴ Səfəvi ölkəsindən gələn bəzi mühacirlərin Qolkəndədə hakimiyyətdə yüksək vəzifələr tutması və ali mövqeyə sahib olması, xüsusilə də, Heydərabadda mədəniyyətin inkişafında silinməz iz buraxan və şahlığın peşvəsi kimi ən yüksək vəzifəyə yüksələn Mir Mömin Astrabadi və onun ardıcılıarı sübut etdi ki, Səfəvi dövlətindən Qolkəndəyə tərifəlayiq və bacarıqlı şəxslərin

¹ Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 287; The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 98-99.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. III, p. 287.

³ Yenə orada, s. 288.

⁴ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 273.

axını davamlı prosesdir və Qütbşahlar dövlətinin mənəvi gücünün və rifahının yüksəldilməsində təcrübənin təmin olunması baxımdan böyük imkanlar yaradır. Müvafiq olaraq siyasətdə, inzibati idarəçilikdə, mədəniyyətdə və ticarətdə Səfəvilərin təsiri ən yüksək səviyyəyə yüksəldi.¹

Bu dövrdə Qütbşahlar dövlətinin idarə olunmasına sultanın peşvəsi Mir Məhəmməd Mömin və mircümlə kimi tanınan Mirzə Məhəmməd Əmin Şəhristani tam nəzarət edirdi. Mehdiqulu Sultan Talış mühüm hərbi vəzifə tuturdu. Elçi kimi göndərilən Əsədullah bəy və Uğurlu Sultan da Səfəvi dövlətinin tanınmış sərkərdələrdən biri idi. Onlar həm də Qütbşahlar dövlətinin ordusuna hərbi təlim keçməli idi. Səfəvi elçisi Heydərabadda olan zaman 1608-ci ildə Nabat-Qatda bədbəxt hadisə baş verdi. Baş verən qarşıdurma nəticəsində qəriblər adlanan ərəblər öldürüldü. Bunun ardınca Sultan Məhəmmədqulu Qütbşahın yadları və avaraları qovmaq üçün fərmanı elan olundu. Bu hadisədən dərhal sonra Məhəmmədqulu Qütbşahı devirmək və onun qardaşı Xudabəndəni taxta çıxarmaq üçün yerli dekanlıların mütəşəkkil üsyanı baş verdi. Lakin üsyan yatırıldı və onun əsas rəhbərlərindən bir çoxu öldürüldü.²

1605-ci ildə Əkbər şahın ölümündən sonra Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah Moğol dövlətinə qarşı öz siyasətini kəskin şəkildə dəyişdi. Dekanın digər türk-müsəlman sultanları kimi o, da Cahangirin taxta keçməsindən

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 274.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 100-101.

sonra Moğollarla münasibətlərin Səfəvilər tərəfindən yönləndirilməsi siyasətini müdafiə etdi. O, Səfəvilərlə məsləhətləşmədən Dehliyə təbrik teleqramı göndərməkdən çəkindi.¹

Lakin təəccüblü deyil ki, Şah I Abbas da, Dekanın türk-müsəlman sultanları kimi Əkbər şahın vəfatı ilə əlaqədar başsağlığı göndərməkdən çəkinmiş və Cahangiri (1605-1627) taxt-taca keçməsi münasibətilə təbrik etməmişdi. Görünür, bu Moğol hökmdarının Qəndəharı ələ keçirməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdu. Şah I Abbasın Qəndəharı azad etmək üçün Əkbər şahın hakimiyyətinin son illərində və Cahangirin hakimiyyətinin ilk illərində göstərdiyi təşəbbüs uğursuz oldu.²

Səfəvi şahının bu cəhdləri "Qəndəharın azad edilməsi üçün davamlı siyasətin təzahürü kimi qəbul edilməlidir." Ancaq Şah I Abbas başa düşdü ki, belə bir cəhd üçün vaxt hələ tam yetişməyib. O, Cahangirlə də yaxşı münasibətləri qoruyub saxlamağa çalışdı.³

Cahangir taxt-taca keçdiyi vaxtdan bəri qardaş hesab etdiyi Şah I Abbasın yalnız qardaşı Əkbərin ölümü ilə bağlı deyil, hakimiyyətə keçməsi ilə bağlı beş il keçməsinə baxmayaraq, bu mühüm hadisələrə məhəl qoymadığını və Qəndəharı ələ keçirmək cəhdlərini narahatlıqla qarşıladı. Ölkə daxilindəki iğtişaşları yatıran Cahangir Qəndəharın

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 101-102.

² Yenə orada, s. 102-103.

³ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 220.

xilasını üçün dərhal mühüm tədbirlər gördü, Səfəvi qoşunları 1606-cı ilin ortalarında Qəndəharın mühasirəsindən əl çəkməli oldu. Qəndəharı azad etmək niyyəti boş çıxan Şah I Abbas Moğol imperatoru Cahangirlə dostluq əlaqələrini itirmək təhlükəsini hiss etdiyi üçün Səfəvi qüvvələrinin Qəndəharı azad etmək cəhdindən xəbərsiz olduğunu nümayiş etdirərək Hüseyin bəy Şamlını xüsusi məktubla Cahangirin sarayına göndərdi. O, bununla da Moğol hökmdarı ilə dostluğunu canlandırmağa çalışdı. 1609-cu ildə Şah I Abbas xüsusi elçisi Yadigar Əli Sultanı Moğol sarayına göndərərək Cahangirə başsağlığı verdi və taxt-tacə gəlməsini təbrik etdi.¹

İmperator Cahangir Səfəvi şahının yeritdiyi siyasətdən narazı idi və bunun acığını Dekan sultanlarından almağa çalışdı. Dekan sultanlarının Səfəvilərlə qarşılıqlı əlaqələri və diplomatik münasibətləri Moğol imperatorunun qəzəbinə səbəb olmuşdu. Cahangir əvvəlcə Qəndəhar məsələsi ilə məşğul oldu, sonra isə əsas diqqətini Dekana yönəltdi.²

Moğolların işğalından çəkinən Dekan sultanları ikiqat ittifaq yaratmağa çalışdılar. Onlar bir tərəfdən Moğolların hücumlarını dəf etmək məqsədilə öz aralarında hərbi birlik yaratmağa, digər tərəfdən birgə xarici siyasət xətinin işlənilməsi və hazırlanmasında əməkdaşlıq etməyə qərar verdilər. 1609-cu ildə Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah, II

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 103; Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 220.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 103-104.

İbrahim Adilşah və Malik Əmbər öz elçilərini xüsusi məktubla Şah I Abbasın sarayına göndərdilər.¹

Elə həmin ildə Şah I Abbas Məhəmmədqulu Qütbşaha Uğurlu Sultanın azad edilməsi və vətənə qayıtması xahişi ilə müraciət etdi. Elçi azad edilməzdən əvvəl Sultan Məhəmmədqulu etibar etdiyi adamlardan biri olan Qəmbər Əlini hind zinət əşyaları və parçalarından ibarət qiymətli hədiyyələrlə Şah I Abbasın yanına göndərdi ki, onunla münasibətləri möhkəmləndirsin. Az sonra Uğurlu Sultan azad edildi. Eyni il Qolkəndənin elçisi Mehdiqulu Sultan Talış da böyük hədiyyələrlə Bicapur və Əhmədnaqar elçilərinin müraciəti ilə yola salındı.²

Sultan Məhəmmədqulu Qütbşahın Şah I Abbasa ünvanlanmış məktubu nəfis dildə tərtib olunmuşdu. O, məktubunda Səfəvi sarayına göndərilmiş elçisi Mehdiqulu Sultanın qayıtmasına görə şahə öz təşəkkürünü bildirirdi. İki hissədən ibarət olan məktubun ikinci hissəsi daha qeyri-rəsmi, şəxsi və təvazökar tərzdə yazılmışdı. Sultan Məhəmmədqulu bu hissədə Şah I Abbasdan xahiş edirdi ki, Mehdiqulu Sultan vasitəsilə vaxtı ilə ona çatdırdığı şifahi mesaja xüsusi diqqət yetirsin. O, Şah I Abbasla dostluğun möhkəmləndirilməsi üçün ciddi səylər göstərdiyini bildirir və Cahangirlə bağlı münasibətləri, sanki, öz təşəbbüsü və razılığı ilə ona həvalə etməyi xahiş edirdi.³

Məhəmmədqulu Qütbşahın məktubunda qeyd edil-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 104.

² Yenə orada, s. 104-105.

³ Yenə orada, s. 105.

diyi kimi, Mehdiqulu Sultanın və Uğurlu Sultanın danışıqlarında məqsəd Məhəmmədqulu Qütbşahla Şah I Abbas arasındakı səmimi münasibətləri daha da möhkəmləndirməyə kömək etmək idi. Dekanın türk-müsəlman sultanları Səfəvi şahından Moğol hökmdarı tərəfindən onların ölkəsinə müdaxilə edilməsinə qarşı çıxmağı arzulayırdılar. Çünki Moğollarla Səfəvilər arasında böyük dostluq əlaqələri var idi. Şah I Abbasla Cahangir arasında münasibətlər əvvəlkindən daha möhkəmdi. Onlar istəyirdilər ki, o, bunları Cahangirin nəzərinə çatdırsın və onu Dekana müdaxilədən çəkindirsin. Elçiləri yola salandan sonra Şah I Abbasın gördüyü ilk iş məhz o oldu ki, o, Cahangirə məktub göndərdi, Dekan sultanlarının işlərini elçisi Şahqulu bəy vasitəsilə həll etməyi tövsiyə etdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Moğol imperatoru Cahangir də Əkbər şahın Dekan sultanlıqlarına qarşı qəsbkarlıq siyasətini davam etdirirdi. O, Əbdürrəhim xana Qolkəndə əleyhinə fəaliyyətə başlamaq barədə göstəriş vermişdi. Bu xəbər Məhəmmədqulu Qütbşahı ciddi narahat etdiyi üçün öz elçisini dəyərli hədiyyələrlə Səfəvi sarayına göndərmiş və Şah I Abbasdan bu məsələyə müdaxilə etməyi xahiş etmişdi. Qolkəndə sultanlığını Moğolların işğalından xilas etməyə çalışan Məhəmmədqulu Qütbşah iki dövlət arasında mövcud olan keçmiş ənənəvi dostluq əlaqələrini xatırlatmış² və bu əlaqələri möhkəmləndirmək üçün Şah I Ab-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 106.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 274.

basa məktub göndərmişdi.¹ Qütbşahın məktubu Şah I Abbasa dərin təsir etdiyi üçün o, məmnunluqla Qütbşahı müdafiə və himayə etməyə razılıq vermişdi. O, dərhal imperator Cahangirə məktub və dəyərli hədiyyələrlə öz elçisini göndərmişdi.²

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda Dekan sultanlıqları, o cümlədən Qütbşahlar Moğolların hücumlarının qarşısını məhz Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın diplomatik və siyasi müdaxiləsi nəticəsində almışdı. Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah bir müddət sonra Moğollara qarşı bir şikayət məktubu ilə öz elçisini Səfəvi sarayına göndərmiş və Moğolların Dekan sultanlıqlarına qarşı düşmən münasibətini dayandırmaq üçün çıxış yolu tapmağın vacibliyini çatdırmışdır.³

1610-cu ildə Qolkəndə hökmdarı Məhəmmədqulu Qütbşah elçisi Qazi Mustafa vasitəsi ilə Şah I Abbasa göndərdiyi növbəti məktubunda Səfəvi sülaləsi ilə dini və siyasi əlaqələri diqqətə çatdıraraq ondan Qütbşahları Moğol təcavüzündən qorumağı xahiş etmişdi. Məktubda deyilirdi: “Ölkəmiz “vəhşi və pis adamlar” tərəfindən davamlı olaraq təcavüzə məruz qalır. Bu təcavüzün əsas səbəbi, ölkəmizin Səfəvilərlə davamlı olaraq dini və siyasi əlaqələr saxlamasıdır”.⁴ Şah I Abbasın bu münasibətlə bağlı hər

¹ İslam R. Indo-Persian relations, p. 94.

² Fəlsəfi N. Zindəgan-e Şah Abbas, p.112-114.

³ Naqvi Ş. The Iran-Deccan Relations. Bab-ul-Ilm Society, Hyderabad: 1994, p. 62.

⁴ İslam R. Calendar of Documents , vol. II, p. 146-147.

hansı bir hərəkət etdiyinə və ya üzərinə hər hansı bir zamanət götürdüyünə dair heç bir məlumat yoxdur. Ancaq görünür ki, Dekan sultanları, o cümlədən Məhəmmədqulu Qütbşah tərəfindən yazılmış bu cür məktublara cavab olaraq Şah I Abbas Moğol sarayı ilə dostluq əlaqələrini daha da gücləndirməklə, imperator Cahangiri onlarla sərt davranmaqdan çəkəndirməyə çalışmışdır.¹

Şah I Abbasın Yadigar Sultanın rəhbərlik altında göndərdiyi elçi heyəti 1611-ci ilin martında imperator Cahangir tərəfindən qəbul edildi. 1611-ci ilin aprelində Şahqulu bəy də Dehliyə gələrək Şah I Abbasın növbəti məktubunu da Cahangirə çatdırdı. O, Dekan sultanlarının Səfəvilərlə daha sıx əlaqələrinə diqqət çəkərək əlverişli münasibətin sülh və əmin-amanlıq yarada biləcəyini irəli sürdü. O, Cahangirdən onların təqsirkar hərəkətlərinə fikir verməməyi xahiş etdi.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Qolkəndə Qütbşahları Səfəvi ailəsinin irsi müridləri olmalarına dair iddialar səsləndirildilər. Şah I Abbas da öz növbəsində Moğol imperatoru Cahangirə yazdığı məktubunda Qolkəndənin Qütbşahi hakimlərini Səfəvi sülaləsinin tərəfdarları kimi qəbul edir, Qütbşahların da "Səfəvilər dövləti ilə xüsusi qohumluq münasibətində" olduğunu qeyd edirdi".³ Səfəvi şahı

¹ Anwar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636), p. 199.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 106-107.

³ Savory R.M. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p.87.

Qütbşahın adından xahiş edərək Moğol imperatoru Cahangirə təklif etdi ki, Qolkəndə şahlığına hücumdan çəkinsin. Eyni zamanda, Şah I Abbas dəyərli hədiyyələrlə öz elçisini Sultan Məhəmməqulu Qütbşaha göndərdi və onu Moğolların hücumunun qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görməsi barədə məlumatlandırdı.¹

Görünür ki, 1611-ci ilin aprelində imperator Cahan-gir Şah I Abbasın tövsiyə xarakterli məktubunu aldıqdan sonra Dekanla bağlı strategiyasına yenidən baxmış və Dekana olan təcavüzkar münasibətdən çəkinmişdir.²

Göründüyü kimi, Dekan sultanlarının ən mühüm tələbi Şah I Abbasın müdaxiləsi nəticəsində aradan qaldırıldı, imperator Cahangir Səfəvi-Moğol münasibətlərindəki qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alaraq Dekana qarşı hərbi müdaxiləni dayandırdı.

Bununla belə, Səfəvi şahı ilə dostluq əlaqələrinə, onun Moğol imperiyasına qarşı diplomatik və taktiki həmlələrinə baxmayaraq, Moğolların Dekan sultanlıqlarına qarşı təzyiqləri davam etməkdə idi. Lakin bu, Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasındakı münasibətlərə mənfi təsir etmədi, onlar arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələri və elçilik mübadiləsi davam etdi.³ Sultan Məhəmmədqulu Qütbşahın davamlı cəhdləri Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasındakı münasibətlərin inkişafına daha da təkan verdi. Tərəf-

¹ Savory R.M. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p.87

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 107.

³ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 275.

lər arasındakı münasibətlər daha da möhkəmləndi.¹ İsgəndər bəy Münşi də təsdiq edir ki, “Böyük Dekən sultanlarının qədim vaxtlardan bu vəlayətnişan dudmana (Səfəvilərə – T.N.) istək və sədaqətləri olmuşdur”.²

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə Qütbşahları arasında münasibətlərin möhkəmlənməsində 1604-cü ildə Səfəvi ölkəsindən Dekana mühacirət edən İsfahanın əzəmətli seyidlərindən olan Mir Məhəmməd Əminin böyük xidməti olmuşdu. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə İsfahanın qabaqcıl alimlərindən olan seyyid Mir Məhəmməd Əmin Qütbşahların xidmətinə girmişdi.³ Dövrün qaynaqlarında onun Dekana mühacirət etməsinin səbəbləri barədə demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Mir Məhəmməd Əminin qardaşı oğlu Mirzə Rəzi Şah I Abbasın sevimlisi idi və onun qızlarından biri ilə evlənmək şərəfinə layiq görülmüşdü.⁴ Qütbşahlar dövlətində baş vəzir vəzifəsinə təyin edildiyi üçün o bölgənin qaydasına görə “mircümlə” adlandırıldı. Sonralar Qütbşahların elçisi kimi Dekandan Səfəvi sarayına göndərildi və Şah I Abbasın yanına gəldi. Mir Məhəmməd Əmin Səfəvilərlə Qütbşah-

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 275.

² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s.1549.

³ Karagözoğlu B. Safevi Döneminde İran’dan Hindistan’a Göçlər (1555-1666) s.18.

⁴ Fəlsəfi N. Zindəganiy-e Şah Abbas-ı əvvəl. c. II. Tehran: 1344, s. 201; Haneda M. Emigration of Iranian Elites to India during the 16-18th centuries, p. 135.

lar arasında yaxşı münasibətlər quran alimlərdən biridir.¹ Qütbşahlarla Səfəvilər arasında münasibətlərin möhkəmlənməsində onun böyük xidmətləri vardı. Onun fəaliyyəti sayəsində Şah I Abbas dövründə Səfəvi sarayına mütəmadi olaraq bir çox elçilər göndərildi.²

Məhəmmədqulu Qütbşahla Şah I Abbas arasında münasibətlərin möhkəmlənməsində mühüm xidmətləri olan Mir Məhəmməd Əmin haqqında İsgəndər bəy Münşi yazır: "Gürcüstan səfərindən qayıdan vaxt (1614-cü il – T.N.) Araz çayı kənarında Hindistanın Dekən vilayətindən gələn və "mircümlə" ləqəbi ilə məşhur olan Mir Məhəmməd Əmin əlahəzrətin hüzuruna gəlmək şərəfinə yetişdi, izzət və ehtiram gördü. O, İsfahan şəhristanının əzəmətli seyidlərindən olub Mirzə Rəzi Sədrin əmisidir. Bir neçə il bundan əvvəl Dekənə gedib, Allahın təqdirinə görə Qolkəndə valisi Qütbşahın mülazimi olmuşdu. Bacarığına görə o yerin adətincə "mircümlə" adlanan vəzərat mərtəbəsinə çatmış, sərvət və əzəmət sahibi olmuşdu".³

Dövrün qaynağının verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Məhəmmədqulu Qütbşahın vəfatından sonra qardaşı oğlu və kürəkəni Sultan Məhəmməd hakimiyyətə keçmiş və onunla baş vəzir arasında münasibətlər pisləşdiyi üçün

¹ Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıqlarında Şiiliğin Yayılması və Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıxışı, s.328.

² Ashiq A. Deccan Sultanates and Persia: The Political and Cultural Relations in the Medieval Age, p.127.

³ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1578.

Mir Məhəmməd Əmin vətənə dönməyə qərar vermişdi. İsgəndər bəy Münşi Mir Məhəmməd Əmininin qayıtması ilə bağlı yazır: “Vətən məhəbbəti, İrana gəlmək arzusu, isfahanlı qohumlar və zəmanə şahənşahının ayaqlarını öpmək şərəfi ürəyimə yerləşmiş olduğundan, hər şeyimi orada qoyub, öz istəyimlə geri qayıtmaq rüsxətini aldım, gəlib Bicapura çatanda var-yoxumu könüllü şəkildə İbrahim Adilşaha peşkəş edib oradan çıxdım”.¹

Dövrün qaynağının təsdiq etdiyi kimi Qütbşahlar Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə əhəmiyyətli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrə sahib idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvilərlə Qütbşahlar arasında əlaqələrin yaradılmasında başlıca rol oynayan şiəlik gələcəkdə də tərəflər arasında sıx münasibətlərin qurulmasında başlıca rol oynamışdı. Dekanın türk-müsəlman dövlətlərinin əksər hökmdarları imana məhdudiyyət qoymadılar və xalqı öz dinlərinə tabe olmağa icazə verdilər, azadlıq və dözümlülük təbliğ etdilər. Bu Səfəvi ölkəsindən çox sayda şiə üləmasının, şair, xəttat, alim və memarın Qolkəndəyə mühacirət etməsinə imkan verdi. Onların əksəriyyəti yerli sultanlar tərəfindən yüksək vəzifələrə təyin edildi. Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi, Əllamə Şeyx Məhəmməd Xatun, Mirzə Rzaqulu bəy Naik Nəam xan və Mir Mahmud Qütbşahlar dövlətinin görkəmli alimləri idi. Onların arasında ilk ikisi sultanlıqda yüksək peşvə vəzifəsinə təyin

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1578.

edilmişdi.¹

Səfəvi ölkəsindən mühacirət etmiş məşhur memar Mir Mahmud Qolkəndədə Səfəvi üslubunda tikililərin və türbələrin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdi.²

1612-ci il yanvarın 11-də Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah vəfat etdi, qardaşıoğlu və kürəkəni Sultan Məhəmməd Qütbşah (1612-1627) hakimiyyətə keçdi.³

1612-ci ildə Məhəmmədqulu Qütbşahın vəfatı xəbəri Məhəmməd Əmin Mircümlə vasitəsilə Səfəvi sarayına çatdırıldı. Səfəvi şahı bu xəbərdən çox sarsıldı və saray əyanlarına böyük dostu Məhəmmədqulu Qütbşahın yasının saxlanılması barədə göstəriş verdi.⁴ Şah I Abbas taxta keçən Sultan Məhəmmədin Məhəmmədqulu Qütbşahın qardaşıoğlu və kürəkəni olduğunu bilirdi. O, ana tərəfdən seyid ailəsi ilə bağlı idi. Şah I Abbas həmçinin bilirdi ki, onu tanınmış alim, inzibatçı, təşəbbüskar dövlət xadimi Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi tərbiyə edib və ona təhsil verib.⁵ Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas siyasi və dini yaxınlığa malik olan Qolkəndə ilə Səfəvi dövləti arasındakı münasibətlərə xələl gəlməsini istəmirdi. Buna görə də o, dərhal Məhəmməd Qütbşahı taxta çıxmasına görə təbrik etmək, keçmiş dostluq əlaqələrini qoruyub saxla-

¹ Ashiq A. Deccan Sultanates and Persia: The Political and Cultural Relations in the Medieval Age, p.127.

² Yenə orada.

³ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 107.

⁴ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 275.

⁵ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 108.

maq və davam etdirmək məqsədi ilə öz elçisi Qapıçıbaşı Hüseyn bəy Təbrizini 8 nəfərlik heyətlə dəyərli hədiyyələr və Sultan Məhəmməd Qütbşaha və Mircümlə Məhəmməd Möminə ünvanladığı məktublarla Qolkəndəyə göndərdi.¹ Hüseyn bəy Təbrizi Hörmüz limanından Hindistanın Dabul limanına gəmi ilə hərəkət etdi. Sultanın limandakı kuryerləri elçinin gəlişi ilə bağlı Sultan Məhəmməd Qütbşahı məlumatlandırdılar. O, tanınmış əmirlərdən Mir Zeynalabdin Mazandarani elçini qarşılamaq məqsədilə Dabul limanına göndərdi. Mir Zeynalabdin Mazandarani Dabulda Hüseyn bəy Təbrizini qarşılayaraq onu Qolkəndənin sərhədinə qədər müşayiət etmiş, bütün lazımı qaydalara riayət etmişdi. Sultanlığın sərhədlərinə gəldikləri xəbəri sultana çatdıqda, elçini qarşılamaq məqsədilə Əm-biyə Qulu xan öz dəstəsi ilə göndərilmişdi. Səfəvi elçisi bütün diplomatik qaydalara riayət olunaraq paytaxta gətirildi.²

1614-cü il avqust ayının 6-da Səfəvi elçisi Məhəmməd Qütbşah tərəfindən Çabutara qalasında qəbul edildi. O, şahın xoş arzularını çatdırdı, qiymətli daşlarla bəzədilmiş tac, qılinc, kəmər və xəncər də daxil olmaqla hədiyyələri Qütbşaha təqdim etdi. Daha sonra Şah I Abbasın sultana ünvanlanmış məktubunu Məhəmməd Qütbşaha çatdırdı.³

Sultan Məhəmməd Qütbşah Səfəvi şahının hədiyy-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 109.

² Yenə orada, s. 110.

³ Yenə orada, s. 109.

yələrini qəbul edərək, elçiyə və onu müşayiət edən şəxslərə (Hüseyn bəy Təbrizini müşayiət edənlərin əksəriyyəti hərbi sərkərdələr idi) fəxri geyimlər və hədiyyələr verdi. Hüseyn bəy Təbrizinin təqdim etdiyi məktubda Şah I Abbas əvvəlcə sultana Məhəmmədqulu Qütbşahın vəfatı ilə əlaqədar başsağlığı verir, sonra isə Sultan Məhəmməd Qütbşahı taxt-taca keçməsi münasibətilə təbrik edirdi. O, təbəəsinin ümumi rifahını nəzərə alaraq Osmanlı imperatoru ilə sülh müqaviləsi bağladığını bildirirdi. Şah I Abbas Qolkəndənin vəziyyətindən xəbərdar olmaq istəyini ifadə edərək Məhəmməd Qütbşaha Hüseyn bəy Təbrizini tezliklə yola salmasını tövsiyə etməklə yanaşı, bir-birlərinin işlərindən xəbərdar olmağa imkan verən elçi mübadiləsinin davam etdirilməsini bildirirdi. Şah I Abbas sultana Kiç və Makran vilayətlərini fəth etmək üçün ordu göndərdiyini çatdırırdı. Bu, gələcəkdə Səfəvilərlə Dekan sultanlıqları arasında asan və sürətli əlaqə yaratmağa imkan verəcəkdi. Məktubda Şah I Abbas onu da bildirir ki, əmisinin ölümü ilə bağlı Hacı Qəmbər Əli tərəfindən ona geniş məlumat verilib. Məktubda Şah I Abbas dostluq əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün gənc Qolkəndə sultanına hər cür köməklik göstərməyə hazır olduğunu bildirirdi.¹

Sultan Məhəmməd Qütbşah Səfəvi elçisini dostcasına qəbul etsə də, o, Səfəvilərlə münasibətdə hər hansı bir qarşılıqlı səmimiyyət göstərmədi. İmperator Cahangirlə

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 110-111.

münasibətləri gərgin olan Şah I Abbas Məhəmməd Qütbşahın münasibətindən narazı qaldı və onun biganəliyindən şübhələndi. Bir müddət sonra o, Məhəmməd Qütbşaha məktub göndərdi. O, həmin məktubunda yazırdı: “Səfəvilərin süzerenliyinin sadəcə nominal olmasına baxmayaraq, Adilşah onlardan kömək və məsləhət umurdu”.¹ Məktubda Səfəvi şahı II İbrahim Adilşahın Bicapur-Moğol əlaqələrində “Bicapur elçini Moğol sarayına göndərüb, ya göndərməmək məsələsinə aydınlıq gətirilməsi” barədə məsləhət istədiyini diqqətə çatdıraraq bu təcrübədən faydalanmağı bildirirdi. Şah I Abbas məktubda qeyd edir ki, II İbrahim Adilşah həmişə şahlıq ədəbinə uyğun olaraq hər bir məsələ ilə bağlı onunla səmimi şəkildə məsləhət, məşvərət edirdi.² Görünür, bu məktub Məhəmməd Qütbşahda xoş təsir doğurduğu üçün o, da müvafiq olaraq elçisini qiymətli hədiyyələrlə Şah I Abbasa göndərdi. Bu təcrübə və elçi mübadiləsi Məhəmməd Qütbşahın ölümünə qədər davam etdirildi.³

Şah I Abbasa məlum idi ki, Qolkəndə sultanlığının peşvəsi olan Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi Qütbşahların yeni hökmdarı Sultan Məhəmməd tərəfindən də həmin vəzifəyə təyin edilmişdir. O, Qolkəndənin siyasətinin

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 276.

² Tarikh-i Muhammad Qutb Shah. Translated by John Briggs under the title History of the Rise of the Mahomedan Power in India. III: Calcutta: 1966, p. 269-270.

³ Bax: Saidi N.A. Hadaiqus Salatin. Hyderabad: 1961, p. 68-70; Tarikh-i Muhammad Qutb Shah, p. 265-266.

faktiki rəhbəri və inkişaf etdiricisi idi. Mir Möminin şəxsiyyəti Səfəvi şahı I Abbas tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Şah I Abbas ərazilərinin böyük hissəsini Osmanlı işğalından azad etdikdən sonra Qəndəharın Moğol imperatoru Cahangirdən geri alınmasını yenidən gündəmə gətirdi. Dekan sultanlıqları ilə münasibətlərin saxlanması Qəndəharın azad edilməsinə yönəldilmiş mühüm diplomatik tədbir idi.¹ Bunu nəzərə alan Səfəvi şahı Sultan Məhəmməd Qütbşahın peşvəsi Mir Məhəmməd Mömin Asrabadiyə də məktub göndərdi. Mir Məhəmməd Möminin Dekanda olması Qəndəhar əməliyyatının uğurla həyata keçirilməsi üçün çox vədlər verirdi. Səfəvilər tərəfindən həmin əməliyyatın qətiyyətlə işlənilib hazırlanmasına şərait yaradırdı. Şah I Abbas Dekan sultanları ilə, xüsusən də Qolkəndə ilə daha sıx əlaqələr yaratdı. Eyni diplomatik tədbirin nəticəsi olaraq Mir Məhəmməd Möminə müraciət etdi. 1613-cü ilin oktyabrında Şah I Abbas ona ünvanlanmış məktubunda onun fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək hörmətini dilə gətirərək bildirirdi ki, o, Səfəvilərin davasının gedişatından əmin olmalı və sonda bütün məsələlərdən daha çox ona diqqət yetirməlidir. Şah yazırdı ki, Mir Möminin Səfəvi sarayı ilə əlaqələrindən xəbərdardır. Qolkəndənin sultanları peyğəmbər ailəsinə sonsuz sdaqəti ilə seçildikləri üçün Səfəvilərlə və Qütbşahlar arasında səmimi münasibətlər daim inkişaf etmişdir. Mir Məhəmməd Mömin kimi bir təcrübəli şəxsin öz vəzifəsində

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 111.

saxlanılması xoşbəxt bir təsadüf idi. Şah Mir Məhəmməd Möminin Səfəvi sarayı ilə münasibətləri bərpa etmək üçün əlindən gələni etməsini arzuladığını, ona məsələni elə aparmağı məsləhət gördü ki, elçilər əvvəllər olduğu kimi, həddən artıq gecikməsinlər. Şah I Abbas həmçinin arzusunu bildirirdi ki, Mir Mömin onunla məktub vasitəsilə əlaqə saxlasın və Qolkəndənin tələbləri barədə ona məlumat versin. Şah məktubunun sonunda Mir Məhəmməd Mömini səxavətli şah mərhəmətinə inandırmağa çalışdı.¹

Şah I Abbasın tövsiyəsinə baxmayaraq, Səfəvi elçisi Hüseyn bəy Təbrizi 2 il 4 ay ərzində Heydərabadda qaldı və sultandan yüksək hörmət gördü. 1616-cı ilin noyabrında elçi Səfəvilər dövlətinə geri qayıdan zaman onu görkəmli alim və dövlət xadimi, sultanlığın gələcək peşvəsi Şeyx Məhəmməd Xatun* müşayiət etdi. Onlar Burhanpur

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 112-113.

* Şeyx Məhəmməd Xatun Amol dağlıq ərazisində yerləşən Aynas kəndində anadan olmuşdu. O, Məşhəd və İsfahanda tanınmış alimlərdən yüksək təhsil almışdı. Şeyx Məhəmməd Qolkəndəyə təxminən 1600-cü ildə gəlmişdi. Bir müddət sonra Sultan Məhəmmədqulu Qütbşah tərəfindən qəbul edilmiş və tədricən sarayda yüksək nüfuz sahibi olmuşdur. 1616-cı ildə Səfəvi elçisi Hüseyn bəy Qapıçıbaşının müşayiəti ilə Şah I Abbasın sarayına yollanmış və Qolkəndə elçisi kimi ona təqdim edilmişdi. Dörd il Səfəvi sarayında qaldıqdan sonra o, Qolkəndəyə qayıtmışdı. Sultan Abdullah Qütbşahın hakimiyyəti dövründə sultanlığın Peşvəsi təyin edilmişdi. O, 1629-cu ildə Mir Məhəmməd Mömindən sonra bu ali vəzifəni tutan sonuncu şəxs olmuşdur. 1648-ci ildə Masulipatnam limanından Həcc ziyarətinə yollanmış və 1649-cu ildə bir gəmi qəzası zamanı ölmüşdür (bax: The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 307-308).

və Ander vasitəsilə öz yollarını davam etdirdilər.¹ 1617-ci ilin mart ayında imperator Cahangir Mandudaykən Qolkəndədən ayrılan Səfəvi elçisi Hüseyn bəy Təbrizi və Qütbşahların Səfəvi sarayına göndərdiyi elçisi Şeyx Məhəmməd Xatun Moğol hökmdarının hüzuruna çıxdılar. İmperator Cahangir onları isti qarşıladı.²

1618-ci ildə hər iki elçi Qəzvində Məhəmməd Qütbşahın və Məhəmməd Möminin Səfəvi şahına ünvanladığı məktubları Şah I Abbasa çatdırdılar.³

Şah I Abbasla Qolkəndə sultanı Məhəmməd Qütbşah arasında mövcud olan xoş münasibətlər barədə İsgəndər bəy Münşi də mühüm məlumat verir. O, yazır: “Bu il başlayanda alim və fazil adamlar zümrəsindən olan Şeyx Məhəmməd Xatun adlı bir elçi gəldi. Mənsub olduğu təbəqə adamları arasında “Xatun” ləqəbi daşıyan atası Şeyx Əli Xatun cənnətməkan şahın hökmranlığı zamanı Məşhədin müqəddəs mücavirlərindən idi və həzrət imamın işıqlı sərkarlığı vəzifəsini aparırdı. O, özbək yürüşü vaxtı Dekənə gedərək, taleyin məsləhətinə uyğun Qütbşahiyyə xanədanının xüsusi mülazimləri silkinə daxil oldu. Üç il bundan əvvəl əlahəzrət tərəfindən mərhum Məhəmməd-qulu Qütbşahın təziyəsi və onun qardaşoğlu, habelə kü-rəkəni olan və əmisinin vəfatından sonra Qütbşahlar tax-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 118; Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 277.

² İslam R. Indo-Persian relations., p. 95.

³ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 118; Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 277.

tına çıxan Sultan Məhəmmədi təbrik etməkdən ötrü Hindistana getmiş Hüseyn bəy Qıcaçı Təbrizi ilə birlikdə qayıdaraq, Qəzvin darüssəltənəsində şahın görüşünə gəlməklə şəərəflənən Şeyx Məhəmməd Xatun əlahəzrətə Qütbşahdan dostanə bir məktub gətirdi, adıçəkilən valinin layiqli töhfə və hədiyyələrini öz şəxsi peşkəşləri ilə birlikdə təqdim etdi, şah tərəfindən iltifatla qarşılandı”.¹

Şah I Abbasın Məhəmməd Qütbşahla qarşılıqlı etimada əsaslanan xoş münasibəti Qolkəndə sultanlığı ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsində və iki dövlət arasındakı mövcud qarşılıqlı ehtiramın qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Moğol şahzadəsi Şah Cahanın Dekandakı fəaliyyəti Bicapurda və Qolkəndədə ciddi həyəcana səbəb oldu. Coğrafi mövqeyinə görə, Bicapurla müqayisədə Qolkəndə moğolların zülmünə qarşı mübarizədən daha çox diplomatik vasitələrlə cavab verməli olurdu. Qütbşahlar təxirəsalınmaz diplomatik tədbir kimi onlara səxavətli peşkəş təklif etməklə Moğollarla dil tapmağa çalışırdı. 1619-cu ildə Cahangirin imperator seçilməsinin 14-cü ilinin bayram edilməsi münasibətilə Şah Cahan Qolkəndə sultanının göndərdiyi peşkəşdə yer alan hədiyyənin təqdimatını keçirir. Qütbşahın göndərdiyi və Qolkəndə peşkəşi kimi qəbul edilən fil o qədər gözəl idi ki, imperator Cahangir ona baxmaq üçün öz sarayının həyətinə çıxmışdı. Məhəmməd Qütbşahın məktubu və hə-

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1675.

diyyələri elçisi vəkil Mir Müşrif tərəfindən çatdırılmışdı. Məhəmməd Qütbşah məktubunda səmimi sevgi və sədaqətini dilə gətirərək imperator Cahangirdən çəkdiyi portreti göndərməsini xahiş etmişdi.¹

Moğol imperatoru ilə münasibətləri nizama salmaq üçün diplomatik vasitələrdən yararlanmasına baxmayaraq, Məhəmməd Qütbşah moğolların təzyiqindən xilas olmaqda başlıca vasitənin Səfəvilərlə münasibəti möhkəmləndirmək olduğunu yaxşı bildiyi üçün Şah I Abbasın sarayına elçi göndərməsinin vaxtı çatdığını çox yaxşı bilirdi. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Şeyx Məhəmməd Xatun Səfəvi sarayına elçi göndərilmişdi.

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlara görə, dövrünün tanınmış üləmalarından biri olan Şeyx Məhəmməd Xatun Qütbşahların elçisi kimi Məhəmməd Qütbşahla Şah I Abbas arasında münasibətlərin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.²

Bu dövrdə Şah I Abbasın Cahangirlə münasibətləri yaxşı olduğuna görə o, Moğol hökmdarına Dekan sultanlarını, xüsusilə də Qütbşahı tərifləyən bir məktub yazdı. Bununla birlikdə o, əgər Dekan sultanları yenidən üsyan etsələr onları yatırmağın onun səlahiyyətində olduğunu bildirdi. Şah I Abbas Məhəmməd Qütbşaha da məktub yazaraq Cahangir şaha Dekan sultanlarına, xüsusilə də arası yaxşı olan Qolkəndəyə mərhəmət göstərməsini

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 116.

² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1675.

tövsiyə etdiyini, moğolların da hücumları dayandırmasını gözlədiyini söylədi.¹

1620-ci ildə Şah I Abbas sarayında olan Qolkəndə elçisi Şeyx Məhəmməd Xatun və digər Dekan sultanlarının elçilərinin Hindistana qayıtmalarına icazə verdi. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: “Həmçinin ali saraya gəlmiş Dekan sultanlarının elçiləri əlahəzrətdən rüxsət alaraq bol ənam və töhfələrlə nəvazişləndirildi... Mazandaran sipəhsaları Qasım bəy Qolkəndə valisi Sultan Məhəmməd Qütbşahın elçisi Şeyx Məhəmməd Xatunla birlikdə o diyara getməkdən ötrü elçi təyin olundu və onlar yola rəvan oldular. Sultanların hər biri üçün onlara yaraşan padşahanə qiymətli xəzlər və şahənə hədiyyələr göndərildi”.²

Hindistana yola salınan Səfəvi elçisi mühüm bir missiyanı həyata keçirməli idi. Belə ki, o, Dekana getməzdən əvvəl Moğol sarayında olmalı, Şah I Abbasın imperator Cahangirə yazmış olduğu məktubu və hədiyyələri çatdırmalı idi. Moğol hökmdarına ünvanlanmış məktubda Səfəvi hökmdarı Dekan sultanlarının onun vasitəçi olmasını xahiş etdiklərini xüsusi olaraq vurğulayırdı.³

1621-ci ildə Qasım bəy Bürhan Hindistana çatdı və

¹ İslam R. Indo-Persian relations., p. 94.

² Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1691.

³ Fəlsəfi N. Zindəganiy-e Şah Abbas-ı əvvəl. c. IV, s. 302-303; Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 169.

həmin ilin mayında Aqrada Moğol hökmdarının sarayında oldu. Elçi Şah I Abbasın Cahangirə ünvanladığı məktubu hədiyyələrlə birlikdə ona təqdim etdi. Şah I Abbas Cahangirə ünvanladığı məktubunda Qasım bəy Bürhan Sipəhsaların Səfəvi sülaləsinə həddindən artıq qardaşlıq sevgisi ilə bağlı olduğunu və uzun illərdir sədaqətlə dövlətin xidmətində olduğunu qeyd edir. Şah bildirirdi ki, Qasım bəy Səfəvi dövlətindəki vəziyyət barədə məlumat verdikdən sonra Dekana gedəcəkdir. Səfəvi şahı məktub göndərməkdə əsas məqsədinin Cahangirə Dekan sultanlarının səhvlərini bağışladığına, onlara xoş diqqət və lütfkarlıq göstərdiyinə görə təşəkkür etməkdən ibarət olduğunu bildirməkdir. Şah xahiş edir ki, Qasım bəy qısa vaxt ərzində azad olunsun ki, adıçəkilən sultanlıqlara getsin və onları Cahangirə daha sadıq və itaətkar olmağa inandır-sın.¹ Eyni zamanda şah ümid edirdi ki, imperator Cahan-gir onlara qarşı həmişə xoş rəftar nümayiş etdirəcək, çünki nəzakətlilik həmişə böyük hökmdarlara öz təbəələrinə mərhəmət göstərməyi tələb edir. Şah I Abbasın bütün bu tövsiyələrinə və xahişlərinə baxmayaraq, Cahangir Səfəvi elçisi Qasım bəyi və Şeyx Məhəmməd Xatunu bir ildən çox azad etmədi, əvvəllər olduğu kimi, Dekan sultanlıqlarına qarşı siyasətini davam etdirdi.²

Cahangir öz xatirələrində Səfəvi elçisinin gəlişi, onun öz hökmdarından gətirdiyi “səmimi və dostluq” məktubundan, həmçinin Şah I Abbasın göndərdiyi hədiyyələr

¹ İslam R. Indo-Persian relations., p. 95.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 118-119.

barədə məlumat verir.¹ Görünür, Səfəvi şahının Dekan sultanlarının adından xahişi Moğol hökmdarının xoşuna gəlməmişdi, buna görə də o, öz xatirələrində yalnız Səfəvi elçisinin Aqra sarayında qəbulu, onun gətirdiyi məktub və hədiyyələr barədə öləri məlumat verməklə kifayətlənmişdi. R.İslamın qeyd etdiyi kimi, Şah I Abbasın Dekan sultanlarının vəziyyəti ilə bağlı müdaxilələri moğolları buraya hücum etməkdən tamamilə çəkindirməsə də, imperator Cahangir Səfəvi şahının rəftarından narahat olmuşdur.²

Qasım bəy Bürhanın və Şeyx Məhəmməd Xatunun Aqra şəhərində saxlanması izahı həmin dövrün Səfəvi-Moğol münasibətləri kontekstində hadisələrin gedişatını aydın göstərir. O zaman Şah I Abbas Cahangirlə dostluq münasibətləri yaratmış, ona tez-tez səfirlər, məktublar və hədiyyələr göndərmişdi. Səfəvi şahı daim hərbi ekspert qruplarını Qütbşahlara və digər Dekan sultanlıqlarına göndərdiyindən, bu strategiya öz-özlüyündə birbaşa hərbi təsirdən az olmayan Dekan sultanlıqlarında Səfəvilərin diplomatik strategiyası ilə möhkəmləndirilib.³

Qeyd etmək lazımdır ki, Qasım bəy Bürhan Sipəhsalar və Şeyx Məhəmməd Xatun Səfəvi ordusu tərəfindən yenidən ələ keçirilmiş Kiç və Makran marşrutu üzrə Aqraya

¹ Memoris of Cahangir. Transl. by A.Rocers and H.Beveridge. Vol. II. London: 1914, p. 214; Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 169.

² İslam R. Indo-Persian relations., p. 95.

³ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 119.

gəlmişdi. Moğolların bu ərazisinin Şah I Abbas tərəfindən ələ keçirilməsi imperator Cahangirdən Səfəvi və Dekan sultanlıqları arasında elçilərin sərbəst hərəkətinin təmin olunmasında daha ehtiyatlı olmağı tələb edirdi. Xüsusilə, Qasım bəy kimi bir sipahsaların elçi kimi göndərilməsi daha təhlükəli idi. İmperator Cahangir Şah I Abbasın Qəndəharı azad etmək üçün gələcək planları haqqında müəyyən məlumatlar almışdı. Eyni zamanda, Dekan sultanları Malik Əmbarın başçılığı altında ona qarşı hərbi ittifaqda birləşmişdilər. Malik Əmbar altmış min əsgərdən ibarət müttəfiq qoşunla Əhmədnaqarda və onun ətrafında xanlar-xanı Əbdürəhimin komandanlığı altında Moğol ordusuna hücum etmiş və onları Burhanpur şəhərinə geri çəkməyə vadar etmişdi. Buna görə də, Cahangir 1620-ci ildə bir daha oğlu Şah Cahanı Dekan yürüşünə rəhbər təyin etdi. O, həmin ilin ortalarında Dekan sultanlarının qoşunlarını məğlub etdi və Malik Əmbarı barışıq imzalamağa və müharibə xərclərini ödəməyə məcbur etdi. Cahangir Şah I Abbasa məlumat verdi ki, Dekan sultanları əvvəllər əldə edilmiş razılaşmalara əməl etməyərək düşmənçilik əhval-ruhiyyəsində olduqları üçün o, Dekan kampaniyası üçün Şah Cahanı qoşun rəhbəri təyin etmişdir. Güman etmək olar ki, elə həmin vaxt Şah I Abbas Cahangirə daha bir tövsiyə məktubu göndərmişdi.¹

Səfəvi şahı həmin məktubunda hədsiz məhəbbət və səmimiyyət hisslərini dilə gətirərək bildirirdi ki, Cahan-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 121.

girin maariflənmiş zəkası ilə qəbul oluna biləcək bəzi aktual məsələlər üzrə dialoqa girmək tamamilə təbiidir. Məktubda Cahangirə itaət nümayiş etdirən Dekan sultanları barədə məlumat verən Səfəvi şahı həmçinin qeyd edirdi ki, Dekan sultanları qədim zamanlardan Səfəvilər sülaləsinə sədaqət nümayiş etdirmişlər. O, hakimiyyətinin ilk günlərindən bu günə qədər inadla əcdadlarının adət-ənənələrini canlandırmağa çalışdığını, dostluq və mehriban əlaqə ənənələrini qorumaq üçün hər cür səy göstərdiyini qeyd edir. O, Dekan sultanları ilə bağlı tövsiyə edirdi ki, əgər onlar Cahangirə qarşı hüquqazidd hərəkətlərə yol veriblərsə, bunu onun kimi səmimi dostla bağışlamaq olar. O, Cahangirdən bütün dünyaya dostluğunun o qədər möhkəm olduğunu, bir-biriləri üçün heç vaxt ərazilərini itirmək istəməmələrini söyləməsini bildirdi. Şah I Abbasın tövsiyələri heç bir nəticə vermədi. Cahangir məktublarının birində artıq ona oğlu Şah Cahanın Dekan kampaniyasının rəhbəri təyin olunması barədə məlumat verdi. Elə həmin məktubunda o, Şah I Abbasın Qəndəharı azad etmək niyyətində olmasından şikayət edərək, bu xəbərə həddindən artıq təəccübləndiyini etiraf etdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah I Abbasın Qəndəharı ələ keçirmək niyyəti barədə xəbərlər Cahangir tərəfindən hələ 1622-ci ilin əvvəllərində, Səfəvi elçisi Zeynal bəy Moğol sarayında olduğu vaxtlarda əldə olunmuşdu. Şah I Abbas Cahangirin tam təəccübünə səbəb olan Qəndəharı

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 123.

11 iyun 1622-ci ildə ələ keçirdi. Elə həmin il Nur-Cahanın Pərvizi vəliəhd elan etmək cəhdləri Şah Cahanın Cahan-girə qarşı qiyam qaldırmasına gətirib çıxardı. O vaxt Cahangirin səhhəti pisləşməyə başladı. Bu hadisələr ən azı 1626-cı ilə qədər Dekanda Moğol hakimiyyətini xeyli zəiflətdi.¹

Səfəvi elçisi Qasım bəy Bürhan və Şeyx Məhəmməd Xatunun Qolkəndəyə hərəkət etmək üçün Cahangirdən nə zaman icazə ala bildikləri məlum deyil. Lakin hər iki elçi artıq 1623-cü ildə Heydərabada çatmışdı, Məhəmməd Qütbşah Səfəvi dövləti ilə hər hansı diplomatik əlaqələrə girməzdən əvvəl, Səfəvi elçisi Qasım bəy Bürhan 1625-ci ildə Qolkəndədə vəfat etdi. Mərhum elçinin oğlu Məhəmmədqulu bəy Qolkəndədə atasını müşayiət edərək, onun dəfn prosesində iştirak etdi. O, atasının missiyasını yerinə yetirməyə qadir olan bir adam olduğundan, Abdullah Qütbşah onu Qasım bəyin varisi kimi qəbul etdi.²

Abdullah Qütbşah (1626-1672) Qolkəndədə açıq şəkildə şiəliyi rəsmi dini məzhəb elan etdi və Moğolların Dekan sultanlarına qarşı dağıdıcı fəaliyyətinə qarşı Səfəvi şahına böyük bağlılıq nümayiş etdirdi. Abdullah Qütbşahın hakimiyyəti Səfəvi dövləti ilə münasibətlər baxımından iki fərqli dövrə bölünür: 1626-1636-cı illər və 1636-1672-ci illər. Birinci mərhələdə Abdullah Qütbşah Səfəvilər dövlətinin süzerənliyini tanıdığı halda, ikinci mərhələdə Şah Cahanla 1636-cı ildə imzalanmış əhdnaməyə

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 123.

² Yenə orada, s. 127.

görə Moğol imperatoruna xərac ödəməli oldu.¹

Buna baxmayaraq, Abdullah Qütbşah dövründə iki dövlət arasındakı münasibətlər daha da inkişaf etdi. Şah I Abbas Abdullah Qütbşahın açıq şiə təbliğatından və şiəliyi dövlət dini elan etməsindən məmnun olaraq öz nümayəndəsini dəyərli hədiyyələrlə onun taxta çıxmasını təbrik etmək məqsədilə xüsusi məktubla Qolkəndəyə göndərdi. Abdullah Qütbşah Səfəvi elçisinə yüksək hörmət nümayiş etdirdi və Səfəvi şahının etimadını qazanmış Şeyx Məhəmməd Xatunu* dövlət münşisi təyin etdi. O, bununla kifayətlənmədi, Şah I Abbasın dəstəyini və ehtiramını qazanmaq üçün Heyrat xanı elçi təyin etdi və qiymətli hədiyyələrlə Səfəvi sarayına göndərdi.² İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: "Onlar zilləllah şah adamlarına əv-

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 278.

* Şeyx Məhəmməd Xatun hərtərəfli şəxsiyyət idi. O, görkəmli alim, bacarıqlı idarəçi, siyasətçi və diplomat idi. O, Qolkəndənin xarici siyasətinin tarazlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Abdullah Qütbşahın dövründə bütün inzibati və siyasi fəaliyyətinə baxmayaraq, o, öz məktəbinə (mədrəsə) rəhbərlik etmiş, təhsilə şəxsi maraq göstərmiş, həmçinin hər gün alim və ziyalılarla akademik söhbətlərə daxil olmuşdu. O, siyasi elitanı, ziyalıları, savadlıları, diplomatları və hətta geniş xalq kütlələrini dərin təsir altında saxlayır, şiə inancının bütün bu dairələrə tanıtmaq üçün çalışırdı. Onun ən əhəmiyyətli töhfəsi şiə doktrinasının və ya imanın müxtəlif aspektlərinə həsr edilmiş kitablarıdır. Abdullah Qütbşahın dövründə Şeyx Məhəmməd Xatunun təşviq etdiyi Qolkəndəyə Səfəvi dövlətindən olan müctəhidlər, alimlər, ədəbiyyatçılar və digər ziyalıların güclü axınına yol açdı. (bax: The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 307-308).

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 279.

vəlki sultanlardan daha çox sədaqət və dövlətxahlıq izhar edib, Qütbşahların böyük əmirlərindən olan Heyrat xanı elçi kimi layiqli töhfə və hədiyyələrlə şahın yanına göndərdilər”.¹ Sultanın nümayəndəsi Heyrat xan şahın qonağı kimi Səfəvilər dövlətində qaldı və o, orada çoxlu hörmət və izzət gördü. O, geri qayıdanda Şah I Abbas ona xeyli hədiyyə verdi və Əliqulu bəyi onu müşayiət etmək üçün təyin etdi.² Onlar Qolkəndəyə çatanda Əliqulu bəy böyük hörmət və izzətlə qarşılandı.³

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə, Özbəklər Səfəvi dövlətinə qarşı Moğolları anti-şiə şüarları ilə mübarizəyə təhrik etsələr də, Şah I Abbas Moğol hökmdarı Cahangirlə səmimi münasibətlər saxladığından, Dekanın şiə sultanlıqlarına qarşı onu qəti addımlar atmaqdan çəkindirirdi. Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının məscidlərində Şah I Abbasın adına xütbə oxunurdu. Şah I Abbasın dövrünün böyük İslam hökmdarı hesab edilməsi Cahangiri və sünni müsəlmanları hid-dətləndirsə də, Cahangir Dekan sultanlıqlarına açıq mü-daxilə etməkdən çəkinmişdi.⁴

1620-1630-cu illərdə Qütbşahlar, Səfəvi və Moğol dövlətlərində baş verən mühüm hadisələr həmin dövlətlər

¹ Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II Kitab, s. 1893.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 279

³ Bax: Tarikh-i Qutb Shahi, p. 36-39.

⁴ Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India, p. 23.

arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə öz təsirini göstərdi. Belə ki, 1625-ci ildə Qolkəndədəki Səfəvi elçisi Qasım bəy Bürhan, bir müddət sonra isə böyük dövlət xadimi, Səfəvi və Qütbşahlar dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında önəmli rolu olan Mir Məhəmməd Mömin vəfat etdi. Onun ardınca 1626-cı il yanvarın 31-də Sultan Məhəmməd Qütbşah da vəfat etdi və hakimiyyətə on iki yaşlı oğlu Abdullah Qütbşah (1626-1672) keçdi.¹ Moğol hücumlarından Dekanın qorunmasında xilaskar kimi tanınan Malik Əmbar da 12 may 1626-cı ildə vəfat etdi. 1627-ci il sentyabrın 2-də Bicapur sultanı İbrahim Adilşah da vəfat etdi və yerinə 15 yaşlı oğlu Məhəmməd Adilşah gəldi. 1630-cu ildə də II Murtuza Nizamşah da vəfat etdi. Bütün bunlar Dekanın müdafiəsini xeyli zəiflətdi və moğolların yeni müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yaratdı.²

Dekan kampaniyasındakı uğurlardan ruhlanan Moğol şahzadəsi Şah Cahan Nur Cahanın şahzadə Şəhriyarı hakimiyyətə gətirmək üçün fəaliyyətə başladığına görə taxt-taca gəlmək perspektivlərinin zəiflədiyini hiss etdi. İmperator Cahangir Şah Cahanı paytaxtdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə 1622-ci ildə onun Qəndəhar valisi təyin edilməsi barədə əmr verdi. Şah Cahan bu əmri yerinə yetirməkdən imtina etdi. İtaətsizlik üsyan kimi qiymətləndirildi. Şah Cahan Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla əlaqə yaradaraq, Qolkəndə və Bicapur ərazilərinə çəkilməli ol-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 129.

² Yenə orada.

du.¹

Şah Cahan öz elçisi İxlas xan Qəzvinini Qolkəndəyə göndərərək Məhəmməd Qütbşahın vəfat etməsi ilə bağlı baş sağlığı verdi və Abdullah Qütbşahı hakimiyyətə gəlməsi münasibəti ilə təbrik etdi. Məhz buna görə də, Şah Cahan atasına qarşı üsyan qaldıran zaman ilk öncə Məhəmməd Qütbşaha sığınaraq ondan yardım istədi. O, hakimiyyətə yiyələndikdən sonra Abdullah Qütbşah öz elçisi ilə ona qiymətli hədiyyələr göndərərək təbrik etdi.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Moğol imperatoru Şah Cahanın Dekan sultanlıqlarına qarşı daha qətiyyətli mövqe nümayiş etdirməsi Qolkəndə sarayında ciddi narahatlıq yaratdı. Onlar Şah I Abbasın Şah Cahana təsir göstərə biləcəyinə, onu Dekan sultanlıqlarına qarşı təcavüzkar siyasət yürütməkdən imtina etməyə razı salacağına ümid bəsləyirdilər. Bu məqsədlə, Abdullah Qütbşah Səfəvi sarayına böyük bir elçi heyəti göndərmək qərarına gəlir. Elçi heyətinə başçılıq etmək Qütbşahlar sarayının görkəmli əyanlarından biri olan Heyrat xana tapşırıldı. Mərhum Səfəvi elçisi Qasım bəyin oğlu Məhəmmədqulu bəyin də onunla getməsinə icazə verildi. Ona Səfəvi hökmdarına çatdırılacaq məktubla birlikdə müxtəlif növ qiymətli parçalar və digər zərgərlik məmulatı daxil olmaqla qiymətli hədiyyələr verildi. Onlar Surat limanına çatan zaman Moğol hökmdarı Şah Cahan tərəfindən Aqraya dəvət edildilər. Şah Cahan Şah I Abbasa çatdırmaq üçün onlara bir mək-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 129.

² Yenə orada.

tub verdi və elçilər 1628-ci ilin avqustunda Aqradan yola düşdülər. Taxta yeni çıxan Şah Cahan Şah I Abbasın dəstəyinə ehtiyac duyduğu üçün Dekan sultanlarının Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələrinə mane olmadı. Heyrat xanla Məhəmmədqulu bəy bir ingilis gəmisinə minərək 1629-cu ilin fevralında Bəndər-Abbasa çatdı. Onlar burada Şah I Abbasın ölüm xəbərini aldılar. Onlar Səfəvi paytaxtına çatan zaman artıq hakimiyyətə Şah I Abbasın nəvəsi Şah I Səfi (1629-1642) keçmişdi. O, Qolkəndə elçisini çox böyük təntənə ilə qəbul etdi.¹

Heyrat xan gətirdiyi hədiyyələri və sultanın məktubunu Şah Səfiyə təqdim etdi. Şaha təqdim olunmuş məktubun yazılış tərzı və tonu olduqca mülayim idi və Qütbşahların Səfəvilərə dərin ehtiramını əks etdirirdi. Məktubda Şah I Abbasın Qəndəharı geri qaytarmasına xüsusi minnətdarlıq ifadə olunurdu. Sultanın əldə olunan qələbədən sevindiyl, Moğolların məğlubiyyətindən məmnun olduğu qeyd olunurdu. Məktubda əldə olunan qələbəyə dair xəbərin ona bildirilmədiyl yumşaq bir şəkildə qeyd olunurdu. Məktubda, həmçinin Abdullah Qütbşah Səfəvi hökmdarına elçisi Qasım bəy Bürhanın ölümü barədə rəsmən xəbər verilir, onun xeyirxah xidmətləri yüksək qiymətləndirilir və atası kimi yaxşı insan olan mərhumun oğlu Məhəmmədqulu bəyin Heyrat xanın müşayiəti ilə göndərildiyi diqqətə çatdırılırdı. Abdullah Qütbşah Heyrat xanın etimadnaməsinin qəbul ediləcəyini, iki dövlət ara-

¹ İslam R. *İndo-Persian Relations*, p. 116.

sında ənənəvi əlaqələrin davam etdirilməsinə sadıq qalacağını bildirirdi. Qolkəndə elçisi Şah I Səfinin lütfündən yararlanaraq yalnız qiymətli geyim və atlar deyil, eyni zamanda qohumları ilə görüşmək imkanı əldə etdi.¹

Heyrat xan Səfəvi sarayında dörd il yarım səfir kimi fəaliyyət göstərdi. O, mütəmadi olaraq Səfəvi ölkəsində baş verən hadisələr barədə Qolkəndəyə məlumat göndərirdi, həmçinin Qolkəndədən hədiyyələr və xəbərlər aldı. 1631-ci ildə Abdullah Qütbşah protokol qaydalarına uyğun olaraq elçiyə rəsmi paltar və hədiyyələr göndərirdi, 1633-cü ilin əvvəlində onun sərbəst buraxılacağını gözlədiyini bildirdi.² Abdullah Qütbşahın elçisinin Səfəvi sarayına göndərilməsində Moğolların hücumuna qarşı dəstək almaq idi. Ancaq Şah I Səfi mövcud şəraitdə onlara dəstək verəcək vəziyyətdə deyildi.³

Bu dövrdə Moğol imperatoru Şah Cahanla Abdullah Qütbşah arasındakı səmimiyyət və mehribanlıq görüntüsü uzun müddət davam edə bilmədi. Sonrakı hadisələr sübut etdi ki, Şah Cahan Abdullah Qütbşahı tamamilə məhv etmək fikrindən əl çəkməmişdir. Şah Cahanın Qütbşahlara qarşı getdikcə artan siyasi təzyiqləri Abdullah Qütbşahı öz mövqelərində duruş gətirə bilmək üçün Səfəvi hökmdarı Şah I Səfi ilə qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirməyə vadar edirdi.⁴ Moğol hökmdarının siyasi və hərbi təzyiqlərinin

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 127-128.

² Yenə orada, s. 128-129.

³ İslam R. Indo-Persian Relations, p. 117.

⁴ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 130.

güclənməsi qarşısında Abdullah Qütbşah ödənilən bacı daim artırmaq məcburiyyətində qalırdı. 1631-ci də Məhəmməd Bakir Nəcm Saninin komandanlığı altında Moğol qoşunları Qütbşahların Orissa ərazisinə soxuldu. O, Qütbşahların hərbi sərkərdəsi Əfzəl xan Tarka tərəfindən müdafiə edildi. Lakin Şah Cahanın təşəbbüsü ilə tərəflər arasında sülh bağlandı və Moğol qoşunlarının Qolkəndə ərazisindən çıxarılması üçün maliyyə vəsaiti ayrıldı.¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı müharibəsi davam etdiyi üçün Şah I Səfi Qütbşahlar dövlətində baş verən hadisələrə lazımi diqqət yetirə bilmədi.

Belə bir gərgin vəziyyətdə, 1634-cü ildə Abdullah Qütbşahın elçisi Heyrat xan Şah I Səfinin Qolkəndə sarayına yola saldığı elçisi İmamqulu bəy Şamlı ilə birlikdə vətənə yola düşdü. 1634-cü ilin martında Heyrat xanla İmamqulu bəy Lahorda Şah Cahan tərəfindən qəbul edildilər. Səfəvi hökmdarı tərəfindən göndərilən məktub, nadir və qiymətli hədiyyələr Moğol hökmdarına çatdırıldı. Bu, faktiki olaraq Şah I Səfi ilə Şah Cahan arasında formal münasibətlərin yaradılmasının erkən mərhələsi oldu. Şah Cahan Səfəvi elçisi İmamqulu bəy Şamlıya qiymətli fəxri geyim və 40 min rupi pul hədiyyə etdi. Şah I Səfinin Şah Cahanla ünvanladığı məktub, Səfəvi dövlətinin Hindistanla bağlı siyasətinə sadıq qalmasından xəbər verirdi. O, bu cür həssas münasibəti qoruyub saxlamaq üçün Şah Ca-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 130-131.

handan əcdadlarının etdiyi kimi, dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamağı xahiş edirdi. Sonra o, İmamqulu bəyi səfirlik missiyası ilə Qolkəndə ilə səmimi münasibətləri qoruyub saxlamaq məqsədilə Abdullah Qütbşahın yanına yola saldığını bildirirdi. Səfəvi elçisi bir müddət sonra Qolkəndəyə yola düşdü. 1634-cü il aprelin 19-da onların Qolkəndənin sərhədlərinə gəlməsi xəbəri Abdullah Qütbşah tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı.¹ Abdullah Qütbşah elçini paytaxtdan 4 mil şimalda təmtəraqla qarşılamaq üçün baş vəzir başda olmaqla xüsusi hərbi heyət yolladı və 1634-cü il mayın 5-də elçini salamlamaq məqsədilə özünü də Heyratabad adlandırılan əraziyə gəldi. İmamqulu bəy Abdullah Qütbşah tərəfindən sarayda yenidən qəbul edilmiş və müxtəlif qiymətli hədiyyələrlə təltif edilmişdi. Səfəvi elçisi İraq atları, qiymətli daşlarla bəzədilmiş tacı, silahları, Kirman və Rey xalçalarını, digər toxuculuq məmulatlarını və həmçinin şahın məktubunu Abdullah Qütbşaha təqdim etmişdi. Məktubda Abdullah Qütbşahın taxt-taca keçməsi bir daha təbrik edilirdi. Səfəvi elçisi İmamqulu bəy Qolkəndədə çox yaxşı qarşılandı. Abdullah Qütbşah tərəfindən ona xüsusi diqqət göstərildi.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi elçisi Qolkəndəyə Qütbşahların Moğolların əvvəlkindən daha güclü təzyiqinə məruz qaldığı bir dövrdə gəlmişdi. İmamqulu bəyin Qolkəndədəki siyasi və diplomatik fəaliyyəti haqqında ge-

¹ İslam R. *İndo-Persian Relations*, p. 116; *The relations of Golconda with Iran 1518-1687..*, p. 135-136.

² *The relations of Golconda with Iran 1518-1687..*, p. 136-137.

niş məlumat olmasa da, nəzərə almaq lazımdır ki, Qütbşahlarla Moğollar arasındakı bütün gərgin hadisələr İmamqulu bəy Qolkəndədə olduğu dövrdə baş vermişdi. Onun tərəflər arasında baş verən döyüşlərə şahid olması, Moğollarla münasibətlərə dair vacib qərarların onunla məsləhətləşmədən sonra verildiyini göstərir. Göründüyü kimi, Qütbşahlar İmamqulu bəy Şamlının Qolkəndədə çalışdığı müddətdə Səfəvi sarayına heç bir elçi göndərməmişdi. Bu, Qolkəndədə baş verən hadisələr barədə Səfəvi şahının davamlı olaraq məlumatlandırıldığını söyləməyə imkan verir.¹

Bu dövrdə Dekan sultanlarının əsas məqsədi getdikcə genişlənməkdə olan Moğol təcavüzünə qarşı Səfəvi sarayından dəstək və himayə əldə etmək, Şah Cahanın təcavüzkar siyasətinin qarşısını almaq idi. Lakin Şah I Səfinin Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə cəlb olunması onun Dekan sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə mənfi təsir göstərdi. Əsas diqqət Osmanlı dövlətilə hərbi əməliyyatlara yönəldiyi üçün Dekan sultanlıqları ilə münasibətlər arxa plana keçdi. Səfəvi şahının Dekan sultanlıqlarına diqqətinin zəifləməsi Moğol imperatoru Şah Cahanın onlara qarşı təzyiqləri daha da artırmasına şərait yaratdı. Bu dövrdə, Dekan sultanlıqları arasında davam edən çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə onları zəiflədir, müqavimət göstərmək imkanlarını azaldırdı.

Şübhəsiz ki, Səfəvi və Qolkəndə sultanlığı arasında

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 138.

elçilik mübadiləsinin davam etməsi, iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsini Moğol imperatoru böyük narahatlıqla izləyirdi. İmperator Şah Cahan bunu Moğol imperiyası üçün ciddi problem hesab edərək, Qütbşahlarla Səfəvilər arasında inkişaf edən münasibətləri kəsmək qərarına gəldi.¹ Bu zaman bütün Dekanda Moğol təcavüzünə qarşı müqavimətin əsas dayağı olan Malik Əmbarın vəfat etməsi də Şah Cahanın Dekana yürüşü üçün geniş imkan yaratdı. 1636-cı ildə Şah Cahanın hücumu qarşısında dayana bilməyən Nizamşahlar dövləti süquta uğradı.²

Moğol imperatoru Şah Cahan Qolkəndədə xütbənin şiə qaydasında oxunması və xütbədə Səfəvi şahının adının çəkilməsindən çox narazı idi. Buna görə də, o, Nizamşahlar sultanlığına son qoyduqdan sonra müəyyən hazırlıqdan sonra cənuba doğru yürüşə başladı. O, 1635-ci ilin iyununda Adilşahlar və Qütbşahlar üzərində Səfəvilərin nüfuzunu azaltmaq və öz ağalığını bərqərar etmək üçün Məhəmməd Adilşaha və Abdullah Qütbşaha ultimatum xarakterli fərman göndərdi. 1636-cı ilin fevralında Şeyx Əbdül Lətif vasitəsi ilə çatdırılan fərmanda Şah Cahan Məhəmməd Adilşahdan xərac verməsini və Moğol dövlətinin vassal asılılığını qəbul etməsini, Abdullah Qütbşahdan isə bunlardan başqa, həm də xütbənin sünni qaydasında oxunmasını və həmçinin xütbədə Səfəvi şahının

¹ İslam R. *İndo-Persian Relations.*, p. 116.

² Bayur Y.H. *Hindistan tarixi*, c. 2, s. 198-199; Məmmədova Y. *Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr*, s. 169.

adının yerinə Moğol imperatorun adının çəkilməsini tələb etdi.¹ Hər iki dövlət müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığı üçün şərtləri qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Abdullah Qütbşah üçün ultimatumu könülsüz də olsa qəbul etməkdən başqa seçim yox idi.² Göründüyü kimi, Qolkəndə şahlığının hakimi Abdullah Qütbşah təriqət bağlılığına görə özünü Şah I Abbasa aid edir və xütbələrdə Səfəvi şahının adını çəkir və sikkələrdə onun adını zərb etdirirdi. Lakin qonşu Bicapur şahzadəsinin Şah Cahana məğlub olmasından sonra, Səfəvilərlə əlaqəsini kəsərək Moğol hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.³ 1636-cı ilin aprel ayında Abdullah Qütbşahın üləmalarla məsləhətindən sonra Qolkəndədə xütbə sünni qaydasında oxunmağa başlandı.⁴ Şah Cahan mərhum Məhəmməd Qütbşahın ona göstərdiyi xidmətləri nəzərə alaraq xeyirxahlıq və lütfkarlıq nümayiş etdirərək Abdullah Qütbşahı məzəmmət etməklə kifayətləndi, Qolkəndənin idarəsini

¹ İslam R. *İndo-Persian Relations*, p.117; *Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom*, p. 280; Bayur Y.H. *Hindistan tarihi*, c. 2, s. 200-201; Məmmədova Y. Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 169.

² İslam R. *İndo-Persian Relations*, p.117.

³ *The relations of Golconda with Iran 1518-1687..*, p. 131-132; Hardy P. "Adil Shahs"// *Encyclopaedia of Islam* (new edition), edited by H. A. R. Gibb, etc., vol. 1, Leiden, E. J. Brill: 1986, p.199; Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda, s. 50.

⁴ İslam R. *İndo-Persian Relations*., p. 117.

Abdullah Qütbşaha həvalə etdi.¹ O, təslim aktını icra etmək məcburiyyətində qaldı. Şübhəsiz ki, daxili çəkişmələr nəticəsində Dekan sultanlıqlarının zəifləməsi, Şah I Səfinin Dekan sultanlıqlarına dəstəyinin azalması Şah Cahanın onlar üzərində uğur qazanmasını təmin etdi.

Moğollarla imzalanmış əhdnamə aktından bir il sonra Qolkəndəyə Mirzə Əsədulla bəyin rəhbərliyi altında yeni Səfəvi elçisi göndərildi. 1637-ci ilin aprel ayında artilleriya rəisi Mirzə Əsədulla bəy Təbrizi Şah I Səfinin Abdullah Qütbşaha yazdığı məktub və qiymətli hədiyyələrlə Qolkəndəyə gəldi. Elçi yüksək səviyyədə qarşılandı və Abdullah Qütbşahın hüzuruna çıxarıldı. Elçinin şərəfinə Qolkəndənin tanınmış və yüksək vəzifəli şəxsləri tərəfindən ziyafətlər verildi. Təəssüf ki, Səfəvi elçisi dizenteriyaya tutuldu, Hindistanın və eləcə də Səfəvi həkimlərinin bütün səylərinə baxmayaraq, bir neçə gündən sonra vəfat etdi. Onun Qolkəndədə olan qardaşı Mirzə Məhəmməd Cövhəri mərhumun əşyalarına sahib çıxdı. Onun dəfn mərasimində paytaxtın tanınmış əyanları yaxından iştirak etdilər. Mirzə Əsədulla bəyin qəfil ölümü, onun lazımi fəaliyyət göstərməsinə imkan vermədi. Görünür o, əvvəllər olduğu kimi hərbi müşavir kimi Qütbşahlar ordusuna lazımi məsləhətlər verməli idi.²

Göründüyü kimi, Azərbaycan Səfəvi imperiyasında və Qütbşahlar dövlətində hakimiyyət dəyişikliyinə baxmayaraq, iki dövlət arasında mövcud olan diplomatik

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 132.

² Yenə orada, s. 139.

əlaqələr davam etdirildi. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Masulipatnam limanı ilə Kəngər körfəzi arasında birbaşa dəniz əlaqələrinin açılması ilə Səfəvilərin Qolkəndə ilə qarşılıqlı əlaqələri daha da möhkəmləndi.¹

Bütün bunlara baxmayaraq, Abdullah Qütbşahla Şah Cahan arasında əldə olunan əhdnamə Qütbşahların Böyük Moğol imperiyasına qarşı Səfəvilərlə münasibətlərindəki güc balansını kökündən dəyişdirdi. Əhdnaməyə qədər Qolkəndə sultanı Səfəvilər dövlətinin vassalı idi, şahın adını cümə xütbəsində qeyd edir, onu şiəliyin himayəçisi hesab edirdi. O, Cümə moizələrində 12 imamın adını ictimai formada səsləndirməklə Qütbşahlar dövlətinə şiə dövləti xarakteri verirdi. Səfəvi elçisinin Moğol elçisi və digər dövlətlərin nümayəndələri üzərində Qütbşahlar üçün üstünlüyü var idi.² Lakin bağlanmış əhdnamə, Qütbşahlarla Səfəvi dövləti arasındakı münasibətlərdə müəyyən çətinliklər yaratsa da, iki dövlət arasındakı münasibətlərin mənəvi və dini ruhunu zəiflədə bilmədi. Beləliklə, Moğol imperatoru Şah Cahan Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasındakı əlaqələri kəsməyə müvəffəq ola bilmədi və hər iki dövlətin hökmdarları gizli şəkildə elçi mübadiləsi aparmağı davam etdirdilər.³

Qütbşahlar sülh, ərazi bütövlüyü və daxili azadlığa can atsa da, Moğol hökmdarının tabelilik aktını qəbul et-

¹ S.Subrahmanyam. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p. 143.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 281.

³ Yenə orada, s. 282.

mək məcburiyyətində qaldı. Nəticədə, onlar məmnunluq əldə etmək əvəzinə, əzab-əziyyətə daha da qatlaşmalı oldular. Qütbşahın Səfəvi hökmdarı ilə açıq münasibətlər yaratması xeyli çətinləşdi, çünki bu, Moğollar tərəfindən ciddi etirazların predmeti olardı. Buna görə də Qolkəndə Səfəvilərlə gizli əlaqələrə əl atmaq məcburiyyətində qaldı.¹

Beləliklə, XVII əsrin 30-cu illərində Dekan sultanlıqlarından biri süqut etdi, digər ikisi isə Moğollara tabe olmaq və barışıq imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Moğollarla bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Dekanın hər iki sultanlığının müstəqilliyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Şah Cahan Dekanda qazanmış olduğu uğurları məktubla Şah Səfiyə çatdırdı.²

XVII əsrin 30-cu illərinin sonlarında artıq müstəqilliyini qismən itirmiş və Şah Cahanə tabe olmaq məcburiyyətində qalan Qolkəndə sultanı Moğol imperiyasına müqavimət göstərə biləcək Səfəvi imperiyası ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. O, bunun üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi.³ Şah I Səfi də Moğol dövləti ilə münasibətlərin gərginləşməsi ilə əlaqədar Dekan sultanlıqları ilə münasibətlərdə maraqlı idi və hər bir əlverişli fürsətdən yararlanmağa çalışırdı.

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 139.

² İslam R. Indo-Persian Relations, p. 121; Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 170.

³ İslam R. Tarixə revabətée İran o Hend (dər dovreye Səfəviyye və Əfşariyye), s. 182.

Qeyd etmək lazımdır ki, sülhə, ərazi bütövlüyünə və daxili azadlığa can atan Qütbşahlar Moğollarla əhdnamə imzaladığına görə daha çox təzyiqlərə məruz qalmışdılar. Abdullah Qütbşahın Səfəvi şahı ilə açıq münasibətlər yaratmasının Moğolların ciddi etirazına səbəb ola biləcəyi nəzərə alınaraq bundan çəkinməyə çalışılırdı. Buna görə də Qütbşahlar Səfəvilərlə gizli təmaslara müraciət etmək məcburiyyətində qalırdı. Bunun üçün bəzi təbii kanallar aranmağa başlanmışdı. Abdullah Qütbşah xalalarını Səfəvi ölkəsinə göndərməyə qərar verdi. 1637-ci ildə Şah Nəmətullah Kirmani ailəsi ilə, həmçinin Səfəvi sülaləsilə sıx bağlı olan Abdullah Qütbşahın babası Şah Məhəmmədin və bir müddət sonra isə nənəsi Xanım Ağanın vəfat etməsi ilə bağlı sultanın xalası Şəhrbanu Həcc ziyarətinə getmək üçün Qazi Zahirəddin Məhəmməd Nəcəfinin müşayiəti ilə yola salındı.¹ 1637-ci il noyabrın 9-da onlar məşhur səyyah Şeyx Məhəmməd Malik Şirazinin gəmisində Bəndər Abbas istiqamətində hərəkət etdilər. Fikirləri əvvəlcə İraqa, sonra isə Məkkəyə getməkdə. O zaman Osmanlı sultanı IV Murad Bağdadı ələ keçirdiyinə görə, heyət üzvləri öz səyahətlərini dəyişərək İsfahana getməyə qərar verdilər.²

Ziyarətçilərin Məşhədə gəlmələri Həcc ziyarətlərinin tərkibinə daxil idi. Bununla bağlı Abdullah Qütbşahın göndərdiyi məktub Qazi Zahirəddin tərəfindən Qəzvinə Şah I Səfiyə çatdırıldı. Şah I Səfi dərhal Abdullah Qütb-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 140.

² Yenə orada.

şahın məktubuna cavab verərək, ziyarətçilərin təhlükəsiz şəkildə gəldikləri barədə məlumat verdi, şahın qonaqları kimi hər cür şəraitlə təmin ediləcəklərini və istədikləri zaman Məkkəyə getmələrinin təmin ediləcəyini bildirdi. Həcc ziyarəti edəcək sultanın xanımlarını müşayiət edən Seyyid Müzəffər Murtuza vasitəsi ilə göndərilən məktubda Şah I Səfi dostluğun bərpasının vacib olduğunu bildirərək Abdullah Qütbşahın məktub vasitəsilə əlaqə saxlamağı arzuladığını qeyd etdi.¹

1640-cu ildə Abdullah Qütbşahın xalası və bəzi saray qadınları Qəzvinə gəldi və sarayda onların qarşılınması üçün tədbir görüldü. Abdullah Qütbşahın xalası Şəhrbanu və onun qardaşı oğlu Nəcabat xan Qütbşahlarla Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələrdə önəmli rol oynadılar. Abdullah Qütbşah xalası ilə sıx əlaqə saxlayırdı və vəziyyət pisləşərsə Səfəvilərə sığınmağa icazə almağa çalışırdı.²

Səfəvi elçisi İmamqulu bəy Şamlı Qolkəndədə təxminən yeddi il qalmalı oldu və bəlkə də Moğolların təsiri altında burada dəyişən vəziyyəti lazımı şəkildə öyrənə bildi. 1639-cu ilin noyabrında o, yəqin ki, Abdullah Qütbşahdan icazə istəmədən geri qayıtmaq qərarına gəldi. Şəhəri tərk etsə də, Abdullah Qütbşahın Masulipatnama getməyə qərar verməsi və onu müşayiət edəcək şəxslərin sırasına elçiləri daxil etməsi barədə qərar verməsi vəziyyəti dəyişdi. Buna görə də İmamqulu bəy Şamlı geri qayıdıb heyətə qoşulmaq məcburiyyətində qaldı. Səfəvi elçisinə protokola

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 141.

² Yenə orada.

uyğun olaraq qiymətli hədiyyələr verildi və ona xüsusi mərhəmət göstərildi. Təxminən iki ay ərzində o, Abdullah Qütbşahı Masulipatnama müşayiət etdi.¹

1640-cı ilin noyabrında Abdullah Qütbşah Hakimül Mülk Nizamuddin Gilani adlı elçisini Səfəvi elçisi İmam-qulu bəy Şamlı ilə birlikdə Səfəvi sarayına yola saldı. Onlar Dabul limanından Bəndər-Abbasa hərəkət etdilər. 1641-ci ildə Şah I Səfi elçini qəbul etdi. Hakimül Mülk Səfəvi sarayında olarkən, Şah I Səfi 1642-ci il mayın 2-də Kaşanda vəfat etdi. Şahın ölüm xəbəri dərhal Qolkəndəyə çatsa da, 1643-cü ilin yanvarında Hakimül Mülkün Məhəmməd Sadiq və Məhəmməd Tahir vasitəsilə göndərdiyi məktubla rəsmi olaraq təsdiqləndi.² Göründüyü kimi, Hakimül Mülk Səfəvi sarayında olduğu üçün Abdullah Qütbşah, hakimiyyətə keçən Şah II Abbası təbrik etmək və başsağlığı vermək üçün xüsusi elçi göndərilməsinə ehtiyac hiss etmədi. O, 1644-cü ilin yanvarında Şah I Səfinin ölümü ilə bağlı başsağlığı vermək və Şah II Abbasın taxt-tacə gəlməsi münasibətilə təbrik etmək üçün Hakimül Mülkə xüsusi fərman yolladı. Hakimül Mülk ən azı 1646-cı ilə qədər Səfəvi sarayında qaldı.³

Şübhəsiz ki, Qütbşahlarla Səfəvilər arasında elçi mübadiləsinin davam etməsi və Hakimül Mülkün elçi göndərilməsi Şah Cahan tərəfindən yaxşı qarşılanmadı. Buna

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 142.

²Yenə orada, s. 143.

³ İslam R. Indo-Persian Relations, p.118; The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 143.

görə də Dekan sultanlıqları bir müddət Səfəvi sarayına elçi göndərməyi dayandırmalı oldular. Hətta, 1642-ci ildə Şah II Abbas taxta çıxan zaman onu təbrik etməyə elçi göndərilmədi.¹ 1653-cü ilə qədər, Hakimül Mulkün İmam-qulu bəy Şamlı ilə getməsindən on il sonra Qütbşahlardan Səfəvilərə və əksinə hər hansı bir siyasi əlaqəyə dair heç bir məlumat yoxdur. Buna baxmayaraq, ən nüfuzlu Qolkəndə diplomatı hesab olunan Şeyx Məhəmməd Xatun 1648-ci ilin sonlarında Masulipatnam limanından Həcc ziyarətinə yola düşdü, lakin növbəti ilin əvvəlində gəmi qəzasında dünyasını dəyişdi. Şeyx Məhəmməd Xatunun Şah II Abbas üçün apardığı hədiyyələr mənzil başına çatdırılmasa da, xilas edildi və sultanın xalası ilə əldə olunan razılığa əsasən sonralar onu şaha çatdırmaq nəzərdə tutuldu.²

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Moğol hökmdarı Səfəvi şahı ilə Dekan sultanlıqları arasındakı əlaqəyə hər cür vasitələrdən istifadə etməklə mane olmağa çalışırdı. Elə buna görə də, 40-cı illərin əvəllərində Səfəvi şahı saray üçün daş-qaşların alınması bəhanəsi ilə Qolkəndəyə çoxlu tacir göndərmişdi. Həmin tacirlər həm də gizli olaraq şahın Abdullah Qütbşaha məktubunu da özləri ilə aparmışdılar. Şah Cahan Səfəvilər dövləti ilə Qolkəndə arasında diplomatik münasibətlərin fəallaşmasından narahat olduğuna görə Qütbşahlar sarayına öz etirazını bildirmişdi. Buna görə də, Səfəvi sarayına göndərilmiş Qolkəndə elçisi

¹ İslam R. Indo-Persian Relations, p.118.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 143-144.

geri dönə bilməmiş, Qütbşahlar yeni elçinin göndərilməsinə cürət etməmişdilər.¹

Məhz siyasi gərginliyin yaşandığı bir dövrdə Abdullah Qütbşah öz gizli təmsilçisini Səfəvi sarayına göndərdi və ondan Səfəvi dövlətinə sığınması üçün münasib şərait yaratmağı xahiş etdi.² Bu, imperator Şah Cahanın düşüncəsində yenidən şübhələr doğurduğu üçün çox güman ki, onu qınamış və etirazını bildirmişdi.³ Nəticədə, elçi mübadiləsi 1660-cı ildə Səfəvi elçisinin Qolkəndəyə gəlişi istisna olmaqla uzun müddətə dayandırıldı. Həmin səfər vaxtı da Səfəvi elçisi ingilis gəmisindən istifadə edərək Qolkəndəyə çatdı və böyük məbləğdə pulu hədiyyə kimi Qütbşaha təqdim etdi.⁴

1649-cu il fevralın 22-də Şah II Abbas tərəfindən Qəndəharın Moğollardan geri alınması Dekan sultanlarına, o cümlədən Abdullah Qütbşaha mənəvi güc verdi və Səfəvilərdən hərbi yardım alacaqlarına ümidləndirdi.⁵ Bu dövrdə Səfəvi hökmdarı Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarında öz siyasətini orada əhəmiyyətli mövqelərə yüksəlmiş olan Səfəvi mühacirləri vasitəsilə həyata keçirməkdə idi. Bunlardan biri də Qolkəndədə yaşayan və mir-

¹ Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr, s. 170.

² İslam R. Indo-Persian Realitions, p.118; Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 282.

³ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 282-283.

⁴ Yenə orada, s. 283.

⁵ İslam R. Indo-Persian Realitions, p. 118.

cümlə vəzifəsinə yüksələn almaz taciri Məhəmməd Səid idi. Məhəmməd Səid ticarətlə, diplomatiya və hərbi işlə çalışan ağıllı bir adam idi. O, Dekanın ən zəngin adamı olmuş və Qolkəndə sultanının vəzirliyinə qədər yüksəlmişdi. Səfəvi dövlətindəki dostlarıyla da ünsiyyətini davam etdirməkdə idi. Onun Şah II Abbas və baş vəziri Xəlifə Sultanla yaxşı əlaqələri vardı.¹

Qolkəndə sultanı Abdullah Qütbşah, Məhəmməd Səidin artan gücündən narahat olaraq onu ortadan qaldırmaq istədi. Bundan ehtiyat edən Məhəmməd Səid Moğolların xidmətinə girdi. Qütbşah da onun oğulunu həbs etdi. Bu zaman şahzadə Övrəngzeb Dekan valisi idi və Qütbşahın hərəkətini Qolkəndəni işğal etmək üçün bəhanə kimi qəbul etdi. 1656-cı ilin əvvəllərində Övrəngzeb Qolkəndəni işğal etmək üçün hərəkətə keçdi.²

Abdullah Qütbşah Qolkəndə qalasına sığınaraq yaranmış vəziyyətlə bağlı Şah Cahana müraciət etdi, məhz onun təhriki ilə Övrəngzeb Qütbşahlarla barışıq imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Əldə olunmuş razılığa görə, Qütbşahlar Qodavari və Penganqa çayları arasındakı Ramgir bölgəsini və bir müddət sonra isə Karnatakı itirdi.³ Bu zaman Şah II Abbas Moğol imperiyası ilə gərgin münasibətdə olduğu üçün baş verən hadisələrə müdaxilə etmədi. R.Seyvorinin fikrincə, Səfəvilər dövlətinin “diplomatik manevrlərinin Moğolların Dekanda öz mövqeyini

¹ İslam R. Indo-Persian Realties, p. 119.

² Yenə orada, s. 120.

³ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. II, s. 220.

genişləndirmək siyasətinə çox az təsiri oldu".¹

1556-cı ildə Şah Cahan tərəfindən Övrəngzebin yürüşü dayandırılrsa da, Karnataka qarşı təzyiqlər artırıldı. Şahzadə Övrəngzebin Bicapura qarşı hərbi əməliyyata başlaması, Şah Cahanın Müəzzəm xan adlandırdığı Mir Məhəmməd Səidin Qolkəndə üzərinə yürüş təhlükəsi gücləndi. Bu, Abdullah Qütbşahı narahat etdiyi üçün 1657-ci ilin yanvarında kömək göstərilməsi üçün Şah II Abbasa məktub göndərirdi. O, məktubunda Qütbşahlarla Səfəvilər arasındakı qədim əlaqələrdən, Şah I Abbasın Qolkəndə ilə sıx əlaqələrindən, Şah I Səfinin onlara yardım göstərməməsini xatırlatdı. Baş vəzir Mir Məhəmməd Səidin Moğolların himayəsinə keçdiyini, Heydərabadın işğal edildiyini, barışıq bağlansa da, Övrəngzebin təhdidlərinin davam etdiyini bildirdi. O, ölkəsinin Hindistanda gerçək dinin qalası olduğunu söyləyərək şahın dini hisslərinə təsir etməyə çalışdı. Məktubunun sonunda Səfəvi şahından Moğollarla sərhədə Səfəvi əsgərlərinin yerləşdirilməsini xahiş etdi. Səfəvi əsgərlərinin səfər xərclərini qarşılayacağına bildirdi. Şah II Abbas Abdullah Qütbşaha yardım etməyi düşünsə də, bu zaman Hindistanda hakimiyyət uğrunda mübarizənin başladığı barədə məlumatlar aldı.²

1656-cı ildə Şah Cahan xəstələndiyinə görə şahzadələr arasında taxt-tac uğrunda ciddi mübarizə başladı.

¹ Savory R. The shi'i enclaves in the Deccan (15th-17th centuries): an historical anomaly, p. 189.

² İslam R. Indo-Persian Relations, p. 120; The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 148-149.

Şah II Abbas bunu Hindistana hücum üçün yaxşı imkan hesab etdi. Bu münasibətlə o, Dekan sultanlarına məktub yazdı ki, onlar (Qolkəndə və Bicapur) ordularını hazır etsinlər və şah böyük ordu ilə Kabili işğal etməyə gələrkən onlar da Dekandan hərəkət etsinlər.¹

Göründüyü kimi, Şah II Abbas Hindistanda taxt-tac uğrunda mübarizənin başlanmasından faydalanaraq Bicapur və Qolkəndə sultanlıqlarını Moğollara qarşı mübarizəyə təhrik etdi. O, hər iki hökmdarı aralarındakı rəqabəti unudaraq vətəndaş müharibəsindən faydalanmağa təşviq etdi. Bununla birlikdə şah, öz qüvvətləriylə də Moğollara hücum edəcəyini bildirdi. Şah II Abbasın məktublarının nə dərəcə təsirli olduğu bilinməsə də, Övrəngzebin Daraşukuha qarşı üst-üstə qazandığı zəfərlər Dekan hökmdarlarını Şah II Abbasın çağırışına uyğun hərəkət etməkdən çəkindirirdi.²

Beləliklə, Övrəngzebin qazandığı ardıcıl qələbələr Şah II Abbasın planını puça çıxardı. Bu hadisə Dekan sultanlıqlarını, xüsusilə də Qolkəndə və Bicapur sultanlarını daha çox narahat etməyə başladı. Buna görə də onlar 1657-ci ildə yenidən Şah II Abbasa elçi göndərərək onları Övrəngzebin hücumundan xilas etməsini xahiş etdilər.³

¹ İslam R. *İndo Persian Relations*, p. 122; *External Relations of the Bijapur Kingdom*, p. 66.

² İslam R. *İndo Persian Relations.*, p. 122.

³ Vəhid Məhəmməd Tahir. *Sərqəzaştə Şah I Abbas devvom*, s. 95; Həsənalıyev Z, Bayramlı Z. *II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azər-*

Abdullah Qütbşah elə qorxmışdu ki, Şah II Abbasın diqqətini bu acınacaqlı vəziyyətə cəlb etməyə çalışaraq bu dəhşətli fəlakətdən xilas olmaq üçün hətta qaçmağa məcbur qalacağını nəzərə alaraq, dərhal Səfəvi himayəsində yaşayan xalasına müraciət etmiş və ondan xahiş etmişdi ki, lazım olarsa sığınacaq verilməsi üçün Səfəvi şahının razılığını alsın. Abdullah Qütbşah Qütbşahlar sülaləsinin varisi kimi Səfəvilər sülaləsinə sadıqlığını bir daha vurğulayaraq, Şah Cahanın bütün əhd-peymanı unudaraq Mir Məhəmməd Səidin təşəbbüsü ilə ona qarşı düşmənçiliyi davam etdirdiyini, bir il əvvəl Övrəngzebin başçılığı ilə Moğol ordusunun Heydərabad şəhərini amansızlıqla talan etdiyini, 1657-ci ildə isə onun rəhbərliyi altında 30-40 minlik süvari ordunu yenidən Heydərabad üzərinə göndərdiyini bildirirdi. Heç bir yerdən kömək almaq imkanı olmayan Qolkəndə sultanı Səfəvi sarayından sığınacaq almaq istədiyi üçün Şah I Səfi dövründə holland və ingilis gəmi kapitanlarına ünvalanan fərmanlar kimi, Şah II Abbas tərəfindən də onunla bağlı fərman verilməsini xahiş edirdi ki, o, təhlükəsiz şəkildə gəmi ilə Səfəvi dövlətinin sahillərinə gələ bilsin.¹ Abdullah Qütbşahın məktubundan görünür ki, o, Moğollara böyük nifrət bəslədiyi üçün Şah II Abbasın dini hisslərini oyatmaqla onu Moğollara qarşı qətiyyətli hərəkətə qərar verməyə vadar etmək istəmişdi. O, bir tərəfdən Qəndəhara hərbi qüvvə göndərməyə hazır

baycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s. 67; Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 283.

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 151.

olduğunu təklif edir, digər tərəfdən də Səfəvilərə sığınmağa hazır olduğunu bildirirdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Qəndəhar artıq 1649-cu ildə Səfəvilər tərəfindən ələ keçirildiyi üçün Abdullah Qütbşahın Qəndəharın sərhədlərinə ordu göndərmək istəyi məntiqi görünür. Digər tərəfdən, Karnatakanın bir hissəsi müqəddəs imamların adından baş vəzir Mir Məhəmməd Səidə məhz Abdullah Qütbşah tərəfindən təhvil verilmişdi. Mir Məhəmməd Səid və nəvələri bu ərazi üçün daimi məsuliyyət daşıyırdı. Şah Cahanın Qəndəhar uğrunda döyüşlərdə məğlub olduğu və taxt-tac uğrunda oğlanları arasında amansız mübarizə başladığı zaman Abdullah Qütbşah lazımı cəsarət nümayiş etdirə bilmədi.²

Yüksək dərrakəsi və sərt qərar qəbul etmək bacarığı ilə seçilən Şah II Abbas, 1657-ci ilin sonlarında Qolkəndə, habelə Hindistandakı vəziyyətin bir xeyli dəyişdiyini nəzərə alaraq Abdullah Qütbşahın məktubuna cavab yolladı. Məktubun təntənəli hissəsindən sonra Şah II Abbas Abdullah Qütbşahdan məktub aldığını təsdiqlədi. Sonra bildirdi ki, əsl dostluq dostlardan biri çətin vəziyyətdə olduqda və köməyə ehtiyac duyduğu zaman yaşanır. Qolkəndə ilə qarşılıqlı əlaqələrə ulu babalarının verdiyi əməyi xatırladaraq o, bu əlaqələri daha da artan sevgi və məhəbbətlə təmin edəcəyinə zəmanət verdi. O, Abdullah Qütbşaha dostları ilə birlikdə olmağı öyrənməyi tövsiyə etdi. O, Qolkəndə sultanına Moğol taxt-tacı uğrunda baş verən

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 152.

² Yenə orada, s. 153.

müharibənin yaratdığı vəziyyətdən istifadə etməsini məsləhət bildi. Abdullah Qütbşahın məktubunu gətirən şəxs vəfat etdiyi üçün Şah II Abbas cavab məktubunu başqa şəxslə göndərdiyini və onun dərhal geri göndəriləcəyinə ümid etdiyini bildirdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah II Abbas məktubunda Səfəvilərlə yaxşı münasibətlərdə olan Mircümləni demək olar ki, xatırlatmadı. Səfəvi hökmdarının Qolkəndəyə hər hansı hərbi yardım göndərməsi barədə dövrün qaynaqlarında heç bir məlumat yoxdur. O, məlumdur ki, Səfəvi hökmdarı Şah Cahanın varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində yaranmış vəziyyətin daha da gərginləşməsinə xüsusi maraq göstərdiyini nümayiş etdirdi. O, Moğol şahzadələrindən Muradbəxşə hərbi yardım göndərdiyi kimi, Daraşokuha da Qəndəhar hakiminin vasitəçiliyi ilə köməklik göstərirdi.²

Şah II Abbasın məktubu Moğollar tərəfindən ələ keçməsinə deyə gizli şəkildə göndərilmişdi. Hindistandakı hadisələrin inkişafını yaxından izləyən Şah II Abbas, hesab edirdi ki, Şah Cahanın oğulları arasında hakimiyyət uğrunda gedən müharibə onlara Qütbşahları öz zülmələri altında saxlamağa imkan verməyəcəkdir. Məlum olduğu kimi, 1658-ci ildə Bicapur qalalarını ələ keçirməyə çalışan Övrəngzeb dərhal taxt-tac uğrunda mübarizəyə qoşuldu. Bu zaman Şah II Abbas öz elçisini Qolkəndəyə göndərmək

¹ İslam R. Tarixə revabetee İran o Hend (dər dovreye Safeviyye və Əfsəriyye), s. 189.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 154-155.

imkanı əldə etdi. Şahın məktubu xasse-ye şərifənin kitabdarı Mirzə Məhəmməd Müqimlə göndərildi. Elçinin göndərilməsi və Qolkəndəyə nə zaman çatması barədə dəqiq məlumat yoxdur. Buna baxmayaraq, 1661-ci il avqustun 28-də artıq onun Qolkəndədə olduğu məlumdur. Mirzə Məhəmməd Müqim Səfəvi şahının məktublarını həm Qolkəndəyə, həm də Bicapura çatdırmaqla öz missiyasını həyata keçirmişdi.¹

Şah II Abbasın Abdullah Qütbşaha yazdığı məktubu demək olar ki, əvvəlki məktubu ilə eyni üslubda olsa da, açıqlığı, etimad elementləri və təfərrüatları baxımından fərqli olduğu üçün onun bir az gec yazıldığını göstərir. Moğol taxt-tacı uğrunda müharibə kəskinləşdiyi üçün Şah II Abbas Moğol hakimiyyətinin süqutunu gözləyirdi. Məktubda Abdullah Qütbşahın şərəfinə ibarəli ifadələrlə xoş sözlər söylənir, göndərdiyi məktubunun çatdığı və məzmununun onu heyran qoyduğu nəzərə çatdırılırdı. Şah II Abbas Moğol imperatoru Şah Cahan və oğulları tərəfindən bağlanmış əhdnamənin pozulduğunu, onların Qolkəndəyə qarşı dürüst olmayan davranışlarını tam mənası ilə başa düşdüyünü bildirirdi. O, vəd verənlər dəstəsinin utanmadan hökmranlıq etdiyi, zülm və qəreti həyata keçirdiyi bir vaxtda, Abdullah Qütbşahın baş verən hadisələr barədə məlumat verməsinin doğru olduğunu qeyd edirdi. Onun qənaətinə, zülmə məruz qalanlara və şüalərə düşmən kəsilənlərə qarşı kömək istəmək tamamilə

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 159.

ədalətlidir. Şah II Abbas, Qolkəndədə vəziyyətə nəzarətin itirilmədiyini və qisas almaq üçün hələ vaxtın olduğunu söyləyərək Abdullah Qütbşaha təsəlli verirdi.¹ O, yardım üçün tələb olunan hər şeyə hazır olduğunu bildirir və yaxın gələcəkdə ona böyük qələbəyə əmin olmağı məsləhət görürdü. O, Moğol imperiyasının taxt-tac uğrunda müharibə nəticəsində sarsıldığını bildirərək Abdullah Qütbşaha Adilşahlarla birləşməyi məsləhət görürdü. O, eyni zamanda dini hisslərə qapılmadan yaxın gələcəkdə böyük qələbəyə əmin olmağı tövsiyə edirdi. Məktubun sonunda elçisi xasse-ye şərifənin kitabdarı Mirzə Məhəmməd Müqimə yüksək etimad göstərdiyini, onunla səmimi mesajlar göndərdiyini və ölkəsindəki vəziyyət barədə məlumat verəcəyini bildirirdi. Şah II Abbas bütün açıq və gizli mesajları elçiyə bildiriləcəyini və onun ləngidilmədən yola salınacağına ehtiyac duyulduğunu bildirirdi.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Şah II Abbasın müşahidələri heç də real görünmürdü. Onun müşahidələri əldə olunmuş məlumatlara əsaslansa da, həm Moğollara, həm də Qütbşahlara münasibətdə gerçəkliyi əks etdirmirdi. Belə ki, onun Qolkəndə və Bicapur sultanlarını Moğollara qarşı birgə mübarizə aparmağa təhrik etmək cəhdi real deyildi. Bundan başqa, onun bu sultanlara hər hansı bir ciddi yardım etdiyinə dair heç bir sübut yoxdur. Həmçinin onun taxt-tac uğrunda mübarizə nəticəsində Moğol imperiyasının dağılması ilə bağlı proqnozları da inandırıcı görün-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 159-160.

² Yenə orada, s. 160.

mürdü. Çünki həlledici tədbirlər həyata keçirən Övrəngzeb imperiyanın əksər bölgələrində öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə nail olmuşdu. Düzdür o, Dekan sultanlarına şəxsi diqqət ayıra bilməsə də, Moğol xəfiyyələrinin xidmətindən yararlanaraq Səfəvi elçisi Mirzə Məhəmməd Müqimin Qolkəndədəki fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilmişdi.¹

Hindistandakı taxt-tac uğrunda mübarizədə Övrəngzeb qalib gələrək 1658-ci ildə Delhidə taxta çıxdı. O, mübariz bir hökmdar və qatı bir sünni idi. Buna görə də Şah II Abbasın istəmədiyi bir hökmdar idi. Bununla birlikdə Övrəngzeb Səfəvi şahı tərəfindən də tanınmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Övrəngzebə yaxınlığıyla tanınan və Səfəvi hökumətiylə də arası yaxşı olan tanınmış Səfəvi taciri ilə əlaqə yaradıldı. Həmin tacirlə Qəndəhar valisi Zülfüqar xana Övrəngzebin Səfəvi sarayı ilə ünsiyyət qurmaq istədiyinə dair bir məktub göndərildi. Multan valisi və Zülfüqar xan arasında məktublaşmalar başladı. 1660-cı ildə Zülfüqar xan Övrəngzebə elçi göndərirdi və beləcə iki ölkə arasındakı əlaqələr yenidən başladı.²

1660-cı ildə Şah II Abbas Qələndər sultan Tüfəngçiağasının oğlu Simrim hakimi Budaq sultan Çuleni Övrəngzebi hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək üçün qiymətli hədiyyələrlə Moğol sarayına elçi göndərirdi. 1661-ci ilin fevralında Budaq sultan Hindistan sərhədinə vardı. Budaq sultanın sərhədə gəldiyi duyulunca özünə

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 161-162.

² İslam R. Indo Persian Relations, p. 124.

xələt göndərildi və yanına yüksəksəviyyəli bir mehmandar verildi. Qarşılanması üçün yol üstündəki Lahor və Multan valilərinə xüsusi təlimat verildi. Budaq sultanın Dehliyə gələcəyi günə xüsusi hazırlıq görüldü. O, Dehlidən kənarda yüksək rütbəli əyanlar tərəfindən qarşılandı. Şəhərdə bazarlar yenidən təşkil edildi, yolun iki tərəfinə 500 nəfər xüsusi geyimli süvari düzüldü. Budaq sultan yüksəksəviyyəli dövlət adamlarının müşayiəti ilə şəhərə daxil oldu. Budaq sultan saraya daxil olduqda şərəfinə topdan yaylım atəşi açıldı.¹

İmperator Övrəngzeb Budaq sultanı böyük bir nəzakətlə qarşıladı. Özünü Səfəvi üsuluna görə salamlamasına da reaksiya vermədi. Budaq sultandan şahın məktubunu aldı və başına qoydu. Şah II Abbas elçi ilə göndərdiyi məktubda iki ölkə arasında əvvəllər mövcud olmuş dostluq əlaqələrinə, Şah I Təhmasibin Hümayuna köməyindən, Qəndəharın ələ keçərilməsindən və Övrəngzeb köməyə ehtiyac duyarsa kömək edə biləcəklərindən bəhs edirdi.² Budak sultan Övrəngzebə hədiyyə olaraq 60 İraq atı və 37 karat ağırlığında bir inci gətirdi. Şah II Abbas elçisi vasitəsilə Moğol hökmdarından Hindistanda çox istifadə olunan betəl ağacının yarpaqlarından istədi.³

¹ Sarkar J. History of Aurangzib, Vol. III. Calcutta: 1921, p. 107.

² Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqəzaştə Şah I Abbasdevvom, s. 109; Həsənalıyev Z, Bayramlı Z. II Şah Abbas ın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, s.69; İslam R. İndo Persian Relations, p. 125.

³ Sarkar J. History of Aurangzib, Vol. III, p. 107.

Budaq sultan şahə məktub yazaraq Övrəngzebin onu yaxşı qarşılamasından və şahın istifadə etməsi üçün betəl ağacı yarpağı göndərəcəyindən bəhs etdi. Ayrıca şahdan Övrəngzebin vəziri Fazıl xanın ölkəsindəki qohumlarının Hindistana göndərilməsini xahiş etdi. Şah bu tələbi daha əvvəl rədd etmiş, ancaq əlaqələrin düzəlməsi üzərinə bu tələbi qəbul etmişdi. İmperator Övrəngzeb Səfəvi elçi heyətinin gəlişindən məmnun olmuşdu. Səfəvilərlə əlaqələri davam etdirmək istəyirdi. Budaq sultanın iki aydan sonra geri dönməsinə icazə verdi. Qısa bir müddət sonra Səfəvi sarayına elçi göndərəcəyini söylədi. Şahın çox sevdiyi betəl ağacı yarpaqlarını göndərməsi də şahı ayrıca məmnun etdi. Övrəngzeb Budaq sultanla birlikdə bir çox qiymətli hədiyyəni Səfəvi şahına göndərdi.¹

Maraq doğuran odur ki, Səfəvi şahı Moğol hökmdarına məktubunda Dekan sultanlıqlarının təhlükəsizliyinə imperator Övrəngzebdən təminat almaq istəyini bir daha onun diqqətinə çatdırdı. İmperator Övrəngzeb Səfəvi şahının birbaşa işə qarışmasını nəzərə alaraq onun istəyini rədd edə bilmədi.²

Səfəvi elçisi Mirzə Məhəmməd Müqimin Qolkəndədə rəsmi qəbulu ilə bağlı konkret məlumat olmasa da, onun xeyli müddət orada qaldığı məlumdur. Abdullah Qütbşahın ona qiymətli hədiyyələr və bayram günləri

¹ Sarkar J. History of Aurangzib, Vol. III, p. 109.

² Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 283; External Relations of the Bijapur Kingdom, p. 66; İslam R. İndo Persian Relations. p. 133.

meyvə sovqatı göndərdiyi məlumdur. Qolkəndədə olduğu müddətdə Mirzə Məhəmməd Müqim 1661-ci il mayın 22-də Dehliyə gəlmiş və Övrəngzebin sarayında danışıqlar aparan Səfəvi elçisi Budaq Sultanla əlaqə saxlamışdı. 1661-ci il avqustun 27-də o, Moğol müxbirindən Budaq sultanla görüşmək üçün Murtuzaqulu və Allahqulu adlı iki nümayəndəsini müşayiət etmək üçün lazımi hazırlıqlar görməsini xahiş etmişdi. Şübhəsiz ki, Övrəngzeb, Şah Cahan hələ sağ ikən hakimiyyətinin Səfəvi şahı tərəfindən tanındığına sevindiyyindən, Səfəvi şahı ilə Dekan sultanları arasında elçi mübadiləsinin olmasına heç bir etiraz bildirmədi. Bu, Səfəvi elçilərinin Qolkəndəyə gəlməsinə və Məhəmməd Müqimə qoşulmasına imkan yaratdı. 1661-ci il oktyabrın 8-də Səfəvi ərazisindən Qütbşahların Masulipatnam limanına gələn şəxs özü ilə gətirdiyi meyvələri Qolkəndədə Mirzə Məhəmməd Müqimə çatdırdı. O, isə həmin meyvələrdən 25 səbət Abdullah Qütbşah üçün yolladı. Abdullah Qütbşah İbrahim bəyi Məhəmməd Müqimin dalınca göndərdi və elçiləri Heydərabad sarayında qəbul etdi. O, elçinin şərəfinə ziyafət verdi ona qiymətli hədiyyələr bağışladı. Elə həmin gün o, Səfəvi ölkəsindən gələn və Məhəmməd Müqimin heyətinə qoşulan şəxslərə də hədiyyələr verdi və onlarla xüsusi müşavirə keçirdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi elçisi Mirzə Məhəmməd Müqim Qolkəndədə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Şah II Abbas müxtəlif yollarla Abdullah Qütbşaha çatdırmaq

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 162.

üçün hədiyyələr göndərdi. Hədiyyələr Qolkəndəyə Masulipatnam və Surat limanları vasitəsilə çatdırılırdı. Səfəvi şahının hədiyyə kimi göndərdiyi 6 İraq atı 1663-cü il martın 23-də Qolkəndədə Mirzə Məhəmməd Müqimə çatdırıldı. Güman edilirdi ki, Mirzə Məhəmməd Müqim Qolkəndədə baş verən xəbərləri Səfəvi sarayına çatdırırdı, amma Şah II Abbasın məktubundan görünür ki, elçi öz vəzifələrini yerinə yetirərkən müəyyən etinasızlıq göstərmişdir. 1665-ci ildə Şah II Abbas Mazandaranda ov edərkən Qolkəndədə olan Mirzə Məhəmməd Müqimə məktubla müraciət etmişdi. Şah ona xoş arzularlarını bildirmiş və Mazandaranda keçirdiyi görüşlər barədə ətraflı məlumat vermişdi. Sonra yumşaq bir şəkildə şikayət etmişdi ki, Mirzə Məhəmməd Müqim kimi təcrübəli bir şəxsdən Qolkəndəki vəziyyət və sultanın sağlamlığı barədə heç bir xəbər almamışdır.¹ Bu, bir daha göstərir ki, Səfəvi elçisi Qolkəndədə baş verən hadisələr barədə Səfəvi sarayını lazımi məlumatlarla təmin etməmişdi.

Məktubda Səfəvi şahı Mirzə Məhəmməd Müqimə ya Abdullah Qütbşahdan müvafiq icazə aldıqdan sonra dərhal qayıtmağı və ya çox narahat olduğu Qolkəndədəki vəziyyət, o cümlədən Abdullah Qütbşahın sağlamlığı barədə ətraflı hesabat göndərməsini tələb etmişdi.² Səfəvi şahının məktubundan aydın görünür ki, Abdullah Qütbşahın səh-hətində ciddi problemlər ortaya çıxdığı üçün Səfəvi elçisinin yola salınmasına lazımi diqqət göstərilməmişdi. 1667-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 162-163.

² Yenə orada, s. 163.

ci il fevralın 3-də sultanın anası Həyat Baxşı Bəyim vəfat etdikdən sonra sultanın səhhəti daha da pisləşmişdi. 1672-ci il aprelın 1-də onun vəfat etməsi ilə Qolkəndə ilə Səfəvilər arasındakı siyasi əlaqələr kəsilmişdi. Onun varisi Sultan Əbülhəsən Qütbşah (1672-1687) Səfəvi dövləti ilə siyasi əlaqələri bərpa etmək üçün zəif bir cəhd göstərsə də, əvvəllər mövcud olmuş münasibətləri bərpa etmək mümkün olmamışdı.¹

1666-cı ildə Şah II Abbasın ölümü və Azərbaycan Səfəvi dövlətində zəif iradəli hökmdar Şah Süleymanın (1666-1694) hakimiyyətə gəlməsindən sonra Moğol imperatoru Övrəngzebin Qütbşahlara qarşı təzyiqi daha da gücləndi.² Belə bir dövrdə Əbülhəsən Qütbşah Səfəvi sarayı ilə əlaqələr yaratmağa çalışdı. Lakin onun Səfəvi hökmdarı Şah Süleymanla əlaqələri dolayı xarakter daşıyırdı. O, bu dövrdə daha çox Abdullah Qütbşahın hakimiyyəti dövründə Qolkəndədən İsfahan şəhərinə köçmüş Kirmani ailəsinin üzvləri ilə əlaqə saxlayırdı. Hətta bir neçə il əvvəl o, İsfahanda olan Nemətullahın qızı Sahib Göyçəkə müraciət edərək onun adından Şah Süleyman Səfəvidən Qolkəndənin sipəhsaları İbrahim Xəlilullahın ailə üzvlərinin maneəsiz olaraq İsfahandan Səfəvi limanlarına hərəkət etməsinə köməklik göstərməsini xahiş etmişdi.³

1683-cü ilə qədər Şah Süleyman Əbülhəsən Qütbşahla birbaşa siyasi əlaqələr saxlamasa da, həmin ildə Qütb-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 164.

² Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c.II, s. 183.

³ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 171.

şahlar dövlətinin sultanı Əbül Həsənin Səfəvi hökmdarına siyasi məzmunlu məktubu gizli şəkildə çatdırılmışdı. Məktubda Şah Süleymanın ünvanına çox gözəl ifadələr söylənilmiş, hətta onun şiə məzhəbinin böyük himayədarı olduğuna diqqət yetirilmişdir. Daha sonra məktubda Qütbşahlar nəslinin ulu əcdadlarının Səfəvilər sülaləsi ilə səmimi dini əlaqələr yaratdığı və bu əlaqələrə sədaqətli olduqları qeyd edilirdi. Qütbşahlar ilə Səfəvilər arasında heç vaxt hər hansı bir fikir ayrılığının olmadığı, onların daim Səfəvilərə olan sevgi və sədaqətinin dünyada tanındığı bildirilirdi. Məktubda Qolkəndə sultanlığının bir vaxtlar Hz. Əli düşmənlərinin düşərgəsi olduğu, Qütbşahların şiə inancını bütün sultanlıqda tanıtdıqları və təbliğ etdikləri, Səfəvi hökmdarlarının adlarının xütbələrdə çəkildiyi diqqətə çatdırılırdı. Məhz bunun sayəsində sultanlığın daimi bəlalardan xilas olması qeyd olunurdu. Qolkəndə üzərinə düşmənlərin heç bir təcavüzünün olmadığı xatırladılır, Səfəvi hökmdarlarının danışıqlar və ya güc tətbiq etməklə bunu dəf etmək üçün güclərini əsirgəmədikləri nəzərə çatdırılırdı.¹

Məktubda Qütbşahlar dövlətindəki vəziyyət barədə Şah Süleymana məlumat verməzdən əvvəl, Əbdülhəsən düşmənlərdən qorxdığını əsas gətirərək, əvvəllər Səfəvi hökmdarı ilə əlaqə qurmadığı üçün nəzakətlə üzr istəyirdi. O, Moğolların təzyiqinin həddindən çox artdığını, Heydərabad şəhərinin əmin-amanlığını pozduğundan şi-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 171-172.

kayətlənirdi. O, əsas məqsədinə qayıdaraq yazırdı ki, İsgəndər Adilşahın azyaşlı olması və onun Səfəvi mərhəmətindən məhrum olmasından istifadə edən Moğol hökmdarının böyük ordu və ağır artilleriya ilə oğlu Əkbəri itaətə cəlb etmək adı altında Dekana müdaxilə etdiyi nəzərə çatdırılırdı. Əsl həqiqət ondan ibarət idi ki, moğollar hər iki vilayəti özünə tabe etmək niyyətindədir. Moğolların hücumunun əsas səbəblərindən biri heç şübhəsiz, hər iki Dekan sultanlarının Səfəvilər sülaləsinə irsi sadıqlıyidir.¹

Aralarında barışıq bağlanmasına baxmayaraq, moğolların həmişə Bicapur və Qolkəndəyə hücum etdiyinə diqqət çəkən Əbülhəsən Qütbşah, təxminən altı il əvvəl Heydərabadı talan etmək niyyəti ilə Dilər xanın və Bəhlul xanın başçılığı ilə moğol ordusu göndərilə də, Qolkəndənin şüa liderləri şəhəri uğurla müdafiə etmişdilər. Sambhacı keçidinin Şivacının oğlu tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını almaq adı altında Övrəngzeb ordusunu Bicapur sultanlığının müxtəlif yerlərinə yerləşdirmişdi. Bu zaman o, daim Əbül Həsəndən hərbi və maliyyə yardımını tələb etmiş, üstəlik, Qolkəndə əmirlərinə və sultanın vəzirlərinə yüksək rütbələr təklif etmək yolu ilə onları yoldan çıxarmışdı.²

Əbülhəsən Qütbşah öz uğurunun açarı saydığı Şah Süleymanı inandırmağa çalışırdı ki, onlar şüəliyi öz dövlət dini kimi dəstəklədiklərinə və Səfəvilərə sadıq olduqlarına görə Moğollar Qolkəndə və Bicapur sultanlıqlarını devir-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 173.

² Yenə orada, s. 173-174.

mək istəyirlər. Daha sonra o, iddia edirdi ki, Övrəngzeb Dekan sultanlığının devrilməsindən sonra, Səfəvi ölkəsinin fəthi haqqında düşünə bilər, sələfləri kimi, o da özünü Qolkəndədəki Səfəvi valisi hesab edirdi. Buna görə də, baş verən hadisələr barədə məlumat verməyi lazım bilir ki, düşmənin hücumunu dəf etmək üçün Səfəvilər lazımi köməklik göstərsinlər. Əbülhəsən Qütəşah ümid edirdi ki, dostlara lazımi dəstək göstəriləcəkdir, yoxsa bir neçə ildən sonra müqəddəs "Əliyun Vəlilüllah" ifadəsinin sədası Qolkəndədə daha eşidilməyəcəkdir.¹

Görünür, bu məktub da Nemətullahın qızı Sahib Göyçək xanım vasitəsilə Şah Süleymanın sarayına çatdırılmışdı. Səfəvi şahının Qolkəndə sultanının çağırışına necə cavab verməsi barədə hər hansı bir məlumat yoxdur. Məlum olan odur ki, 21 sentyabr 1687-ci ildə Qolkəndə sultanlığı Moğol ordusu tərəfindən ələ keçirilmiş, Əbülhəsən Qütəşah əsir alınmış, sultanlığa son qoyularaq ərazisi Moğol imperiyasının əsarəti altına düşmüşdür.²

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 174.

² Yenə orada, s. 174-175.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN NİZAMŞAHLARLA SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ

3.1. Nizamşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi

Dekanın şimal-qərbində Qucerat və Bicapur sultanlığı arasında yaranan Nizamşahlar, Bəhməni dövlətinin ərazisində öz müstəqilliyini elan edən ilk dövlətdir.¹ Nizamşahlar Məlik Həsən Nizamülmülk Bəhrinin soyundan gəlməkdədir. Nizamşahlar xanədanlığının qurucusu və ilk hökmdarı Əhməd Nizamşahın atası Məlik Həsən əslən Viçeyanagarlı əsl adı Timapa olan bir brahman idi. Bəhməni sultanı Əhməd dövründə döyüşlərin birində əsir düşərək müsəlmanlığı qəbul etmişdi. Çox qabiliyyətli bir gənc olan Məlik Həsən, sultanın böyük oğlu Məhəmmədlə birlikdə yaxşı təhsil almışdı. Farsca və ərəbcə öyrənən Məlik Həsəni Məhəmməd şah taxta çıxdıqda ordu komandanı təyin etmişdi. Daha sonra Mahmud Gavan tərəfindən o, Telingana vali təyin edilmişdi. Mahmud Gavanın öldürülməsindən sonra o, sultanın naibi, sonra isə vəzir təyin olunduğu üçün Nizamülmülk ünvanını almışdı.²

1490-cı ildə Cünnar hakimi olan Məlik Həsən Bəhrinin oğlu Malik Əhməd Nikepurda Bəhməni ordusunu məğlub edərək baş komandan Cahangir xanı öldürdü.

¹ Farooqi N.R. Mughal-Ottoman relations, p. 172.

² Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 116.

Bunun ardınca Nizamşah Bəhri adına xütbə oxutdu və öz müstəqilliyini elan etdi.¹ O, 1495-ci ildə paytaxtı strateji cəhətdən daha əlverişli mövqedə yerləşən Əhmədnaqara köçürdü.² Bəhməni sultanı Mahmud Şəhabəddin Konkan valisi Bahadur Gilaninin üsyanını yatırmaq üçün ondan kömək istədi. Əhməd Nizamşah üsyanı yatırdığı üçün Konkan torpaqlarının böyük qismi ona verildi.³

Nizamşahlar sülaləsi 1490-1636-cı illərdə mərkəzi Bombeydən şərqdə yerləşən Əhmədnaqar şəhəri olmaqla Hindistanın Dekan yarımadasının şimal-qərb hissəsində mövcud olan Əhmədnaqar sultanlığında hakimiyyət sürmüşlər.⁴ Əhməd Nizamşah (1490-1509) 1499-cu ildə illərdir mübarizə apardığı Yadava krallığından güclü Dövlətabad qalasını aldı.⁵ Bu vaxtdan etibarən Nizamşahların sərhədləri şimalda Xandəşə, cənubda Çakran və Şolapura, qərbdə Konan sahillərindən şərqdə Ravendana kimi geniş bir ərazini əhatə etdi.⁶

1509-cu ildə Əhməd Nizamşahın vəfat etməsindən

¹ Smith V.A. The Oxford History of India, p. 294-295; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 192.

² Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 192.

³ Yenə orada.

⁴ Низам-шахи. /Советская историческая энциклопедия, т. X, М., 1967, с. 201

⁵ Smith V.A. The Oxford History of India, p. 295.

⁶ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 192.

sonra yeddi yaşında olan oğlu Bürhan Nizamşah hakimiyyətə gəldi. Mükəmməl xan onun naibi təyin olundu. Bu zaman I Bürhan Nizamşahın (1509-1554) azyaşlı olmasından yararlanmağa çalışan Bicapur sultanı İsmayıl Adilşah və Berarda hökm sürən İmadşahlar Əhmədnaqar şəhərinə göz dikdilər. Şəhərin ətrafındakı bəzi qalalar Adilşahlar tərəfindən ələ keçirildi. Zaman-zaman ciddi çətinliklərlə qarşılaşsa da həddi-büluğa çatan I Bürhan Nizamşah dövlət işlərini tamamilə öz əlinə alaraq iyirmi il ərzində torpaqlarını qorumağı bacardı. Qucerat sultanı Bahadur şah 1531-ci ildə böyük bir ordu ilə Nizamşahın torpaqlarına yürüş edən zaman o, ciddi müqavimət göstərə bilmədiyi üçün Bahadur şahın hakimiyyətini tanımaq məcburiyyətində qaldı.¹

Nizamşahlarda şiəliyin yayılması dövrünün tanınmış alimlərindən biri olan Şah Tahirin adı ilə bağlıdır. Şah Tahir Kaşanda dərs deyib, elmlə məşğul olarkən Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayıl onun ismaili təriqətində olduğu barədə məlumat aldı və həbs olunmasını əmr etdi. Şah Tahir bu xəbəri eşidərək ölkədən qaçmaq qərarına gəldi və 1522-ci ildə Dekan bölgəsindəki Əhmədnaqara – Nizamşahların yanına getdi. Şah Tahirin ölkədən qaçdığı illərdə I Bürhan Nizamşah Nizamşahlar sultanlığının əsaslarını möhkəmləndirməklə məşğul idi.² Şah Tahir Nizam-

¹ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 192.

² Gaffariferd A. Revabit-ı Safeviyyə və Nizamşahiyan, s. 4; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiiliğin Yayılması və Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı, s. 327.

şahların paytaxtı Əhmədnaqarda 12 imam adına qurulan mədrəsədə elmi fəaliyyətlə məşğul olaraq mədrəsəni Dekanın elmi mərkəzinə çevirdi. Bu mədrəsəyə gələn və Şah Tahirə kömək edən qızılbaşlar Dekanda şiəliyin yayılmasına kömək etdilər. Şah Cəfər, Molla Şah Məhəmməd Nişapuri, Molla Əli Astrabadi, Molla Rüstəm Cürcani, Molla Əli Mazandarani, Molla Əzizullah Gilani, Molla Məhəmməd İmam Astrabadi kimi alimlər şiəliyin Dekanda yayılmasına öz töhfələrini verdilər.¹

I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə “Tuhfe-i Sami” adlı təzkirəsində Səfəvi dövrü şairlərindən bəhs edərkən Şah Tahirin İrandan köçərək Hindistana getdiyi barədə məlumat verir. Sam Mirzəyə görə, Kaşanda yaşayan şair Şah Tahir Hindistana getdi və Nizamşahların bürokratiyası səviyyəsinə yüksəldi.²

I Bürhan Nizamşah və ailəsi Şah Tahirin təsiri altında şiə məzhəbini qəbul etdilər. I Bürhan Nizamşahın Şah Tahirin köməyi ilə şiə məzhəbini qəbul etdiyini eşidən Şah I İsmayıl Səfəvi, Mehtarcamal kimi tanınan Salman Tehranini xeyir-dua vermək üçün Əhmədnaqara göndərdi.³

1554-cü ildə I Burhan Nizamşah vəfat etdi və haki-

¹ Hüseyinof S.C. Heyat-ı ilmi-fərhəngi Dekən. //Kitab-ı mah-ı tarix və coğrafiya, 148, 1389, s. 31; Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şii-liğin Yayılması ve Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıkışı, s. 327.

² Sam Mirzə-yi Safevi. Tohfe-i Sami. Be kuşəşe Fatma Engurani, Tahrən: 1389, s. 42.

³ Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India, p. 21.

miyyəətə oğlu Hüseyn Nizamşah keçdi. I Hüseyn Nizamşahın qardaşlarından bəziləri ona beyət etmədilər. Bunlardan Əbdülqadir sünni idi. I Hüseyn Nizamşahın digər iki qardaşı dayıları Sultan İbrahim Adilşahın yanına sığındılar. Bütün bunlar Adilşahlarla Nizamşahlar arasında qarşıdurmaya və müharibəyə yol açdı. Əhmədnaqar şəhəri ələ keçirilərək talan edildi. İki il davam edən döyüş və qarışıqlıqlar əsnasında Parendadan Cunnara, Əhmədnaqardan Dövlətabada qədər bütün ərazilər Nizamşahların əlindən çıxdı. I Hüseyn Nizamşah ağır barışıq şərtlərini qəbul edərək taxtını qoruya bildi.¹

I Hüseyn Nizamşahın məğlubiyyəti Dekan bölgəsində güc tarazlığının Viçeyanagar racəsi lehinə dəyişdirdi. İtirdiyi nüfuzunu bərpa etməyə çalışan I Hüseyn Nizamşah, qonşu müsəlman sultanlarla razılığa gələrək onları ortaq düşmənləri olan Viçeyanagar racəsinə qarşı birləşdirməyi bacardı. 1565-ci ildə Krişna çayı sahilində Talikota adlanan ərazidə baş verən döyüşdə Viçeyanagar racəsi ağır məğlub oldu və əsir alındı. I Hüseyn Nizamşah 1565-ci ildə vəfat etdiyi üçün kiçik yaşda olan oğlu Murtaza Nizamşah taxta keçdi. Naiblik vəzifəsini boynuna götürən anası Honza Sultan qardaşları Tac xan və Eynülmülkün dəstəyilə rəhbərliyi ələ aldı. Ancaq Murtaza Nizamşah hakimiyyətinin altıncı ilində idarəçiliyi naibi və baş koman-

¹ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da höküm süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 192; Konukçu E. Hüseyn Nizamşah. Nizamşahilər Devleti'nin üçüncü hökümdarı (1554-1565), s. 3.

danı Çingiz xana tapşırıd¹.

1574-cü ildə Çingiz xan Tufal xanın rəhbərliyi altında Berar ordusunu məğlub edərək bütün Berar bölgəsini Nizamşahların torpaqlarına qatdı. Ardından Bidar bölgəsini də ələ keçirdi. Lakin bu vəziyyətdən narahat olan digər Dekan sultanları Nizamşaha qarşı ittifaq yaratdıqları üçün Nizamşahlar ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Ancaq geri çəkilərkən Xandəşi işğal etdi, Burhanpuru yağmalayaraq atəşə verdi. Asirgarx qalasına sığınan Xandəş sultanı Miran II Məhəmməd müttəfiqlərindən gözlədiyi dəstəyi ala bilmədiyinə görə təzminat ödəməklə barışıq imzaladı. Çingiz xanın Nizamşahlar sarayında çox güclü bir nüfuz sahibinə çevrildiyi üçün rəqibləri tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Onun yerinə naib təyin edilən Salabat xanın dövründə ticarət, sənət və mədəniyyət sahəsində irəliləyişlər baş verdi, əhəlinin rifahı artdı, yeni təhsil ocaqları açıldı, cəmiyyətdə sülh və əmin-amanlıq bərqərar oldu. 1580-ci ildə üsyan edən şahzadə Bürhan məğlub edilərək həbsə alındı. Bu dövrdə Salabat xanın özünü gerçək hökmdar kimi aparmağa başlaması bəzi komandirlər arasında narazılığa yol açdı. 1585-ci ildə şahzadə Bürhan həbsdən qaçaraq Moğol imperatoru Əkbərin Lahordakı sarayına sığındı.²

Bu dövrdə Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şah əsas diqqətini Hindistanın cənubuna – Dekanın türk-müsəl-

¹ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 192-193.

² Yenə orada, s. 193.

man sultanlıqlarına qarşı yönəltdi. Buna Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarında, xüsusən də Nizamşahlarda baş verən hadisələr əlverişli şərait yaratdı.¹ 1586-cı ildə Salabat xanın hakimiyyəti itirməsiylə Nizamşahlar dövlətində qarışıqlıq başlandı. Ertəsi il Murtaza Nizamşahın ölümüylə Nizamşahlar tənəzzül dövrünə daxil oldu. Murtaza Nizamşahın yerinə keçən şahzadə II Hüseyn Nizamşahın naib təyin etdiyi Mirzə xanın xalqa qarşı qəddar hərəkətləri narazılığı daha da gücləndirdi. 1588-ci ildə Əhmədnaqarda II Hüseyn Nizamşaha sui-qəsd edilməsi ilə başa çatan mübarizədən² yararlanan ordu başçıları şahzadə Bürhanın on iki yaşında olan oğlu İsmayılı hakimiyyətə gətirdilər. II Hüseyn Nizamşah və adamları öldürüldü. Hakimiyyəti ələ alan İsmayıl Nizamşah (1589-1591) sultanlıqda şüəliyi ləğv etdi və Mehdəviliyə daxil oldu. Hadisələrin şahidi olan "Feriştə tarixi" əsərinin müəllifi Məhəmməd Qasım Hinduşah Astrabadi II Hüseyn Nizamşahın ölümündən dərhal sonra, Mehdəvilinin yüksəlişindən qorxaraq Əhmədnaqarı tərk edərək Bicapura gəldi.³

Bu vaxt Berarda qiyamlar baş qaldırdı. Bicapur sultanı Məhəmmədqulu Adilşah qarışıq vəziyyətdən faydalanaraq Nizamşahların torpaqlarını ələ keçirməyə başladı. İsmayıl Nizamşah Parenda qalasıyla birlikdə 275 min qızıl

¹ Qureshi I.H. India Under The Mughals. London: 1970, s. 73.

² Subrahmanyam. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p.126.

³ Yenə orada.

sikkə verərək barışıq bağlamağa nail oldu.¹

1591-ci ildə Moğol imperatoru Əkbər Bürhan xana lazımı qoşun verərək onu Nizamşahlar üzərinə göndərdi. O, Mehdəvi lideri Camal xanın dəstəyi ilə iki ildir sultanlığı idarə edən oğlu İsmayılı hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq həbs etdi və II Bürhan Nizamşah adı ilə taxt-tacda möhkəmləndi. Onun hakimiyyətdə möhkəmlənməsinə Xandəş hakimi Əli xan Faruqi lazımı köməklik göstərdi. II Bürhan (1591-1595) sultanlıqda Mehdəviliyi aradan qaldırdı və şiəliyi rəsmi məzhəb kimi bərpa etdi.² Çox güman ki, məhz bu dövrdə Moğollar Benqalın və Qucaratın işğalını başa çatdıraraq şimal və şimal-qərb cəbhələrini birləşdirdikdən sonra başlıca diqqəti Dekana yönəltdilər.³

II Bürhan Adilşahlar tərəfindən ələ keçirilən əraziləri və qalaları geri almaq üçün Bicapur sərhədlərinə qədər irəlilədi. Lakin baş verən döyüşdə itkilər verən II Bürhan, Hindistanın cənubunda Əkbər şaha qarşı müsəlman sultanların birliyini yaratmağa çalışan Xandəş racəsi Əli Faruqinin vasitəçiliyi ilə barışıq bağlamağa nail oldu.⁴

Moğol hökmdarı Əkbər şahın 1591-1593-cü illərdə Dekan sultanlıqlarına göndərdiyi elçisi Feyzi Fəyyazın he-

¹ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

² Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 183; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

³ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

⁴ Yenə orada.

sabatlarında həmin dövrdə Dekan sultanlıqlarında, o cümlədən Nizamşahlarda mövcud olan siyasi vəziyyət və Səfəvi dövləti ilə Dekan sultanlıqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr barədə məlumat əldə etmək mümkündür. 24 avqust 1591-ci ildə Lahordan Dekana yollanan Feyzi Fəyyaz əldə etdiyi məlumatlarla 1593-cü ilin may ayında Moğol sarayına qayıtdı. Bu müddətdə o, Moğol hökmdarı üçün Səfəvi dövlətindəki siyasi vəziyyət, Dekanın mühüm qalaları və Dekan sultanlıqlarında mühacirlərin vəziyyəti ilə bağlı bir sıra hesabatlar hazırlamalı, Moğolların qulluğuna cəlb oluna biləcək şairləri, yazıçıları və digər insanları müəyyən etməli, bir növ onları kəşfiyyətə cəlb etməli idi. Feyzinin Dekandakı fəaliyyəti diplomatik baxımdan uğur sayılmırdı. Uğursuzluq, hər şeydən əvvəl, Feyzinin II Bürhan Nizamşahı birmənalı olaraq Moğolların vassalı və ya təbəçiliyini bildirməsinə inandıra bilməməsi və güclü şimal qonşularına müntəzəm olaraq xərac ödəməyə razı sala bilməməsi idi. Başqa sözlə, Feyzini qeyri-şərtsiz qəbul edən Xandəş hakimi Faruqi ilə müqayisədə II Bürhan Nizamşah hələ də Səfəvilərlə münasibəti qoruyub saxlamağa hazır olduğunu nümayiş etdirdi.¹

Bununla yanaşı, Feyzi Əhmədnaqarda olan zaman Dekan sultanlıqlarının yeritdiyi siyasəti aydınlaşdırmağa çalışdı. Onun qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri də Səfəvi dövlətindəki vəziyyət barədə məlumat toplamaqdı. Ona məlum oldu ki, həmin ildə Hörmüzdən Konkan sa-

¹ Subrahmanyam S. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p. 130.

hillərinə altı gəmi gəlmiş, tacir Xacə Muinai dostları ilə birlikdə 24 günlük səyahətdən sonra üç gəmidə iki yüz İraq atı gətirmişdi. Bununla belə, portuqalların atlarla yüklənmiş gəmiləri əvvəlcə Qoaya apardıkları və istədiklərini seçdikdən sonra gəmilər Nizamülmülkün nəzarətindəki Çaul limanına gəldi.¹ Feyzinin əldə etdiyi məlumata görə, Səfəvi dövlətində baş verən hadisələr nəticəsində Əcəm İraqından və Fars əyalətindən mühacirlər Çaul limanına gəlmişlər. Onlar arasında vaxtı ilə Şah I Təhmasib dövründə İsfahan ətrafındakı bəzi bölgələrin valiliyini icra edən Hüseynqulu bəy Əfşar və Fars əyalətində yüksək vəzifə tutan ləşkər-nəvis Hüseyn bəy də vardı. Onlar öz tərəfdarları ilə gəlmişdilər və müvəqqəti olaraq Çaul limanında qalırdılar. Onlar məktubla Feyziyə müraciət etmişdilər, o da hər ikisinə bir məktubla cavab vermiş və həmin məktubun bir nüsxəsini də imperator Əkbərə göndərmişdi.² Çaul limanına gəmi ilə gələn mühacirlər arasında Moğol dövlətinin xanlar-xanı Əbdülrahimin yaxın qohumu Həmzə Həsən bəy, Şah I Təhmasibin keçmiş rikabdarı (şərabçı) Hacı İbrahim və Moğol sarayının yaxşı tanıdığı, Şah I Təhmasibin şəxsi xidmətçisi Hacı Xosrov da vardı. Onlar Əhmədnaqara gəlmişdilər və Feyziyə Səfəvi dövlətindəki vəziyyət haqqında məlumat

¹ Subrahmanyam S. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p. 133.

² Yenə orada, s. 133.

vermişdilər.¹ Moğol elçisi Feyzinin Şah I Abbasla bağlı Əkbər şaha verdiyi məlumat da xüsusi maraq doğurur. O, yazır: "Şah I Abbasın iyirmi yaşı var və gənclik alovu ilə alovlanır... Şah I Abbas ovçuluğu, çövqan oyununu, ox atmağı və nizə oynatmağı çox sevir. O, şahin ovuna çox can atır. Keçən il ox atarkən bir dəfə Şirazda, ikinci dəfə isə İsfahanda atından yıxılmışdı. Hər iki halda da dizi ağır yaralanmışdı. O, cəsarətli bir insandır, çox qürurludur. Şah gəncliyinin şıltaqlıqlarına və ehtiraslarına aludə olsa da, yenə də ayıq və ağıllıdır. O, hələ də idarəetmə işlərini tamamilə öz üzərinə götürməyib, maliyyə və inzibati işlər bu günə qədər məmurların ixtiyarındadır. Fərhad xan onun baş katibi, daimi yoldaşdır, çox ehtiyatlı və qənaətcil Hatəm bəy Ordibadi isə nazirdir". Feyzi, "şahın sərsəmlikdən oyanacağı və gəncliyin sərxoşluğundan çıxacağı" vaxtın gəldiyini yazır. Bu, deməli, rəqibləri və qonşuları üçün təhlükəli məqamdır.² Moğol elçisinin Dekan sultanlıqlarında olarkən Səfəvi dövləti ilə bağlı topladığı məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, Şah I Abbas Xorasanın əksər ərazilərinin ehtiyatsızlıq ucbatından itirilməsindən çox narahatdır və onun bərpası üçün lazımi səy göstərir.

Maraqlıdır ki, Dekanda fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində Moğol elçisi Feyzi Səfəvilər dövləti ilə bağlı kəşfiyyət məlumatı toplamağa davam etmişdi. Sonrakı hesabatında o, Hörmüz tacirlərindən Əhmədnaqarda olanla-

¹ Subrahmanyam S. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p. 134.

² Yenə orada.

ra göndərilən məktubların yaxın zamanda gəldiyini və onların bəzilərini oxumağı bacardığını qeyd edir.¹ Bu məktublarda Şah I Abbasın 150 minlik süvari və piyada ordunun müşayiəti ilə Xorasana getdiyi, baş vermiş həlledici döyüşdə qalib gələrək Məşhəd və Heratı özbəklərdən geri aldığı, özbəklərin döyüş bölgəsindən qaçdığı bildirilirdi. Bundan əlavə, böyük tacir Xacə Bəhaəddinin Hörmüzdən Qoaya gələn gəminin kapitanını müəyyən bəhanələrlə Çaul limanına gətirdiyi xəbər verilir.² Səfəvi şahının Xorasana aldığı barədə ən son xəbərləri verərək, onun 60 İraq atı, bahalı parçalar və çoxsaylı hədiyyələrlə elçi göndərməyi qərara aldığı, elçinin hələ Hörmüzdə olduğunu və Sind vasitəsilə Moğol sarayına getməyə hazırlaşdığı bildirilir.³

Göründüyü kimi, Moğol imperatoru Əkbər diplomatik vasitələrdən istifadə edərək Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına öz suverenliyini qəbul etdirmək və onları illik bac ödəməyə vadar etmək istəyirdi. Lakin Xandəş hakimini çıxarmaqla, Əhmədnaqar, Bicapur və Qolkəndə sultanları bu təklifi qəbul etməkdən imtina etmişdilər. Diplomatik təşəbbüsün özünü doğrultmadığını görən Moğol hökmdarı hərbi gücdən istifadə etməyə qərar verdi. Moğol imperatorunun hərbi gücünü ilk hiss edən məhz Əhmədnaqar oldu. Bu zaman Əhmədnaqarda iki qrup

¹ Subrahmanyam S. An Infernal Triangle: The Contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605, p. 134.

² Yenə orada, s. 126, 137.

³ Yenə orada, s. 137.

arasında ciddi qarşıdurma yarandığına görə, hər iki tərəf yardım üçün Əkbər şahə müraciət etmişdi. Əkbər şah tərəfindən şahzadə Muradın və xanlar-xanı Əbdürrahimin başçılığı altında göndərilən ordu 1593-cü ildə Əhmədnaqarı mühasirəyə aldı. Bu zaman Nizamşahın qızı Çənd Bibi Sultanın şəhərin müdafiəsini qəhrəmancasına təşkil etməsi vəziyyəti dəyişdi. Tərəflər arasında müəyyən razılıq əldə olundu.¹

1595-ci ildə II Bürhan Nizamşahın ölümündən sonra ölkədə qarışıqlıq ortaya çıxdı. Belə ki, sultanın varis təyin etdiyi oğlu İbrahim taxta çıxdıqdan dörd ay sonra Şolapurda görə Bicapur ilə müharibəni bərpa etdi, lakin məğlub oldu və döyüşdə öldürüldü. Onun ölümündən sonra ordu başçıları arasında Nizamşahlar taxtına kimin keçəcəyi barəsində anlaşılmaqlıq özünü göstərdi. Taxt-taca müxtəlif iddiaçılar var idi: onlar arasında Nizamşahlar sülaləsinə mənsub olmayan sultanlığın peşvəsi və yerli dekanlıların lideri olan Mian Manju öz namizədliyini irəli sürmüşdü. Bu zaman həbəşilərin dəstəklədiyi hökmdar Adilşahla evli olan II Bürhan Nizamşahın bacısı Çənd Bibi qardaşının azyaşlı oğlu Bahadırın namizədliyini dəstəkləyirdi. Son nəticədə II Bürhan Nizamşahın kiçik oğlu Bahadurun taxta keçməsinə qərar verildi. Bu zaman Əkbər şahın oğlu və Malva hakimi Murad Əhmədnaqarı ələ keçirmək üçün mühasirəyə aldı. Bu vəziyyət, müsəlman və hind xalqını müstəqilliklərini qorumaq üçün şəhəri birlikdə müdafiə

¹ Nazir A. Adil Shahi diplomatic missions to the court of Shah 'Abbas, p. 153.

etməyə vadar etdi. II Bürhan Nizamşahın bacısı Çənd Bibi güclü bir ordu yaratdı, Nizamşahların ordu başçıları və əsgərləri onun rəhbərliyi altında Əhmədnaqar qalasını cəsarətlə müdafiə etdilər.¹

16 dekabr 1595-ci ildə moğolların Əhmədnaqara hücumundan bir müddət sonra onların öhdəsindən gələ bilməyən Mian Manju Bicapur sərhədindəki Ausaya qaçdı və oradan II İbrahim Adilşaha kömək üçün müraciət etdi. Hal-hazırda Əhmədnaqarın müdafiəsinə rəhbərlik edən Çənd Bibi də kömək üçün Adilşaha təcili mesajlar göndərirdi. II İbrahim Adilşah Əhmədnaqarda davam edən vətəndaş müharibəsi nəticəsində müdafiənin zəif təşkil olduğunu nəzərə alaraq, Rafiuddin Şirazi vasitəsilə Nizamşahlar taxt-tacının iddiaçılarına mesajlar göndərdi və Moğol təcavüzünün qarşısını almaq məqsədilə bütün qüvvələri birləşdirməyi məsləhət bildi. Tezliklə II İbrahim Adilşahın məsləhətləri istənilən nəticəni verdi və qarşı tərəflər Çənd Bibi ilə birləşdilər. Buna baxmayaraq, II İbrahim Adilşah Çənd Bibinin sürəkli müraciətinə cavab verərək, Nizamşahlara kömək etmək üçün qoşun göndərdi. Əhmədnaqarın mühasirəsi ağır bir şəkildə davam etdiyi zaman qalada olan Adilşahın elçisi Rafiuddin Şirazi artilleriya işinə rəhbərlik edərək Əhmədnaqarın müdafiəçilərinə lazımi köməklik göstərdi. Adilşahın qüvvələri Əhmədnaqarın müdafiəsində əhəmiyyətli rol oynadı. Moğol-

¹ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 193; Siddiqi İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da höküm süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

lar barışığa razı olaraq mühasirədən əl çəkildilər.¹

Moğol işğalı təhlükəsi Əhmədnaqar və Bicapur hökmdarlarını bir-birlərinə yaxınlaşdırdı. Rəfiuddin Şirazi Əhmədnaqarın daxili işlərini nizama salmaq üçün vasitəçi rolunu öz üzərinə götürdü. O, daxili ixtilafları aradan qaldırmaq üçün Adilşahın adından Əhmədnaqar əyanlarına “kəskin və sərt şəkildə nəsihətlər verməli və onları məzəmmət etməli” oldu. Beləliklə, II İbrahim Adilşah Bahadur Nizamşahla onun əyanları arasında barışığa nail olmaqla yanaşı, həm də Moqolların Əhmədnaqara təcavüzünün qarşısını ala bildi.²

Ancaq II İbrahim Adilşahın müdaxiləsi nəticəsində Əhmədnaqarda yaranan vəziyyət uzun sürmədi. On dörd ay ərzində boş yerə mübarizə aparan qruplar arasında vəziyyəti nizama salmaq üçün dörd dəfə cəhd etdikdən sonra Rəfiuddin Şirazi Bicapura qayıtdı. Çənd Bibi də dayısı oğlu II İbrahim Adilşahdan Əhmədnaqarın daxili iğtişaşlarını aradan qaldırmaq üçün bir daha kömək istədi. II İbrahim Adilşah Mustafa xanı dörd minlik süvari ilə köməyə göndərdi. Eyni zamanda, Adilşah Mian Manjuya məktubla müraciət edərək onu Bicapura çağırırdı. Şah Tahirin oğlu Əhmədin Nizamşahlar nəslindən olmadığı və taxt-tac iddiası olmadığı məmnuniyyətlə təsdiqlədi. Bundan sonra o, Əhmədə ömürlük gözəl bir mülk bağışladı və

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 235-236.

² Yenə orada, s. 236.

Mian Manjunu Bicapur əyanlarının sırasına daxil etdi.¹

Nizamşahlarda sülalə çəkişmələri Moğol imperatoru Əkbərə növbəti yürüş üçün əlverişli şərait yaratsa da, 1596-cı ildə Əhmədnaqarın Moğollar tərəfindən mühasirəsi uğursuz oldu. 1597-ci ildə Moğollar Əhmədnaqarla barışığı ərazi işğalları yolu ilə növbəti dəfə pozduqda II İbrahim Adilşah Sonpetdə yerləşən Əhmədnaqar və Qolkəndənin müttəfiq orduları ilə birlikdə Moğollar əleyhinə ittifaqa qoşuldu. Bicapurlular Aşti döyüşündə Nizamşahların qoşunları ilə birlikdə Moğollara qarşı vuruşdular, ilkin mərhələdə Moğolların qüvvələri məğlub olsa da, son nəticədə qalib gəldilər.² Buna baxmayaraq, Qodavari çayının sahilində Supe adlı yerdə baş verən həlledici döyüşdə Moğol ordusu ağır məğlubiyyətə uğradıldı.³

Uzun sürən mühasirədən və qarşıdurmadan yorulan Çənd Bibi barışığ üçün görüşməyə razılıq verdi. Moğollar Berar bölgəsinin onlara verilməsi şərtiylə Bahadur Nizamşahı hökmdar kimi qəbul etdlər. Çənd Bibi bu hadisənin ardınca ona düşmən olan fraksiya tərəfindən xəyanətdə ittiham edildi və öldürüldü.⁴

1600-cü ilin iyul ayında Çənd Bibinin ölümündən

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 236.

² Yenə orada, s. 237.

³ История Востока. т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000, с.158.

⁴ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 194; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hüküm süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

sonra Əhmədnaqar Moğollar tərəfindən ələ keçirildi və Bahadur Nizamşah həbs edildi. Lakin Malik Əmbar və digər Əhmədnaqar əyanları Moğollara qarşı çıxdılar və I Bürhan Nizamşahın nəvəsi Əlini II Murtaza Nizamşah adıyla yeni paytaxt Parandada sultan elan etdilər. Malik Əmbar naib sifəti ilə dövlətin idarəsini öz əlinə aldı.¹

Əhmədnaqarı ələ keçirən Əkbər şah Berar və Xandəş hakimlərini də tabe etsə də, böyük oğlu Səlimin üsyan qaldırdığını xəbər alaraq Nizamşahlara qarşı yürüşü dayandırmalı oldu. 1602-ci ildə o, Dövlətabadı siyasi mərkəzə çevirən II Murtaza Nizamşahla barışıq imzaladı və Əhmədnaqar şəhəri ilə birlikdə sultanlığın şimal əraziləri Moğol imperiyasının tərkibinə qatıldı.²

Beləliklə, paytaxt Əhmədnaqar itirilsə də, Nizamşahlar sultanlığın qalan hissələrini idarə etməyə davam etdilər və Moğollar tərəfindən tanındılar.³

Malik Əmbar 1605-ci ildə Moğol taxtına çıxan Cahanqirin müəyyən problemlərlə qarşılaşmasından faydalanaraq itirilmiş bir çox qalanı geri aldı. Ancaq Moğolları Əhmədnaqardan çıxara bilmədi. Daha sonra Dövlətabad qalasını ələ keçirmək üçün paytaxtı Parandadan Cunnar

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 289; The Cambridge History of India, Vol. III, p. 734; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükmü süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

² Bax: Bayur Y.H. Hindistan tarixi, cild II, s. 149-156; Konukçu E. Babürlülər, Hindistan'daki Temürlülər, //Türkler, c. 8, s.751.

³ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 195.

qalasına köçürdü. Malik Əmbarın Moğollara qarşı Dekanda əldə etdiyi hərbi uğurlar Bicapur sultanı II İbrahim Adilşahı Moğollara qarşı onlarla əməkdaşlıq etməyə vadar etdi. Malik Əmbar də Bicapur sarayı ilə əlaqələrini gücləndirmək məqsədiylə oğlu Fəth xanı Bicapurlu Yaküt xanın qızı ilə evləndirdi. Moğollara qarşı hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Dekan valisi, xanlar xanı Əbdürrahim Malik Əmbarla döyüşdə məğlub oldu və ağır itkilər verdi.¹

1610-cu ildə II Murtaza Nizamşah zəhərləndirilərək öldürüldü və III Bürhan Nizamşah hakimiyyətə gətirildi. Bu dövrdə Malik Əmbar Sankatdan Besseinə, cənubda Bicapur sərhədlərinə, cənub-şərqdə Bidardan şimalda Xandəşə qədər böyük bir sahədə Nizamşahların hakimiyyətini bərpa etdi. Malik Əmbarın söyləri nəticəsində Nizamşahlar yenidən güclü və etibarlı bir dövlət çevrildi. Ancaq Moğol imperatoru Cahangir 1611-ci ildə oğlu Xürrəmin başçılığı altında Malik Əmbarə qarşı ordu göndərən zaman çətin vəziyyətdə qalan Malik Əmbar, Moğollardan geri aldığı qalaları təslim edərək onunla barışıq imzalamaq məcburiyyətində qaldı.²

Malik Əmbar yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək ordunu gücləndirdi və xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər gördü. Kəndlilərin və əkinçilərin xeyrinə islahatlar keçirdi. Yolların təhlükəsizliyini təmin etdi, kanallar, tu-

¹ Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 197; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükmü süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

² Yenə orada.

nellər qazdırdı və su dəryaçıları tikdirdi. Həbəşlilərin də iştirak etdiyi müstəqil bir ordu yaratdı, kəşfiyyat sistemini yenidən təşkil etdi. Təhsil ocaqlarını inkişaf etdirdi.¹

Bu uğursuzluqlara baxmayaraq, Malik Əmbar dekanlıların Moğollara qarşı müqavimətinə rəhbərlik etməyə davam etdi, Əhmədnaqar və Berarın böyük bir hissəsini geri aldı. 1621-ci ildə şahzadə Şah Cahan Moğol ordusunun Dekan yürüşünə rəhbər təyin edildi. Dekanlıların birləşmiş qüvvələri yenidən ağır məğlubiyyətə uğradılar. Dekan sultanlıqları müəyyən məbləğdə kompensasiya ödəməli oldular. S.Çandranın fikrincə, imperator Cahangirin Dekan dövlətlərinə yumşaq münasibəti Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın təzyiqlərindən irəli gəlirdi. Onlar arasındakı məktub mübadiləsinin öyrənilməsindən aydın olur ki, Səfəvi hökmdarı Dekan dövlətlərinin qorunub saxlanması maraqlı idi və bu məqsədlə Cahangirə bu dövlətlərin özlərini "vassala xərac ödəyən" kimi aparacağı, "sadiqlik və təbəçilik qayda və şərtlərindən geri çəkilməyəcəyi təqdirdə" alicənablıq nümayiş etdirməyi xahiş etmişdi.²

1626-cı ildə Malik Əmbarın ölümündən sonra onun yerinə naib təyin edilən böyük oğlu Fəth xan ordu üzərində nəzarəti qoruyub saxlaya bilmədi. Bicapura qarşı başladığı hərbi əməliyyatlar uğursuz olduğuna görə Nizamşahlar sarayında əleyhinə planlar qurulmağa başlandı.

¹ Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükm sürən bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193.

² Satish Chandra. Medieval India from Sultanate to the Mughals., p. 199.

1632-ci ildə III Bürhan Nizamşah bir sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Fəth xan onun on yaşındakı oğlu şahzadə Hüseyin Nizamşahı hakimiyyətə gətirdi. Ancaq Nizamşahların ordu başçıları onunla əməkdaşlıq etməyi rədd etdiyi üçün 1633-cü ildə Dövlətabad qalasını Moğollara təslim edərək Şah Cahanın xidmətinə girdi və Qvalir qalasına əsir kimi göndərilən gənc hökmdar III Hüseyin Nizamşahı ona təhvil verdi.¹

1633-cü ildə Fəth xanın Moğollar qarşısında təslim olmasından sonra Nizamşahlar və Maratx hakimi Şahci müqaviməti davam etdirmək üçün səfərbər olunsada, yerli əyanların əksəriyyətinin fərariliyi və Adilşahların fəal düşmənçiliyi ilə üzləşərək böyük uğurlar qazana bilmədilər. Vəziyyətdən istifadə edən Bicapur sultanı Nizamşahlara məxsus alınmaz Parendu qalasına yiyələndi.²

1633-cü ilin sentyabrında Nizamşahlar sülaləsinin taxtına həmin nəslin azyaşlı nümayəndəsi III Murtaza Nizamşah adıyla yeni sultan gətirildi. Nizamşahların ordu başçıları onun ətrafında birləşdilər. Lakin şahzadələrdən

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 289; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hükmü süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 193-194; The new Cambridge history of India I. A Social History of the Deccan, 1300-1761. Eight Indian Lives Richard M. Eaton University of Arizona. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 123.

² Anwar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636), p. 217-218; История Востока. т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв., с. 165.

birinin hökmdar seçilməsi də heç bir fayda vermədi. Çünki yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Moğol imperatoru Şah Cahan 1636-cı ilin fevralında yürüş edib Dövlətabada gələn zaman Nizamşahlar ordusu onun qarşısında dayana bilmədi. Fəth xan III Murtaza Nizamşahı Moğollara təslim edərək, Bicapur sultanının himayəsinə sığındı. 1636-cı ildə Əhmədnaqar ərazisinin bölüşdürülməsi ilə bağlı Bicapurla razılıq əldə edən imperator Şah Cahan Məhəmməd Adilşahı inandıra bildi ki, bundan sonra Dekanda Moğol ekspansiyası dayandırılacaqdır. Bununla da, Nizamşahlar dövlətinə son qoyuldu.¹

3.2. Nizamşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələr

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın Nizamşahlar sultanlığı ilə münasibətləri 1522-ci ildə Səfəvi vaizi Şah Tahir Hüseynin Əhmədnaqarda şiiəlik təbliğatını aparması nəticəsində inkişaf etməyə başladı. R.Seyvorinin fikrincə, Səfəvi dövlətindən gələn vaiz Şah Tahirin bu dövlətə gəlişi və şiiəliyi yayması, bu dövlətin İsna-Əşəriyyəni qəbul etməsinə vəsilə olmuşdur.² Hətta bu hadisədən sonra Şah Tahirin Səfəvi şahı I Təhmasibə, Səfəvi vəziri və dini lider-

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 289; Anvar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636), p. 218; Sıddıqui İ.H. Nizamşahilər. Hindistan'da hüküm süren bir İslam hanedanı (1490-1636), s. 194.

² Ferishta M.Q. Tarikhi-Ferishta, Vol. 1, p. 363; Savory R. The Shi'I Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p.183.

lərinə yazdığı məktublar Səfəvilərin də bu təbliğatda maraqlı tərəf olduğunu göstərir. Məktubda Dekanda şiəliyin yayılması, Şah Tahirin Hindistanda bu işin təşkilində və dini təlimin təbliğindəki rolu, hətta Şah I Təhmasibin dəstəyi barədə məlumat verilir.¹

Həqiqətən də Şah Tahir Dekana gələndə onun rəsmi statusu yox idi. O, Səfəvi diplomatı təyin olunmamışdı. Onun Dekanda fəaliyyəti yerli sultanların siyasətinin yeni istiqamətə yönəlməsinə və yaxşı uğurlar əldə etməsinə mühüm təsir göstərdi. 1526-cı ildə onun rəhbərlik etdiyi nümayəndə həyətinin Moğol sarayında apardığı danışıqlarda əldə etdiyi uğurlar I Bürhan Nizamşahın yanında onun etibarını daha da artırdı. 1534-cü ildə Dekan sultanları arasında baş verən münaqişənin tənzimlənməsində başlıca vasitəçi kimi çıxış etməsi onun nüfuzunu daha da möhkəmləndirdi.² I Bürhan Nizamşah sünni sultanı idi və Şah Tahirin siyasi və diplomatik xidmətlərini həvəslə qəbul etsə də, şiə inancını qəbul etməkdə çox istəksiz idi. Buna baxmayaraq, Şah Tahir tezliklə Əhmədnaqarı öz fəaliyyətinin mühüm mərkəzinə çevirdi, burada əyanlarla və müsəlman kütlələri ilə genişmiqyaslı əlaqələr qurdu, mürtəce xarakterli sünnilərlə bir sıra ictimai debatlar, müzakirələr təşkil etdi, onlarla dialoqlara qoşuldu.³

Şah Tahirin təsiri altında Əhmədnaqar hakimi I Bür-

¹ Savory R. The Shi'I Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p.186.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 303.

³ Yenə orada, s. 304.

han Nizamşah 1537-ci ildə şiəliyi rəsmi məzhəb kimi qəbul etdiyini elan etdi, xütbədən ilk üç xəlifənin adını çıxardaraq onları İsnə-Əşəriyyə İmamlarının adları ilə əvəz etdi.¹ Dekandakı şiə sultanlıqların sırasına yeni bir dövlətin daxil olması Səfəvilər üçün son dərəcə mühüm bir hadisə idi.

Şah Tahirin fəaliyyəti nəticəsində Əhmədnaqarda baş verən böyük ictimai-dini dəyişikliklər və onun dominant təsiri xəbəri tezliklə Şah I Təhmasibin sarayına çatdı. Səfəvi şahı belə təsirli missionerdən istifadə etməyi gecikdirmədi. Buna görə də 1542-ci ildə ona ünvanlanmış fərman xarakterli məktubunda onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirdi. Şah I Təhmasib ona üzərinə götürdüyü missiyanı davam etdirməyə və şiə məzhəbini Dekanda yaymağa çağırırdı. Şah Tahirin Dekandakı fəaliyyəti həm dini, həm də siyasi cəhətdən Səfəvi hökmdarı tərəfindən tamamilə müdafiə olundu. Şah Tahir Səfəvi dövlətində olduğu kimi Dekanda da yaxşı nüfuz qazandı. Təhsili, siyasi baxışları, sosial əlaqələri və hər şeydən əvvəl seyid olması onu Dekandakı insanların ictimai-dini düşüncəsinə və dövlətlərarası siyasətin aparılmasına təsir edə biləcək bir vəziyyətə gətirdi. O, bu fəaliyyətini 1549-cu ildə ölü-

¹ Ferishta M.Q. Gulshan-i İbrahimi or Tarikh-i Ferishta. Vol. III, p. 230; Seyvori R.M. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 183; Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. 1, s. 397; Məmmədova Y. Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr və həmin əlaqələrin Moğol-Səfəvi münasibətlərinə təsirinə dair, s. 167.

münə kimi davam etdirdi.¹

Bu dövrdə Nizamşahların Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə siyasi münasibətləri daha da möhkəmləndirməsinə böyük ehtiyac var idi. Çünki bir tərəfdən Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında qarşıdurmanın artması və eyni zamanda Moğol hakimlərinin aramsız basqılarından qorunmaq üçün qüdrətli Səfəvi dövlətinin yardımına böyük ehtiyac duyulurdu. Bütün bunlar I Bürhan Nizamşahın Səfəvi sarayı ilə əlaqələr yaratmasını zərurətə çevirdi. İsgəndər bəy Münşi yazır: “Dekənin əzəmətli sultanları, xüsusilə Petən Əhmədabadının valisi Nizamşahın, Heydəri-Kərrar xanədanına (İmam Əli – T.N.) məhəbbəti olan və özlərini pak imamların – onlara Allah-təlanın salamı olsun – şiələri sayan Qolkəndə və Heydərabad valisi Qütbşahın, Bicapur valisi Əli Adilşahın dilli-dilavər elçiləri dəfələrlə gəlib onların ölkələrində on iki imam xütbəsinin o həzrətin (Şah Təhmasibin – T.N) adına oxunduğunu bildirir, xüsusi xələtlər, o cümlədən qiymətli daş-qaşlarla bəzənmiş tac, qızıl yəhərli atlar, xəncər kəməri və başqa şeylərdən ibarət töhfə və hədiyyələr gətirirdilər”.²

XVI əsrin ortalarında Dekanın müsəlman sultanlıqları, o cümlədən Nizamşahlar Səfəvi mühacirləri üçün açıq olmuşdu. I Bürhan Nizamşah şiəliyi qəbul etdikdən sonra Şah I Təhmasiblə daha da yaxınlaşdı. Bu, Şah I Təhmasibin I Bürhan Nizamşaha yazdığı 1545-1546-cı il tarixli

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 304-305

² Münşi İsgəndər bəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I Kitab, s. 226.

məktublarından da aydın görünür. Səfəvi şahı I Bürhan Nizamşahı Səfəvi sarayı ilə müntəzəm dostluq əlaqələrini saxlamağa çağırır və onu heç bir tərəddüd etmədən "arzularını" çatdırmağa dəvət edirdi.¹ Məlum olduğu kimi, bu vaxt I Bürhan Nizamşah Şolapur və Naldurg ərazilərinə sahib olmaq üçün I İbrahim Adilşahla rəqabət aparırdı. Şah I Təhmasibin I Bürhan Nizamşaha göndərdiyi yuxarıdakı sirli mesajı, onun I İbrahim Adilşahın tərəfində olmadığını, I Bürhan Nizamşahın iddialarını və ya onların arasındakı mövcud mübahisələrə dair fikirlərini nəzərə almağa yaxın olduğunu deməyə əsas verir.² I Bürhan Nizamşahla Azərbaycan Səfəvi hökmdarı arasında sıx münasibətlərin yaradılmasında Şah Tahir başlıca vasitəçi rolunu oynamışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə I Bürhan Nizamşah Dekanın üç müsəlman sultanlığı və Viçeyanagar dövləti ilə sünniliyi rəsmi məzhəb elan edən I İbrahim Adilşaha qarşı ittifaq bağlayır. 1543-cü ildə Bicapura qarşı müttəfiqlərin birgə hücumu Əsəd xan Lari tərəfindən dəf edildiyi üçün bir nəticə vermir. Bu zaman sünni məzhəbində olan Əli Bəridşah I İbrahimin tərəfinə keçdiyi üçün I Bürhan Nizamşahın hücumuna məruz qalır və I İbrahim

¹ Khwar Shah bin Qubad-ul Husaini. Tarikh-i Qutbi, ed. by Syed M.H. Zaidi. New Delhi: 1960, p. 95-96.

² The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636). Thesis Submitted for the Degree of Doctor (X Philosophy in history) by Mohd. Siraj Anwar. Centre of Advanced Study Department Of History Aligarh Muslim University, Aligarh: 1994, p. 194.

Adilşahın yardım göstərməsinə baxmayaraq, Avsa, Udgir və Kandhar qalalarını itirir.¹ Görünür ki, məhz Dekanda türk-müsəlman sultanlıqları arasında mübarizə getdiyi bir dövrdə I Bürhan Nizamşah Şah I Təhmasiblə münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədilə öz elçisini Səfəvi sarayına göndərmək qərarına gəlir.

1545-ci ildə I Bürhan Nizamşah əslən Əcəm İraqından olub, Hindistana mühacirət etmiş və Əhmədnaqar hakiminə xidmət edən Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni adlı elçisini Şah I Təhmasibin sarayına göndərir. Əhmədnaqar hakimi Xurşahla bərabər Səfəvi şahı üçün bahalı parçalar, fil, ümumiyyətlə, min түмән dəyərində olan qiymətli hədiyyələr də yolladı.² Hürşah həmin ilin sentyabrında Reyə gəldi. Bir ay keçdikdən sonra o, şahın qəbuluna düşməyə nail oldu və öz hökmdarının min түмән dəyərində olan hədiyyələrini şahla təqdim etdi. Xurşahın məlumatına görə, o, il yarım ərzində Səfəvi şahının sarayında qalmış və onun Gürcüstana və Şirvana yürüşlərində də iştirak etmişdi (1546-1547).³

XVI əsrin 40-cı illərində I Bürhan Nizamşahın Şah I Təhmasiblə diplomatik əlaqələr yaratması iki dövlət ara-

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. 1, s. 450.

² Əfəndiyev O.Ə, Fərzəliyev Ş.F. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyninin "Tarix-i elçi-yi Nizamşah" əsəri haqqında. //Xorasan jurnalı, №6. Kabul: 1982, s. 52; Məmmədova Y. Dekan knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr və həmin əlaqələrin Səfəvi-Moğol münasibətlərinə təsirinə dair, s. 167.

³ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 16-17.

sında qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaradır. 1546-cı ildə Səfəvi elçisi I Bürhan Nizamşahın sarayına yola salınan zaman onu Şah Tahir və Qasım bəy Xorasani müşayiət etmişdi. Sonuncu dövrünün tanınmış alimi, sultanın şəxsi həkimi kimi tanınırdı. O, sultanın peşvəsi vəzifəsinə kimi yüksəlmişdi.¹

Bunun ardınca Səfəvi şahı 1547-ci ildə öz elçisini Əhmədnaqara göndərirdi. Həsən bəy Rumlu bu barədə yazır: “Yenə bu il (1547-ci il nəzərdə tutulur) Div sultan Rum-lunun oğlu Ədhəm bəy Rumlu elçi sifəti ilə Dekən padşahı Nizamülmülkün yanına göndərildi.”²

Bu dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında siyasi gərginlik artdığına görə Şah I Təhmasib I Bürhan Nizamşahın yardım tələbini müsbət qarşılamamış, onun elçisini təmtəraqla qarşılayaraq, öz elçisini Əhmədnaqara göndərməklə kifayətlənmişdi.

XVI əsrin ortalarında Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında mübarizə davam etdiyi üçün Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Nizamşahlarla münasibətləri daha intensiv xarakter daşmışdır. Dekan sultanlıqlarında xütbələrdə Şah I Təhmasibin adının xatırladılması Dekanın şiə məzhəbli sultanlıqları ilə Moğol imperiyası arasındakı münasibətlərdəki gərginliyi daha da artırdı. R.Seyvori haqlı olaraq yazır ki, Moğol imperiyası tərəfindən müstə-

¹ Luís Filipe F.R. Thomaz. Iranian Diaspora and the Deccan Sultanates in India: A Study of Sixteenth Century Portuguese Sources. // *Studies in History*, 30 (1), 2014, p. 25.

² Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, (Tarixlərin ən yaxşısı), s. 539.

qıl hakimlər kimi tanınmayan Dekan sultanlıqları Səfəvi şahının dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Çünki Moğollar onlarla diplomatik yazışmalarında bu şahlığın nümayəndələrindən çağırılar, hakimlər kimi bəhs edir və heç vaxt onlara şahlıq titulu layiq görmürdülər: Nizamşah, Adilşah və Qütbşah əvəzinə Nizamülmülk, Adil xan və Qütbülmülk kimi müraciət edirdilər.¹

1553-cü ildə I Bürhan Nizamşahın ölümündən sonra hakimiyyətdə oğlu I Hüseyin Nizamşah (1553-1565) möhkəmlənir. 1558-ci ildə I İbrahim Adilşahın ölümü ilə hakimiyyətə keçən oğlu I Əli Adilşahın şialiyi yenidən rəsmi məzhəb elan etməsi vəziyyəti dəyişir. I Əli Adilşah Şolapur Nizamşahlardan geri almaq məqsədilə Dekanın üç müsəlman sultanlığı və Viçeyanagarla ittifaqa girir. O, Nizamşahlara qarşı mübarizəyə başlayır və Əhmədnaqarı mühasirəyə alır. Lakin müharibənin gedişində Viçeyanagar ordusunun müsəlmanlara qarşı törətdiyi qətliamlar Qütbşahlarla İmadşahlar ordusunun geri qayıtmasına və hətta İmadşahlar ordusunun baş komandanı Cahangir xanın I Hüseyin Nizamşahın tərəfinə keçməsinə səbəb olur. Buna baxmayaraq, I Hüseyin Nizamşah Viçeyanagar hakiminin tələblərini yerinə yetirməyə – Kalyani qalasını Adilşahlara verməyə, Cahangir xanın edamına razılıq verir.² 1561-1563-cü illərdə Nizamşahlara və Qütbşahlara qarşı Dekanın digər üç müsəlman sultanlıqları Viçeyanagarla

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 186-187.

² Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 452.

ittifaqda mübarizə aparsa da, bir nəticə əldə etmirlər. Viçeyanagar hakiminin getdikcə güclənməsini görən I Əli Adilşah buna yol verməmək məqsədilə I İbrahim Qütbşahın vasitəçiliyi ilə I Hüseyn Nizamşahla barışır. Əldə olunan razılığa görə, Hüseyn Nizamşahın qızı Çənd Bibi I Əli Adilşaha ərə verilir və Şolapur cehiz kimi Adilşahlara çatır, I Əli Adilşahın bacısı Hədiyyə Sultan I Hüseyn Nizamşahın oğlu, vəliəhd Murtazaya ərə verilir. Əli Bəridşahın bu ittifaqa qoşulması ilə Viçeyanagara qarşı Dekanın dörd müsəlman sultanlığı arasında ittifaq yaranır.¹

İsgəndər bəy Münşi 1564-cü il hadisələrindən bəhs edən zaman yazır: “Dekənin əzəmətli sultanları, xüsusilə Petən Əhmədabadının valisi Nizamşahın, Heydəri-Kərrar xanədanına (İmam Əli – T.H.) məhəbbəti olan və özlərini pak imamların – onlara Allah-təalanın salamı olsun – şüaları sayan Qolkəndə və Heydərabad valisi Qütbşahın, Bicapur valisi Əli Adilşahın dilli-dilavər elçiləri dəfələrlə gəlib onların ölkələrində on iki imam xütbəsinin o həzrətin (Şah Təhmasibin – T.H.) adına oxunduğunu bildirir, xüsusi xələtlər, o cümlədən qiymətli daş-qaşlarla bəzənmiş tac, qızıl yəhərli atlar, xəncər kəməri və başqa şeylərdən ibarət töhfə və hədiyyələr gətirirdilər”.² Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının elçilərinin Səfəvi sarayına eyni vaxtda gəlişi səbəbsiz deyildi. Çünki, 1564-cü ildə Hindistanın Viçeyanagar hökmdarı Rama Raca Dekan sultanlıqlarından

¹ Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 452-453.

² Münşi İsgəndər bəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab, s.226.

Əhmədnaqar sultanının yanına öz elçisini göndərərək ərazilərinin müəyyən hissəsini güzəştə getməyi tələb etmişdi. Bu zaman Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları – Nizamşahlar, Adilşahlar və Qütbşahlar düşməinə qarşı öz qüvvələrini birləşdirmiş və Krişna çayı sahillərində Talikota adlı yerdə 1565-ci il yanvarın 25-də baş verən döyüşdə mühüm qələbə qazanaraq Viçeyanagarı fəth etmiş və tamamilə dağıtmışdılar.¹ Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: “Bicanəgər padşahı Çəndray Dekən hakimlərinin yanına bacarıqlı elçilər göndərdi və onların vilayətlərindən bəzi yerləri tələb etdi. Ona görə də həmin diyarın valiləri birbirlərinə elçilər və məktublar göndərdilər və öz aralarında ittifaq bağladılar. Nizamşah cövşən geyən ordu, hədsiz sayda fillər və saysız-hesabsız piyadalarla Əhməd-nəgər bölgəsindən çıxıb Adilşah və Qütbşahla ittifaqda üzüqara kafirlərin üzərinə hərəkətə başladı... Alçaq kafirlərin hərəkətindən xəbərdar olan islam ordusu Qanq çayını keçib onların qabağında dayandı... Nizamşah mərkəzdə (qəlbə) qərar tutmuş, səadətli meymənəyə Adilşahın vücudu ilə bəzək verilmiş və meysərədə Qütbşah dayanmışdı... İslam qoşunları hamısı birdən şeypur çalıb kafirlərə həmlə etdilər və böyük bir döyüş baş verdi... Hindlilərin qoşunu onlara [müqavimət göstərməyə] tab gətirməyib döyüş meydanından qaçış biyabanına üz qoydu. İslam qoşunu onlardan təxminən beş min nəfəri qətlə yetirdi. Çəndrayı əsir tutub Nizamşahın nəzərləri qar-

¹ Bax: Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, Vol. I, p. 296-298; Bayur Y.H. Hindistan tarixi, c. I, s. 453-454.

şısına gətirdilər. [Nizamşah] hərçənd ona kəlmeyi-şəhadət söyləməyi məsləhət görsə də, o, ... qəbul etmədi. Bu səbəbdən o, Nizamşahın fərmanı ilə öldürüldü... İslam hakimləri Bicanəgərə yollandılar və o vilayəti soyub qarət edərək xaraba qoydular. Neçə-neçə nar dənəsinə bənzər yaqut, Bədəxşan ləli və məlahətli zümrüdlər həmin çoxsaylı ordunun əlinə düşdü... Onlar o diyarda sakin qoymayıb öz vilayətlərinə qayıtdılar”.¹

Görünür, I Hüseyn Nizamşah və müttəfiqləri Viçeyanagar hökmdarı üzərində əldə etdikləri mühüm qələbə ilə bağlı məlumatı çatdırmaq üçün öz elçisini Səfəvi sarayına göndərdi. Bu dövrdə I Şah Təhmasibin Qəndəharla bağlı Moğol hökmdarı Əkbər şahla münasibətləri gərgin olduğuna görə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə münasibətlər daha intensiv xarakter almışdı. Bu əlaqələr I Şah Təhmasibin ölümündən sonra da davam etdirildi. Həsən bəy Rumlunun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1577-ci il sentyabrın 18-də Nizamülmülkün elçiləri Qəzvin şəhərinə gəldilər, peşkəş olaraq çoxlu pul və saysız cəvahirlər gətirdilər.²

XVI əsrin sonlarında Azərbaycan Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyası ilə uzun müddət davam edən müharibəyə cəlb olunduğu üçün Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları, o cümlədən Nizamşahlarla sıx əlaqələr saxlaya bilmədilər. Məhz bundan yararlanan Moğol imperatoru

¹ Rumlu H. Əhsənüt-təvarix. (Tarixlərin ən yaxşısı), s. 599-600.

² Rumlu H. Əhsənüt-təvarix. (Tarixlərin ən yaxşısı), s. 646; Rumlu H. Safevi Şahu II. İsmail: Kakhaha Kalesinin 20 Yıllık Mahpusu, s. 90.

Əkbər öz nüfuzunu Dekanda möhkəmləndirmək məqsədilə bölgədə fəaliyyət göstərən türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı fəal siyasət yeritməyə başladı. Bu zaman Nizamşahlarda taxt-tac uğrunda mübarizənin baş verməsi buna əlverişli şərait yaratdı. Əkbər şahın diplomatik vasitələrlə başlıca niyyətini gerçəkləşdirmək cəhdləri özünü doğrultmadığı üçün zorakı vasitələrə əl atıldı.

Məhz bu dövrdə Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq itirilmiş əraziləri azad etməyə başladığına görə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarında, o cümlədən Nizamşahlarda baş verən hadisələrə müdaxilə edə bilmədi. Vəziyyətdən istifadə edən Əkbər şah Əhmədnaqar sultanlığının şimal torpaqlarını öz nəzarəti altına ala bildi.

Dövrün qaynaqları Şah I Abbas dövründə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Nizamşahlar arasında münasibətlərin davam etdiyini göstərir. İsgəndər bəy Münşi yazır: "[Hadisələrin] biri Dekən Hindistanına elçilər göndərməsidir. Böyük Dekən sultanlarının qədim vaxtlardan bu vəlayətnişan dudmana istək və sədaqətləri olmuşdur. Bir qədər bundan əvvəl, nəstəliq xətti yazmaqda zamanə xoş nevislərinin ən üstünü və dövrünün yeganəsi olan Xorasan vilayətinin əzəmətli seydilərindən olan Mir Xəlilullah Xoşnevis Allahın təqdiri ilə Dekən vilayətinə gedib Bicapur valisi Adilşahın yanında qalmışdı. Qolkəndə valisi Məhəmmədqulu Qütbşah, habelə nizamsahiyyə sülaləsinin sepəhdarı Malik Əmbar layiqli töhfələr və hədiyyələrlə cahən-pənah dərgaha elçilər göndərib, Hindistan hökmda-

rının fərmanı ilə onların məmləkətinə soxulan cığatay ləşkərinin zülmünə qarşı [şahdan] kömək istəmişdilər. Müqəddəs səfəviyyə və ali teymuri sülaləsinin həzrət padşahları arasında daim məhəbbət, ülfət, səmimiyyət və vəhdət mövcud olduğu üçün, əlahəzrət zilləlah şah və Hindistan məmləkətlərinin əzəmətli həzrət padşahı Səlimşah öz mərhum atalarından daha artıq sədaqət, dostluq, ülfət və qardaşlıq etməkdədirlər. [Səlimşah] əvvəlcə o həzrətə məhəbbətamiz bir məktub yazarak Dekən sultanlarının cəzalandırılmasını xahiş etdi ki, bu xahiş o həzrət tərəfindən razılıqla qarşılandı, onlara bir-birləri ilə düşmənçiliyi tərk etməyi tapşırıldı. Buna görə də bu il... Dərviş bəy Mə-rəşini Nizamşahın... yanına elçi təyin etdi, ona inayət üslublu məktub yazıb, gözəl xələtlər, atlar və qiymətli hədiyyələr göndərdi... elçilik heyəti Mir Xəlil ilə birlikdə yola düşdü. Dərviş bəy Şirazda vəfat etdiyindən, oğlu Məhəmmədi bəy atasının əvəzinə bu vəzifəyə təyin olundu, Hüseyin bəylə birlikdə məqsəd istiqamətinə yollandı".¹

III Bürhanın (1610-1631) hakimiyyəti dövründə Nizamşahlarla Səfəvilər arasında münasibətlər daha intensiv xarakter aldı. Bu, Moğol imperatoru Cahangirin Nizamşahlara qarşı təzyiqləri artırması ilə bilavasitə bağlı idi. Bunu nəzərə alan Şah I Abbas Dekanın digər türk-müsəlman sultanlıqları ilə yanaşı, Nizamşahlarla qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmiş, imperator Cahangirə göndərdiyi məktublarda onu Dekan sultanlıqlarına qarşı sərt tədbirlərdən çəkinməyi

¹ Münşi İsgəndər bəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab, s.1549-1550.

məsləhət bilmişdi. Səfəvi şahının nümayiş etdirdiyi bu mövqe bilavasitə Qəndəharla bağlı Səfəvi-Moğol münasibətlərini gərginləşdirmək istəməməsi ilə bağlı idi.

Dekanın digər türk-müsəlman sultanlıqları kimi, Nizamşahlar da Səfəvi hökmdarı ilə sıx əlaqə saxlasa da, Səfəvilərin Qəndəhara qarşı həyata keçirdiyi əməliyyatları Əhmədnaqara və ya digər Dekan sultanlıqlarına yardım etmək istəyi ilə bağlı olduğunu söyləmək çətindir. Çünki bunu təsdiq edən heç bir qaynaq yoxdur. Səfəvilər Qəndəhardan başqa heç bir məsələ ilə bağlı Moğollarla hərbi qarşıdurmaya girmək istəmirdilər. 1617-ci ildə Şah I Abbasın Cahangirə müraciət edərək Dekan sultanlıqlarına qarşı alicənablıq göstərərək təzyiqləri yumşaltmasını xahiş etməsi onun müsəlman sultanlıqlara qarşı göstərilən qayğısının bariz nümunəsi idi. O, görünür, Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının təhlükəsizliyinə təminat almağa çalışırdı, lakin bu məqsədə çatmaq üçün imperator Cahanqirlə münasibətləri pisləşdirmək istəmirdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Şah I Abbas Qəndəharın qaytarılması üçün ciddi hazırlıqlar apardığı üçün Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları, o cümlədən Nizamşahlarla sıx münasibətlər saxlayırdı. Moğolların hücumundan qorunmaq üçün türk-müsəlman sultanlıqların aralarındakı ədavəti aradan qaldırmağı göndərdiyi elçilər vasitəsilə onlara çatdırırdı. Bu dövrdə Nizamşahlarla qarşılıqlı əlaqələrin intensiv xarakter daşdığını III Bürhan Ni-

¹ Anwar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636), p. 219.

zamşahın öz elçilərini ardıcıl olaraq Səfəvi sarayına göndərməsi təsdiq edir. 1620-ci ildə Nizamşahlar elçisi Habəş xan Səfəvi sarayına gələrək sultanın göndərdiyi məktubu və qiymətli hədiyyələri Şah I Abbasa təqdim etmişdi.¹

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, 1621-ci ildə də Nizamşahın elçisi Səfəvi sarayına göndərilmişdi. O, yazır: "... Nizamşahiyyə sülaləsinin əmirlərindən... olan Məlik Əkbər Sipəhdar həmin sülalə işlərini tənzimləyən bir şəxsdir. O, elçi kimi əhalinin pənahı olan bu dərğaha gəldi. Düşüncəli, ağıllı, dilli-dilavər bir adamdır, [bu] xanədanı sevənlərdəndir, kəramətlidir, elmi məsələlərdən agahdır və fars şerini tam mənimsəyən şəxsdir. Məlik Əkbər cənnətmisal Mazandaranda şahla görüş səadətinə yetişdi, Nizamşahın adından irsi sədaqət izhar etdi, layiqli peşkəşlər verdi. İsfahanda olarkən həzrət "ona zəmin olan" səkkizinci imam əleyhir-rəhmənin müqəddəs rövzəsinin ziyarəti üçün izn olaraq müqəddəs Məşhədə yollandı, həmin səadətə yetdikdən sonra İsfahana qayıtdı. Aşağıda yazılacaq xeyirli Xorasan və Qəndəhar səfəri zamanı şahın ordusunda o da vardı".² Nizamşahlar elçisinin Səfəvi ordusunun Qəndəhara hücumunda iştirakı bir daha təsdiq edir ki, Moğollara qarşı mübarizədə Səfəvilər və Nizamşahlar arasında sıx əlaqələr mövcud olmuşdu.

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatdan aydın

¹ Anwar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmad-nagar kingdom (1526-1636), p. 219.

² Münşi İsgəndər bəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab, s. 1714.

olur ki, Şah I Abbas Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə sıx münasibətlər saxlayaraq Moğolların Dekan ərazisini ələ keçirməsinə mane olmağa çalışmışdı. Səfəvi şahı Moğol hökmdarları ilə yaxşı münasibətlər yaradaraq onların Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı təcavüzünün qarşısını almağa çalışırdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, məhz Şah I Abbasın ölümündən sonra Moğol hökmdarının Dekana qarşı təzyiqi daha da güclənmişdi. R.Seyvorinin qeyd etdiyi kimi, Səfəvilər dövlətinin “diplomatik manevrlərinin Moğolların Dekanda genişlənmə siyasətinə çox kiçik təsiri olmuşdu”.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Moğol hökmdarı Şah Cahanın 1633-1636-cı illərdə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar zamanı Səfəvi dövləti Osmanlı sultanının hərbi müdaxiləsinə məruz qaldığına və tərəflər arasında hərbi əməliyyatlar davam etdiyinə görə, Şah I Səfi Dekanda baş verən hadisələrə müdaxilə edə bilmədi. Moğol imperatoru Şah Cahan 1636-cı ildə Dövlətabadı ələ keçirərək III Murtaza Nizamşahın hakimiyyətinə son qoydu, Qütbşahları və Adilşahları da Moğol imperiyasına xərac ödəməyə məcbur etdi.²

¹ Savory R. The Shi'i Enclaves in the Deccan (15th-17th Centuries), p. 183-184.

² Yenə orada, s. 184.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN DEKANIN TÜRK-MÜSƏLMAN SULTANLIQLARI İLƏ QARŞILIQLI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ

Asiya ilə Avropa arasında ticarət yollarının üstündə yerləşən Azərbaycan Səfəvi dövləti tranzit daşımalardan böyük gəlir götürürdü. Məhz Şah I İsmayıl Qərbi Avropa dövlətləri arasında yaranmış sıx siyasi təmaslar sayəsində Avropadan Təbrizə ticarət missiyaları gəlməyə və burada daimi nümayəndəliklər açılmağa başlamışdı. Bu əlaqələr onun varisləri dövründə daha da genişlənməmişdi. Səfəvi hökmdarları diplomatik yolla zamanəsinin digər qüdrətli siyasi mərkəzi – Hindistandakı Böyük Moğol imperiyası ilə də kifayət qədər möhkəm dostluq əlaqələri yaratmışdılar.

Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının torpaqlarından keçən və beynəlxalq siyasi çəkişmələrə səbəb ola bilən ticarət yolları İtaliya, İngiltərə, Hollandiya, Fransa və Rusiya kimi Avropa dövlətləri üçün son dərəcə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu səbəbdən əksər Avropa dövlətləri bu tranzit yollar üzərində yerləşən Səfəvi dövləti ilə ticarət müqavilələri bağlamağa çalışmışdılar.¹

Səfəvi dövləti Qərbi Avropa dövlətləri ilə yanaşı, qonşu ölkələrlə, o cümlədən Yaxın Şərq ölkələri ilə qar-

¹ Büyüктаş C.K. Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devletinin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri. // İRTAD, Sayı: 4 Haziran /June 2020, s. 97.

şılıqlı iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışmışdı.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Hindistanın Dekan yaylasındaki Adilşahlar, Qütbşahlar və Nizamşahlar sultanlıqları ilə siyasi əlaqələri ilə yanaşı, sıx iqtisadi münasibətləri də mövcud olmuşdu. Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə iqtisadi əlaqələrində dəniz yolu əsas ticarət marşrutu idi. Masulipatnam Qütbşahlar sülaləsinin çox mühüm və əsas dəniz limanı idi.¹ Bicapur sultanlığının Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrində Dabul və Çaul limanları mühüm yer tuturdu.²

Səfəvi dövləti ilə Adilşahlar arasında ticarətdə cins atlar mühüm yer tuturdu. Səfəvi atları sultanlığın hərbi üstünlüyünü və müdafiə ehtiyacını ödəmək üçün ixrac edilirdi. Ölkənin müdafiəsi və apardığı müharibələr bilavasitə Səfəvi dövlətindən alınan atlardan təşkil olunan süvari qoşundan asılı idi.³ Hindistanın orta əsr tarixi üzrə mütəxəssis Salma Əhməd Faruqinin fikrincə, XVI əsrdə Səfəvi tacirləri at ticarətini Səfəvi dövlətindən Bicapura gətirdiyi zaman Bicapur Səfəvi dövlətinin təsiri altına düşməyə başladı. Yusif Adilşah tərəfindən şiəliyin dövlətin rəsmi dini məzhəbi elan edilməsi, Səfəvi dövlətindən daha da çox insanları Dekan bölgəsinə köç etməyə təşviq etdi.⁴

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 284.

² Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686 A.D.), p. 108.

³ Yenə orada, s. 108-109; Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 284.

⁴ Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India, p. 174.

Yaxşı keyfiyyətli atlar Səfəvi dövlətində əlçatan idi və ixrac obyektı idi. Bundan savayı, Səfəvi şahlarının Dekan sultanlıqlarına göndərdiyi hədiyyələrin əsas hissəsini atların təşkil etməsi onların tələbatını diqqətdə saxlamaq kimi siyasi məsələ idi.¹

Süvari ordunu atlarla təmin etmək zərurəti Adilşahları Səfəvi dövləti ilə iqtisadi əlaqələri qətiyyətlə qorumağa və inkişaf etdirməyə vadar edirdi. Qəndəhar uğrunda Səfəvi şahları ilə Moğol hökmdarları arasındakı münaqişə Səfəvi şahlarına düşməninə qarşı müharibədə istifadə edilə bilən atların Bicapura ixracına icazə verməsinə imkan yaradırdı. Səfəvi və Bicapur arasındakı at ticarəti, xüsusi olaraq Səfəvi, ərəb və Bicapur tacirləri tərəfindən aparılırdı.²

Bicapurlu tacirlərin Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bazarlarına dərin maraqlarını şərtləndirən səbəblər var idi. Bicapur limanlarından dəniz yolu ilə Səfəvi ərazisinə asanlıqla daxil olmaq imkanı bu səbəblərdən biri idi. Bicapur ehtiyac duyduğu atları ya Ərəbistandan, ya da Səfəvilərdən ala bilirdi. Ərəbistandan gələn qeyri-müntəzəm təchizat səbəbindən, Bicapur atların tədarükü üçün tamamilə Səfəvilərdən asılı idi. Süvari qoşunları olmadan Bicapur mühüm hərbi əməliyyatları yerinə yetirən orduya sahib ola bilməzdi. Bu zərurət Bicapur hökmdarlarını Səfəvi dövləti ilə iqtisadi əlaqələri müntəzəm şəkildə davam et-

¹ Bax: Tavernier. Travels in India, Vol. 1, p. 255-261.

² Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 70

dirməyə vadar edirdi. Qəndəharla bağlı Moğol hökmdarı ilə münaqişə vəziyyətində olan Səfəvi şahı, düşməninə qarşı müharibədə istifadə edilə bilən atların Bicapura ixracına icazə verməkdən məmnun idi.¹

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Bicapur arasındakı at ticarəti, xüsusi olaraq Səfəvi, ərəb və bicapurlu tacirlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Bundan əlavə, Səfəvi ərazisindən Bicapura mühacirət etmiş insanlar, o cümlədən yüksək zümrədən olan adamlar gündəlik həyatları üçün lazım olan məmulatlara ehtiyac duyurdular. Bu, iki dövlət arasında dəniz ticarətinin müntəzəm olaraq davam etdirilməsini zəruri edirdi, çünki Səfəvilər də Bicapur limanlarından ixrac olunan hind məhsullarına çox ehtiyac duyurdular. Bicapurun Dabul və Çaul limanları mühüm ticarət mərkəzləri kimi Qırmızı dəniz və Kəngər körfəzi ilə ticarətdə böyük əhəmiyyətə malik idi. Bicapurdan Səfəvi ticarət mərkəzlərinə ixrac olunan bu mallar Avropaya da yol tapırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövləti ilə Moğol imperiyası arasında ticarətdə də atlara xüsusi önəm verilirdi. Moğol sarayı tərəfindən yazılı icazə tələb olunduğu hallar istisna olmaqla, 1593-cü ildə imperator Əkbər qiymətləri dəyişdirməyi əmr etdi və atların ölkədən çıxarılmasını qadağan etdi. Qəznə, Kəhmard, Kabil, Bədəxşan və Andarab kimi böyük otlaqları və şəhərləri birləşdirən Xorasan yolunda gedən döyüşlərdə Əkbər təsadüfən Hindistana yol-

¹ Gopal S. Aspects of Indo-Persian Trade in the 17th Century. 1969, p. 244.

lanan Mir Seyidəli Səbzəvarinin başçılığı ilə aparılan atların böyük bir karvanına rast gəlmişdi. Əkbər şah bölgədəki döyüşlərində istifadə etmək üçün dörd-beş qat daha qiymətə çoxlu at almışdı. Səfəvi sarayı Moğolların yəqin ki, atlara tələbatını və qiymətlərə təsirindən çox narahat idi. XVII əsrdə Hindistan tacirləri hər il Kabildə 100 minə qədər at alırdı.¹

Moğol imperatoru Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrdə atların alınmasına xüsusi önəm verirdi. 1634-cü ildə atların Hindistana ixracı üçün Səfəvi hökmdarından icazə almaq üçün Moğol səfiri Mir Humainin İsfahana gəldiyi məlumdur.² At ticarətində qiymətlərin dəyişməsi Səfəvi şahını narahat etdiyi üçün Moğol elçisi İsfahana gələndə Şah II Abbas ona öz narazılığını bildirmişdi. Səfəvi atlarının Hindistana və Osmanlı imperiyasına geniş ixracı ilə bağlı bir atın qiyməti yüksək idi.³ Buna görə də qanunu pozanlar ciddi şəkildə cəzalandırılırdı. Şah II Abbasın sarayına gələn Hindistan səfiri icazəsiz 60-70 seçmə at satın aldığı üçün şah qəzəblənərək onları öldürmüşdü.⁴

¹ Bahranipour A. The trade in horses between Khorasan and India in the 13th – 17th centuries // The Silk Road 11 (2013), p.130-131.

² Vəhid Məhəmməd Tahir. Tarix-i cahanara-yi Abbasi. Be kuşəşə Səid Mir Məhəmməd Sadiq. Tehran: Pajoheshgah, 1383, s. 259.

³ Chardin J. Safarname-ye Shardan, Vol. II. Tr. Eghbal Yaghmaei. Tehran: Toos, 1993, p.739; Bahranipour A. The trade in horses between Khorasan and India in the 13th – 17th centuries, p. 130-131.

⁴ Chardin J. Safarname-ye Shardan, Vol. III, s. 1301; Bahranipour A. The trade in horses between Khorasan and India in the 13th – 17th centuries, p. 131.

Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə vaxtı ilə Dekana mühacirət etmiş Səfəvi əyanları, alimləri və ədibləri öz adət-ənənələrini yaşatmaq və gündəlik həyatları üçün müxtəlif məhsullara böyük ehtiyac duyurdular. Xüsusən də, Səfəvilərin Bicapur limanlarından ixrac olunan müxtəlif hind mallarına ehtiyacı olduğu üçün iki dövlət arasında müntəzəm dəniz ticarətinin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bicapurun əsas limanı Dabul Kəngər körfəzi və Qırmızı dəniz ilə böyük ticarəti həyata keçirən mühüm mərkəzə çevrilmişdi.¹

Bu dövrdə Kəngər körfəzi ilə Qırmızı dəniz arasındakı əlaqə həm karvan, həm də sahil ticarəti arasında xüsusilə güclü olduğundan, bu da Səfəvi bazarına müəyyən girişi təmin edirdi. Buna baxmayaraq, Bicapur sultanlığının Koromandel bölgəsində hazırlanan toxuculuq məhsulları və indigonu Səfəvi bazarına çatdırmaq üçün mürəkkəb bir yol seçilirdi. Mallar Heydərabad yolu ilə ya Bicapura, oradan da Dabul və Çaul limanına, ya da Surata daşınır, sonra isə dəniz marşrutları ilə Kəngər körfəzinə çatdırılırdı.²

Səfəvi tacirləri müntəzəm olaraq ticarət məqsədi ilə Dekana gedirdilər. Qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində fərdi əlaqələr hər zaman əhəmiyyətli rol oynayırdı. Səfəvi dövlətində yaşayan müxtəlif xalqlara mən-

¹ Moulappa Kamble K. Diplomatic relations of Deccan sultanates, p. 71.

² Subrahmanyam S. Persians, Pilgrims and Portuguese., p. 507.

sub bir çox tacirlər də maliyyə vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Dekan sultanlıqlarına getmişdilər. Dekan bölgəsinə yerləşmiş Mir Əli Razi Agah, Tacir Xansari, Hacı Abarkui, Heydər Təbrizi, Fəhmi Tehrani, Qədri Şirazi kimi tacirlər qarşılıqlı ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamışdılar.¹ Dekanda məskunlaşan Səfəvi tacirləri lazımi məhsulların idxalında və ixracında əhəmiyyətli rol oynadılar.²

Adilşahlar Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə siyasi, iqtisad və mədəni baxımdan çox yaxın münasibətlər qurmuşdular. İki dövlət arasındakı ticarət əlaqələri əsasən dəniz yolu ilə reallaşdırılırdı. Bu ticarət əlaqələrinə Portuqaliya ciddi maneçilik törətsə də, XVI əsrin sonlarında onun regionda nüfuzunun zəifləməsi ilə xeyli canlandı. Ticarət əlaqələrində pambıq, pambıq parçalar, düyü, şəkər və ədviyyat əsas ixrac malları oldu.³

Adilşahların Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrində sultanlığın əksər şəhərləri yaxından iştirak edirdi. Sultanlığın şimalında yerləşən Koromandel şəhəri toxuculuq məhsulları və indiyo ticarətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etməklə yanaşı, daha mürəkkəb marşrut üzrə həyata

¹ Ruby Maloni. Indo-Iran Trade Relations: An Overview. History University of Mumbai, Indo-Iran Relation, Culture House, N. New Delhi: 2002, p. 224; Karagözoğlu B. Safevî Dönemi'nde İran'dan Hindistan'a Göçler (1555-1666), s. 6.

² Ashiq A. Deccan Sultanates and Persia: The political and cultural relations in the medieval age, p. 126.

³ Merçil E. Adilşahilər, s. 386.

keçirilirdi. Mallar Heydərabad yolu ilə ya Bicapura, oradan da Dabul və Çaula, ya da Surat limanına çatdırılır, oradan isə dəniz yolu ilə Kəngər körfəzindəki Səfəvi limanlarına daşınırdı.¹

S.C.Levinin fikrincə, "erkən yeni dövrdə Asiya ticarətinin müəyyən bir xüsusiyyəti, dünya bazarlarını artıqlaması ilə hind toxuculuq məhsulları ilə doldurmasıdır".² Bu baxımdan, bəhs olunan dövrdə Səfəvi dövlətinə ixrac olunan Hindistan məhsulları arasında parçalar həqiqətən öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdı. Rəngli və bahalı Hindistan toxuculuq məhsulları ilə yanaşı, ilk növbədə Koromandeldə istehsal olunan olduqca kobud və ucuz pambıq parçalar ixracın əsas hissəsini təşkil edirdi.³ Səfəvi dövlətinin öz tekstil sənayesi mövcud olsa da, Hindistanın ucuz məhsulları ilə rəqabət edə bilmədi. Buna görə də bu məhsulların böyük bir hissəsi Kəngər körfəzinə göndərildi. 1659-1660 ticarət mövsümündə Hollandiyanın Şərqi-Hindistan Şirkəti Bəndər-Abbasda 80 min 197 ədəd hind bezi satmışdı. 1662-1663-cü ilin ticarət mövsümündə hollandlar Koromandeldən Bəndər-Abbasa 33 min 600 ədəd parça ixrac etmişdilər.⁴

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese..*, p. 107.

² Levi Scott C. *The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade*. Leiden: 2002, p. 46.

³ Floor W. *The Persian Textile Industry in Historical Perspective 1500-1925*. Paris: 1999, p. 144-145.

⁴ Matthee R. *The Safavid Economy as Part of the World Economy*, p. 38.

Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı ilə Səfəvi dövlətindən Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına mühacirət edən şəxslər tez bir zamanda həm türk-müsəlman sultanlıqların idarəetmə sistemində, həm də dəniz ticarətində yaxından iştirak etməyə başladılar. XVII əsrin əvvəllərində onlar Bicapurun əsas liman olan Dabulla Qolkəndənin Masulipatnam limanı arasında sıx əlaqələr yaradılmasında yaxından iştirak etdilər. XVII əsrin birinci yarısında Masulipatnam limanının əsas gəmi sahibləri, Masulipatnamın və Mustafanagar bölgəsinin valisi vəzifələrinə əsasən Səfəvi mühacirləri təyin olunmuşdu. Bu vəzifəli şəxslər, eləcə də Masulipatnam, 1590-cı illərdə Məhəmmədquli Qütbşah tərəfindən inşa edilən yeni paytaxt Heydərabad, Kondapalli və digər şəhərlərdə yaşayan Səfəvi mühacirləri Masulipatnam limanının əsas gəmi sahibi kimi tanınmışdılar.¹

Şah I Abbas (1587-1629) hakimiyyəti dövründə Avropa ilə ticarəti inkişaf etdirməyə, dövlətin gəlir səviyyəsini artırmağa, bölgənin beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətini bərpa etməyə və Səfəvi dövlətinin xarici ticarətini inkişaf etdirməyə çalışdı. Tranzit ticarətdə Hindistan məhsulları və ədviyyatları ilə yanaşı yerli xam ipək də mühüm paya sahib idi. Xam ipəyin karvanlarla Azərbaycandan Anadoluya gətirilməsi və Avropaya daşınması, həm bu vasitəçilikdən Osmanlı dövlətinə böyük qazanc gətirir, həm də Səfəvi dövlətinin ehtiyac duyduğu qiymətli metallar

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese...*, p. 505.

üçün tarazlıq yaradırdı.¹

XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı işğalından azad edilməsi və ölkənin Portuqaliya blokadasına effektiv şəkildə son qoyulması və Qəndəharın geri alınması ilə bütün sərhədlər açıldı və marşrutlar sərbəstləşdi, Səfəvi ticarətinin genişlənməsi üçün hər cür şərait yarandı.

1622-ci ildə Şah I Abbas tərəfindən Hörmüzün portuqaliyalılardan geri alınması Masulipatnam limanı ilə Hörmüz arasındakı ticarəti xeyli canlanlandırdı. Masulipatnamda fəaliyyət göstərən Səfəvi tacirləri Mir Qasım və Mir Məhəmməd Murad, Mir Kamaləddin Hacı Camal və Masulipatnam valisi Molla Məhəmməd Tağı Tağrişi 1627-1628-ci illərdə sahib olduqları gəmilərlə Qolkəndə ilə Səfəvi dövləti arasındakı qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin canlanmasında mühüm rol oynadılar.²

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətində Koromandelin toxuculuq bazarı fəaliyyət göstərirdi. Bu bazar üçün tələb olunan mallar quru ticarət yolu ilə Masulipatnamdan Dabul və Surata, oradan su yolu ilə Kəngər körfəzinə və ya gəmilərlə Masulipatnamdan Qırmızı dəniz limanlarına, oradan

¹ Şenay Yanar. Uluslararası ham ipek ticaretinde İran'ın Avrupa bağlantıları ve Culfa Ermenileri (Şah I Abbas dönemi 1587-1629), Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi 2014, s. 61; Alihuseynov M. Arayış'tan İttifak'a: Safevi-Portekiz İlişkileri. //İran ve Turan Tarihi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 2, Haziran / June 2019, s. 39.

² Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese..*, p. 510.

da Səfəvi dövlətinə daşınırdı. Bununla yanaşı, Koromandeldən quru yolla Qoaya, oradan Hörmüzə daşınan üçüncü yol da mövcud idi.¹ Lakin bu yolların bir qədər yorucu olması, əlavə nəqliyyat xərcləri tələb etməsi əldə olunan mənfəəti bir qədər azaldırdı. Buna görə də Masulipatnamın nüfuzlu Səfəvi tacirləri birbaşa əlaqəni inkişaf etdirməkdə daha maraqlı idilər.² Masulipatnam valisinin təşəbbüsü ilə Hörmüz limanı ilə birbaşa əlaqənin yaradılması üçün hətta yeni gəmilərin inşasına başlanılması ilə bağlı cəhdlər edilsə də, gözlənilən nəticəni vermədi.³

Bu dövrdə siyasi cəhətdən güclü olan və kifayət qədər maliyyə vəsaitinə malik olan Səfəvi tacirlərinin fəaliyyəti həmin dövrdə Masulipatnamdakı Avropa tacirləri tərəfindən xoş qarşılanmırdı. Hollandlar onlar barəsində çox zaman xəyanət və aldatma haqqında danışıqlar da, 1615-1620 illərdə Masulipatnamda ticarətin inkişafını tədqiq edən tarixçi Piter Gillis van Ravesteyn onları "Hindistan xalqları içərisində hədsiz dərəcədə təkəbbürlü və özünə hörmət edən xalq kimi təsvir edir".⁴ Halbuki, həmin dövrdə Masulipatnamda yaşanan gərginlik səviyyəsini nəzərə alsaq, bu cür mənzərədən başqa bir şey göz-

¹ Relations of Golconda in the Early 17th Century. Edit. W.H.Moreland. London: 1931, p. 79-80; Subrahmanyam S. Persians, Pilgrims and Portuguese., p. 510.

² Subrahmanyam S. Persians, Pilgrims and Portuguese., p. 510-511.

³ Yenə orada, s. 511.

⁴ Relations of Golconda in the Early 17th Century, p. 78-79; Subrahmanyam S. Persians, Pilgrims and Portuguese., p. 511.

ləmək olmazdı.¹

1630-cu illərin əvvəllərində Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları başlıca diqqəti Səfəvi ticarətinə yönəltdiyi üçün Ciddəyə və Qırmızı dənizə gediş-gəliş aşağı səviyyəyə düşdü. Bu dövrdə Qolkəndə sultanının əsas diqqətini Kəngər körfəzi ticarətinə yönəltməsi, Mir Kamaləddinin ticarət gəmilərini “Qolkəndə sultanı adından” göndərdiyi üçün müəyyən imtiyazlara malik idi.²

Bununla belə, Moğol imperatoru Şah Cahanın Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarını tabe etmək siyasəti daha da kəskinləşdiyi üçün XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında ticarət əqlərlərində müəyyən durğunluq müşahidə olunmağa başladı.

1630-cu illərin əvvəllərində böhranın nəticələri özünü büruzə verdi. Belə ki, əvvəllər Səfəvi dövləti ilə Dekan sultanlıqları arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə mühüm rol oynayan Səfəvi tacirləri Mir Qasım, Murad və Məhəmməd Tağı artıq fəaliyyət göstərmirdilər. Hətta nüfuzlu Mir Kamaləddin də bir müddət fəaliyyətdən əl çəkmişdi. Bunun əvəzinə Masulipatnamda, xüsusən də Hind okeanının qərbində Məhəmməd Səid Ərdistaninin fəaliyyətə başladığı görünür. 1590-cı ildə İsfahan yaxınlığında kasıb seyid ailəsində anadan olan Məhəmməd Səid 1630-cu ildə Qolkəndəyə at taciri kimi gəlmişdi. Lakin bir müddət sonra o, bir almaz tacirinə çevrildi və 1630-cu illərin əvvəllərində

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese.*, p. 511.

² Yenə orada, s. 517.

Kollourada almaz mədənlərindən birini uğurla işlətməyə başladı. Mircümlə Şeyx Məhəmməd Xatunun səyləri ilə o, 1636-cı ildə Masulipatnam valisi təyin olundu. Növbəti il, Masulipatnamdan bir neçə mil məsafədə yerləşən möhkəmləndirilmiş böyük şəhər-qala olan Kondapallinin valisi seçildi. 1637-ci ilin iyun ayında o, sultanlıqda Mircümlədən sonra ikinci mühüm vəzifə hesab olunan Sar-i xail vəzifəsinə təyin olundu.¹

Məhəmməd Səid hollandlardan xahiş etdi ki, onun, eləcə də Masulipatnamdan olan digər tacirlərin mallarını Bəndər-Abbasa çatdırmaqda yardımçı olsunlar. İngilislərin bu xidməti daha yaxşı təmin edə bildiklərini söyləyən hollandlar son nəticədə güzəştə getdilər və "Rotterdam" gəmisində Məhəmməd Səidin yükləri üçün yer ayıraraq bir neçə aydan sonra Səfəvi limanlarına hərəkət etdilər. Lakin bu, tərəflər arasındakı gərginliyi aradan qaldırmadı. Masulipatnamın cənubundakı Peddapalidəki hollandlara məxsus ticarət fabriyası əsas münaqişə obyektinə çevrildi. Məhəmməd Səid hollandları bölgədən qovacağını və portuqallara ticarət imtiyazı verəcəyini bildirdi. Bununla bağlı hollandlar Qolkəndədəki Səfəvi səfirinə şikayət ünvanlansa da, bir müddət sonra Məhəmməd Səidin Sar-i xail vəzifəsinə təyin edilməsi onların ümidlərini puça çıxardı. Son nəticədə onlar razılığa gəlməyə məcbur oldular. 1639-cu ilin yanvarında Məhəmməd Səid yeni inşa etdirdiyi gəmilərlə yüklərini Bəndər-Abbasa göndərən

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese...*, p. 517.

zaman hollandlar gəminin göyərtəsinə beş top yerləşdirdilər və onu matroslarla təmin etdilər. Beləliklə, Məhəmməd Səidin gəmiləri növbəti illərdə də Bəndər-Abbasa öz yüklərini daşımaqda davam etdilər. Hətta, 1640-1641-ci illərdə Bəndər-Abbasa yüklərin daşınmasında Məhəmməd Səidlə yanaşı, Şeyx Məlik Məhəmmədin gəmiləri də yaxından iştirak etdilər.¹

Azərbaycan Səfəvi dövlətində gəmiqayırmannın inkişaf etdiyinə dair məlumatlar olmasa da, dövlətin çox yaxşı inkişaf etmiş limanları var idi. Portuqalların təsiri altında Hörmüz limanı Şərq və Qərbin mühüm ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Burada Avropa tacirləri ilə yanaşı, Şərq ölkələrindən, o cümlədən Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarından gələn tacirlər də fəaliyyət göstərirdi. Hörmüz, həmçinin Hindistandan gətirilən ədviyyat, dərman, ipək parçalar və Hindistana ixrac olunan Səfəvi atlarının çiçəklənən beynəlxalq bazarına çevrilmişdi. XVII əsrin ortalarında Şah II Abbas Portuqaliyanın mövqeyini sarsıtmaq üçün ingilislərə məxsus ticarət faktoriyalarını və müəssisələri mühasirəyə aldı. Nəticədə, Hörmüz demək olar ki, tamamilə talan edildi və Bəndər-Abbas Səfəvi dövlətinin ən böyük limanına çevrildi. O dövrdə Qutbşahlar dövləti ilə Səfəvi dövləti arasındakı dəniz əlaqəsi, əsasən, ingilislərin və qismən hollandların nəzarəti altında olsa da, dəniz əlaqəsi hər iki ölkənin tacirləri üçün daha təhlükəsiz idi. Qəndəhar və Moğol imperiyasının ərazisindən keçən

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese...*, p. 518.

quru marşrutu Səfəvilər üçün narahat olduğuna görə tacirlər təhlükəsiz və daha rahat alternativ yol kimi dəniz yoluna üstünlük verirdilər. Onlar Masulipatnam limanından gəmiyə minərək rahat şəkildə Səfəvi dövlətinin Bəndər-Abbas limanına gələ bilirdilər.¹ Bütün il ərzində Masulipatnam limanı yüklərin qəbulu və yola salınması üçün aktiv fəaliyyət göstərirdi. Lakin iyun-sentyabr ayları arasında güclü musson mövsümündə bir qayda olaraq, Kəngər körfəzi və Qolkəndə sahilləri arasında hərəkət bir qədər zəifləyirdi.²

Şərq arxipelaqı boyunca hərəkət edən, Hind okeanında dolaşan, ya gah Kəngər körfəzinə, gah da Qırmızı dənizə girərək kontinental Avropa və İngiltərə sahillərinə kimi irəliləyən ticarət gəmiləri Səfəvi tacirləri ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında ticarət əlaqələrinin inkişafında önəmli rol oynayırdı. Səfəvi tacirlərinin Qolkəndə sultanlığı ilə Səfəvi dövləti arasındakı yük daşımalarının inkişafına verdiyi töhfə çox böyük idi. Bəhs olunan dövrdə müəyyən tərəddütlərə baxmayaraq, ciddi rəqabətin mövcud olduğu bir dövrdə Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə sultanlığı arasında yük ticarəti, açıq şəkildə sərnəşin daşımalarından daha sıx idi.³

Hörmüz limanının Azərbaycan Səfəvi dövlətinin nəzarətinə keçməsilə ingilislər və fransızlar arasındakı güclü rəqabətə baxmayaraq, Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasın-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 220.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s. 221.

dakı ticarət yeni impuls qazandı. Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasındakı yük daşımalarından əldə olunan illik qazanc 1652-ci ildə Hollandiyanın əldə etdiyi qazancdan üç qat daha çox idi. Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasındakı ticarət bir neçə amillə tənzimlənirdi. Bəndər-Abbasda Hollandiya ticarət fabriyasının və fabriklərin açılması, 1640-cı ildən sonra Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında ticarətin inkişafına öz töhfəsini verdi. Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasında Hollandiya gəmilərində həm sərnəşinlər, həm də yüklər müntəzəm olaraq daşınmağa başlandı. Yüklərin daşınması o qədər qazanclı idi ki, Səfəvi dövlətinin kapital idxalı nəticəsində itkilərini kompensasiya edirdi.¹

1624-cü ildə ölümünə qədər Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrdə Qütbşahlar dövlətinin ən güclü siması olan Mircümlə Mir Məhəmməd Mömin mühüm rol oynayırdı. Onun ölümündən bir müddət sonra Sultan Məhəmməd Qütbşah da vəfat etdi. Hakimiyyət uğrunda mübarizənin gedişində on iki yaşlı Abdullah Qütbşah anası Həyat Bəxşi Bəymin himayəsi altında sultan seçildi. Bundan sonra sarayda on illik qarışıqlıq və manevrlərlə izlənən dövr başlandı. Bu dövrdə gəmi sahibi Mir Kamaləddinlə sultanlıqda yüksək vəzifə sahibi olan Mənsur xan Həbəşi arasında mübarizə kəskinləşdi. Nəticədə qısa müddət ərzində həm Mənsur xan, həm də onun ortağı Mir Kamaləddin xeyli sərvət itirdilər.²

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 222-223.

² Subrahmanyam S. Persians, Pilgrims and Portuguese., p. 511-512.

Bu dövrdə Mənsur xanın mövqeyi xeyli güclənsə də, az sonra vəziyyətin dəyişdiyini görürük. Belə ki, tacir Mir Kamaləddin sultan üçün dörd və ya beş gəmi düzəltməyi öhdəsinə götürsə də, fəhlələrin pulunu vermədiyi üçün onun həbs olunmasına qərar verildi. Ancaq bu həbsin siyasi məna kəsb etdiyi ortaya çıxdı. Belə ki, az sonra Mənsur xan dövlətə xəyanət ittihamı ilə öldürüldü və bütün silahdaşları nəzarət altına alındı. Lakin 1628-ci ilin ortalarında Mir Kamaləddin yenidən sərbəstlik qazandı və yeni qüvvə ilə ticarəti canlandırmağa başladı. Bu dövrdə Kəngər körfəzi ilə birbaşa ticarətin açılması məsələsi artıq öz kəskinliyi ilə gündəmdə idi. Artıq Hörmüz Portuqaliya nəzarətində olmadığına və Bəndər-Abbas ticarət üçün əlverişli bir limana çevrildiyinə görə, bazarın həcmi nəzərə alaraq belə bir əlaqənin qurulmasına böyük ehtiyac var idi.¹

1634-cü ilin iyun ayında Bəndər-Abbasdakı holland ticarət faktoriyası Masulipatnam və Qolkəndə tekstil bazarını 270 min moğol rupisi dəyərində qiymətləndirdi ki, bundan da 20% ilə 40% arasında qazanc əldə edilirdi. 1628-ci ilin may ayında bu istiqamətdə ilk müsbət addımı tacir Məhəmməd Tağı atmışdı.²

Masulipatnamdan Bəndər-Abbasa gəmi göndərən ilk Asiya taciri artıq bizə tanış olan Mir Kamaləddin idi. Onun ingilislərə və danimarkalılara yaxınlığı hollandları qəzəbləndirsə də, bu məsələdə heç kim başqa kimsəni gü-

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese.*, p. 512.

² Yenə orada, s. 513.

nahlandırmadı. 1629-cu ildə Səfəvi gəmisi ələ keçirildi, fidyə ödənilənə qədər onların şikayətlərinə Masulipatnamın səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən baxılmadı. Lakin 1632-ci ilin iyul ayında Qolkəndə sarayından gələn məktubda bildirildi ki, bu yaxınlarda sultan İsfahan sarayından oraya gəmi göndərilməsi üçün icazə aldığı üçün Mir Kamaləddinin gəmi ilə reysə çıxmasına icazə verilmişdir. Hollandlardan komanda heyətini artilleriya ilə təmin etmək xahiş olunduğu üçün onların əməkdaşlıq etməkdən başqa heç bir seçimi qalmadı.¹ Hindistan ticarəti üzərində nəzarəti saxlamağa çalışan hollandlar çox zaman Səfəvi dövləti ilə ticarət işlərində hindlilərdən vasitəçi kimi istifadə edir, hind tacirlərinin yüklərinin daşınması üçün öz gəmilərini kirayə verərək gəlir götürürdülər. Hollandların Qolkəndədəki vasitəçisi Mir Kamaləddin İran və Azərbaycanla ticarət edir, çeşidli parçalar, benqal qəndi aparırdı.²

Bu bir daha təsdiq edir ki, hollandların ciddi rəqabətinə baxmayaraq, Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr əvvəlki illərin durğunluq dövrü ilə müqayisədə daha intensiv xarakter almışdı.

XVII əsrin 50-ci illərində Masulipatnamın xarici ticarəti barədə məlumat verən ingilis Ost-Hind şirkətinin məmuru V.Hatton yazır: “Yerli tacirlərə məxsus 20 yelkənli

¹ Subrahmanyam S. *Persians, Pilgrims and Portuguese..*, p. 514.

² Чичеров А. М. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием. М., 1965, с. 145; Məmmədli Ş.R. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri, s. 55.

gəmi böyük yüklərlə mütəmadi olaraq Seylona, Maldiv adalarına, Caxora, İrana (Səfəvi dövlətinə – T.N.) və başqa yerlərə üzürdü. Onlar Masulipatnamı əhatə edən ərazilərin məhsullarını – dəmir, polad, müxtəlif növ taxıl, pambıq-parça ipliği, rəngli parçalar aparırdılar. Həmin yerlərdən gətirdikləri malları isə Böyük Moğolların mülklərində, Bicapurda, Qolkəndədə satırdılar”.¹

XVII əsrin ortalarında, Bicapur və Qolkəndədə ticarət özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Uzaq ölkələrdən tacirlər ticarət etmək üçün buraya gəlirdilər. Bir çox əsrlər ərzində mövcud olan ticarət sistemini miras alan Qolkəndə XVII əsrin ortalarında Hind okeanında Asiya ticarətində yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə etdi. Başlıca dini məzhəb şiəlik olduğuna görə Səfəvi imperiyası ilə güclü əlaqələri var idi. Səfəvi tacirləri Kəngər körfəzinin limanlarından Masulipatnam limanına və ölkənin daxili rayonlarına ticarət üçün axın edirdilər. Səfəvi imperiyası ilə bu münasibətləri Cənub-Şərqi Asiya, Qərbi Hindistan, Benqaliya və Seylon ilə mövcud möhkəm ticarət əlaqələrini möhkəmləndirdi.²

XVII əsrin 40-70-ci illəri Hindistanda, xüsusən də Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarında holland ticarətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Holland ticarətinin əsas

¹ Raychaudhuri T. Jan company in Coromandel 1605-1690. Revenha-ge: 1962, p.143; Məmmədli Ş.R. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri, s. 55.

² Shangreiyo A.S. The English East India Company and Trade in Coromandel, 1640-1740. First Edition: New Delhi: 2017, p. 5.

hissəsi (parçalarla ticarət) Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə yönəlmişdi. XVII əsrin 30-cu illərində 125% təşkil edən həmin gəlirin 50-80%-i Azərbaycan Səfəvi dövlətinin payına düşürdü. Hollandların Hindistandan Avropaya daşıdıqları məhsullar içərisində əsas yeri ədviyyat, indiço tuturdu, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə və Səfəvi dövlətinə, həmçinin dəmir, polad, almaz, şora (tikintidə istifadə olunurdu) və s. aparırdılar.¹

XVII əsrin ortalarında Hollandiyanın Səfəvi dövləti ilə ticarətində Qütbşahların Koromandel tacirlərinin bu ölkə ilə artan ticarəti ilə təhdid edilməyə başlandı. Hollandlarla geniş ticarət əlaqələri olan Masulipatnam taciri Mir Kamaləddin müntəzəm olaraq Səfəvi dövlətinə böyük yüklər göndərirdi ki, onlar arasında benqal şəkəri və hollandların özlərindən aldığı safan ağacı mühüm yer tuturdu.²

Qütbşahlar dövlətinin ərazisi qiymətli mineral yataqları ilə zəngin idi. Qolkəndənin brilyantları və yaqutları bütün dünyaya ixrac edilirdi. Brilyant mədənləri bölgədə inkişaf etmiş bir sənaye sahəsi idi. Sənaye dövlət nəzarətinə keçmişdi və ixrac ticarətində əsaslı yer tuturdu. Qolkəndə brilyantının Səfəvi dövlətinə ticarət məhsulu kimi ixracı ilə bağlı konkret məlumat yoxdur. Lakin dövrün ilkin qaynaqlarında hədiyyə olaraq Səfəvi şahlarına gön-

¹ Raychaudhuri T. Jan company in Coromandel 1605-1690. Revenhage: 1962, p.156; Məmmədli Ş.R. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri, s. 56.

² Raychaudhuri T. Jan company in Coromandel 1605-1690, p. 121-122.

dərilməsi ilə bağlı mühüm məlumatlar vardır. Əlbəttə ki, Qolkəndə yaqutları Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə ticarətdə əsaslı yer tuturdu və çox miqdarda ixrac olunaraq böyük qazancla satılırdı. Toxuculuq və ağacdən başqa, Qolkəndə Səfəvi istehlakçılarının və ya Səfəvi sənaye müəssisələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün xam və ya yarımfabrikatlar olan bir sıra başqa mallar da ixrac edirdi. Səfəvi istehlakçılara çatdırılan mallar arasında Səfəvi dövlətinə ixrac edilən tütün və yemək bişirmək üçün qovurma qabını qeyd etmək olar.¹

Səfəvi dövlətinə Hindistandan ixrac olunan mallar arasında mis, dəmir və polad kimi metallar, müxtəlif hind parçaları, rəngli paltarlar, şəkər tozu üstünlük təkil edirdi. Onlar həm dəniz, həm də quru yolla gətirilirdi. Hindistana ixrac olunan mallar içərisində isə ipək və toxuculuq məhsullarından başqa qırmızı rəngli boya, mirvarilər, qızılgül suyu və digər maddələr üstünlük təşkil edirdi.²

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına ixrac etdiyi məhsullar arasında xalçalar önəmli yer tuturdu. Xalça məmulatı ölkənin əsas ixrac məhsullarından biri idi. Azərbaycan xalçaları bir çox Avropa və Asiya ölkələrində yüksək qiymətləndirilirdi. Onlar təkcə evin bəzək əşyası deyil, eyni zamanda sarayların, məscidlərin və s. möhtəşəmliyini artıran mühüm vəsait kimi əvəzsiz idilər. Xalçalar eyni zamanda var-dövlət, sərvət

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 240-241.

² Waseem S.M. Indo-Iran Trade Relations: An Analysis /Indo-Iran Relations. Iran Culture House, New Delhi: 2005, p.100.

hesab olunurdu.¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətində xalçaçılıq sənəti özünün yüksəliş dövrünü yaşamış, müxtəlif çeşidli xalçalar istehsal olunmuşdu. Xalçalar Dekan sultanlarının, o cümlədən Qolkəndə əyanlarının tələb etdiyi idxal məhsulları arasında xüsusi çəkiyə malik olmuşdu. Dəbdəbəli məhsullar Hollandiya və İngiltərə fabriyalarının kapital potensialını artırmaq üçün təsirli bir vasitə idi. Çeşidli xalçalar almaq, Bicapur və Qolkəndə əyanlarına satmaq onlara da çox kapital qazandırırdu.²

Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə sultanlığının ticarət əlaqələrində klassik metal əşyalardan hazırlanmış məmulatlar önəmli yer tuturdu. Klassik mənsəyə malik metal sənayesi Səfəvilər dövründə özünəməxsus milliləşdirilmiş bir sahə kimi inkişaf edirdi. Gümüş, qızıl, mis, qurğuşun və digər metallardan oyma, qabartma, tökmə, mozaika və digər yollarla zinət əşyaları, qab-qacaq, zərgərlik və digər məhsullar hazırlamaq üçün istifadə olunurdu. Metallurgiyanın ən əhəmiyyətli sahəsi qızıl istehsalı idi. Səfəvi dövləti demək olar ki, poladdan bütün bədii ləvazimatlarla bəzədilmiş müxtəlif silahlar istehsal edirdi. Əsədulla Təbrizi silah istehsalı üzrə mütəxəssis kimi yüksək nüfuza sahib idi.³

Maraqlıdır ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinə ən yaxşı hind polad növünün gətirilməsi barədə də məlumatlar var. Tarixi ədəbiyyatda daha çox

¹ Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, s. 245.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 256.

³ Yenə orada, s. 256-257.

Dəməşq poladı adlandırılan bu polad J.B.Tavernyenin yazdığına görə, məhz Hindistanda istehsal olunurdu.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Qolkəndə Səfəvi tacirlərinin Hind okeanının uzaq rayonları ilə ticarətində başlıca ticarət körpüsü rolunu oynayır və onların Qolkəndədən şərqə çıxarılan kapitallarını xeyli möhkəmləndirirdi. Bununla da, Qolkəndə Səfəvi dövlətinin xarici ticarətində ən yaxşı şəkildə həyata keçirilən əsas mövqeni qazanmış oldu. Şübhəsiz ki, Səfəvi dövləti də, eyni zamanda Koromandelin Qərblə ticarətində həlledici mövqeyini uzun müddət qoruyub saxladı.² Maraqlıdır ki, Qolkəndədəki Səfəvi tacirləri xüsusi imtiyazlara malik olduqları üçün inzibati hakimiyyət orqanları ilə yaxşı münasibətdə olurdular və buna görə də qeyri-rəsmi tətbiq olunan vergilərin əksəriyyəti onlardan yaxa qurtara bilirdilər.³

Azərbaycan Səfəvi dövlətində toxuculuq sənayesi klassik tarixə malikdir və nəfis parçalar istehsalında böyük uğurlar qazanmışdı. Toxuculuq məhsulları, əsasən, ipək, yun və pambıqdan hazırlanırdı. Ən əhəmiyyətli parçalar atlas, məxmər, zərbaft və ibrişim idi. Ölkənin toxuculuq sənayesinin əsas mərkəzləri Təbriz, Herat, İsfahan, Kaşan, Yəzd, Məşhəd, Qum, Savə və Şirvan idi. Rəşt və Şirvan ipək parçalarına, Təbriz isə naxışlı (zərbaft) parçalarına görə məşhur idi. Səfəvi dövlətində hazırlanmış və

¹ Travels in India by Jean-Bartiste Tavernier Baron of Aubonne. Vol. II, p. 268.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 245.

³ Yenə orada, s. 246-247.

müxtəlif ölkələrin muzeylərində saxlanılan parçalar mü-rəkkəb bədii sənətkarlıq nümunəsi kimi yüksək qiymət-ləndirilir. Həmin parçalar Dekan sultanlıqları ilə ticarətdə aparıcı yer tuturdu.¹

Azərbaycan ipəyi Osmanlı torpaqları üzərindən Av-ropaya da daşınırdı. Ucuz və keyfiyyətli Azərbaycan ipəyi Hələb və İzmirdə kifayət qədər idi. Səfəvi dövləti 1621-ci ildə 6 min balya xam ipəyi Hələb üzərindən Avropaya ixrac etmişdi.²

J.B.Taverniyeinin verdiyi məlumata görə, Səfəvi döv-lətindən, xüsusən də Azərbaycandan Hindistana ixrac olunan məhsullar arasında parçaları boyamaq məqsədilə istifadə olunan qızılboya mühüm yer tuturdu. Onun fik-rincə, Azərbaycan dünyanın qızılboya yetişdirilən yeganə ölkəsi idi. Hindistanda bu bitkinin böyük bazarı fəaliyyət göstərirdi.³

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə nəinki bütün Şərqdə, hətta dünyada qızılboya-nın ən geniş istehsal yeri Azadabad/Azad hesab olunurdu. Azərbaycanın qızılboya bitkisi nəinki öz boyaqçılarını, həmçinin Hindistanı, eləcə də digər Yaxın Şərq ölkələrini təmin edirdi.⁴

¹ Travels in India by Jean-Bartiste Tavernier Baron of Aubonne. Vol. II, p. 257-258.

² Matthee R. The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver 1600-1730. London: Cambridge University Press, 1999, p. 91.

³ Tavernier J.B. Tavernier Seyahatnamesi, s. 87.

⁴ Yəni orada.

XVI əsrdə Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən tacirlər arasında Hindistandan olan tacirlər də az deyildi. Şirvanda istehsal olunan xam ipək hind tacirlərinin Şamaxı və Ərəş şəhərlərində fəaliyyət göstərməsinə əlverişli şərait yaratmışdı. Bakı limanı vasitəsilə hər il Avropa ölkələri ilə yanaşı Hindistana 100 min pud xam ipək ixrac olunurdu. Mərkəzi Asiyaya və Hindistana ixrac olunan məhsullar arasında xam ipəklə yanaşı, neft və duz mühüm yer tuturdu.¹ Evliya Çələbinin verdiyi məlumatlara görə, Bakıda yeddi-səkkiz cür neft olur, amma sarı neft ən çox istifadə ediləndir. Qara neft isə şahlıqdır. Ondan qalaların mühasirəsi zamanı qaranlıq gecədə məşəllərlə qala ətrafını işıqlandırmaq üçün istifadə edirlər.²

Bu dövrdə beynəlxalq ipək ticarət yolunun inkişaf etməsi nəticəsində Ərəş şəhəri Şirvanda xam ipəyin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Şübhəsiz ki, bura gələn çoxsaylı xarici tacirlər arasında Hindistandan, xüsusən də Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarından olan tacirlər vardı. Şərqi Hindistandan olan hind tacirləri gətirdikləri ədviyyat məhsullarını burada satır, xam ipək və pambıq alırdılar.³ Ticarətin inkişafına görə Şamaxını geridə qoyan

¹ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 32.

² Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan: fil.ü.f.d., dos. Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012, s. 108.

³ Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Пер. с англ. Ю.В.Готье. Л.: 1937, с. 229; Ашурбейли С.Б. Экономичес-

Ərəş şəhərində dövrün qaynağının verdiyi məlumata görə səkkiz yüz dükan və bəzi karvansaraylar fəaliyyət göstərmişdi.¹ Hind məhsullarına Azərbaycanda olduğu kimi, Böyük Moskva knyazlığında da böyük tələbat yarandığı üçün XVII əsrin I rübündə Həştərxan hind tacirlərinin fəaliyyət göstərdiyi mühüm mərkəzə çevrilmişdi. Burada fəaliyyət göstərən hind tacirləri Azərbaycanla sıx ticarət əlaqələri saxlayırdı.² S.B.Aşurbəyli dövrün qaynaqlarının verdiyi məlumata istinad edərək bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda 20 minə yaxın hind tacirinin fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir.³

Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın imperator Cahangirlə sıx dostluq əlaqələri, daimi səfirliklərin fəaliyyət göstərməsi iki ölkə arasında ticarətin inkişafına kömək etmişdi. İki ölkə arasında yaxşı münasibətlər, həmçinin tacirlərin həyatının və əmlakının təhlükəsizliyi, Multani adlanan çoxlu sayda hind tacirlərinin Səfəvi dövlətinin iri şəhərlərində məskunlaşmasına və fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdı. Onların dəqiq sayının müəyyən edilməsi çətin olsa da, paytaxt İsfahanda 12 minə yaxın Hindistan taciri

ческие и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 32-33.

¹ Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan, s. 94; Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 33.

² Русско-индийские отношения в XVII в. Сборник документов. М.: 1958, с.10-11.

³ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 33.

fəaliyyət göstərmişdi. Onların öz dini mərasimlərini açıq şəkildə həyata keçirə bilməsi üçün Səfəvi hökmdarı onlara dini dözümlülük vermişdi. Şah I Abbas həm də Səfəvilərlə Dekan sultanları arasında köhnə dostluğu möhkəmləndirdi. Moğollar bunu xoşlamasa da, Səfəvilərlə münasibətdə anlaşılmazlıqlar üçün əsas olmurdu.¹

Şah I Abbas dövründə xarici ticarətdə başlıca diqqət Kəngər körfəzinə yönəldildi. Üçün Bəsrəyə göndərilən məhsullar arasında pambıq və ipək parçalar, xalça, yun ipliyi, kətan, gül suyu, kasalar, buğda, un, qoyun, dəvə, quru meyvə üstünlük təşkil edirdi. Hörmüzdən Bəsrə və Bağdada idxal olunan malların böyük qismini ərəb və türk tacirləri götürürdü.²

Hindistandan başlayıb Hörmüzdən Bəsrəyə və oradan da İraq və Suriyadakı ticarət mərkəzlərinə uzanan ticarət yollarında tacir karvanları mütəmadi şəkildə hərəkət edirdi. 1606-cı ilin sentyabrında Hörmüzə gedən ticarət yolu üzərində yerləşən Şiraz şəhərinə gələn portuqaliyalı səyyah Nikolau da Orta Rebelo səyahətnaməsində regionda mövcud olan qızgın ticarəti təsdiqləyərək yerləşdiyi karvansarayda yerli tacirlərlə yanaşı, ərəblər, türklər, hindlilər, venesiyalılar, yunanlar, macarlar, yəhudilər və

¹ Satish Chandra. *Medieval India from Sultanate to the Mughals.*, p. 220-221.

² Aydoğuşoğlu C. Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticarî Hayat //A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 48, Erzurum: 2012, s. 378.

portuqallların olduğunu qeyd edir.¹

V.Florun qeyd etdiyi kimi, Səfəvi ticarətinin əhəmiyyəti onun tranzit ticarəti olmasından qaynaqlanırdı, çünki o, dünyanın ən məhsuldar bölgəsi olan Hindistanla dünyanın ən nəhəng istehlakçısı olan Qərbi Avropa arasında strateji bir mövqedə yerləşirdi.²

Yaxşı məlumdur ki, Hindistan ilə Səfəvi dövləti arasında ticarət ya Surat və Hörmüz, daha sonra Bəndər-Abbas limanları arasında dəniz ticarəti, ya da Lahordan keçməklə quru marşrutu ilə Qəndəhar və Fərəh vasitəsilə həyata keçirilirdi. Əvvəlki marşrut Bəsrəyə və daha sonra Osmanlı şəhərlərinə və Aralıq dənizi limanlarına göndərilən mallar üçün bir keçid məntəqəsi kimi xidmət etmişdi.³

XVII əsrin əvvəllərində Şah I Abbas Osmanlıları böyük ölçüdə ipək istehsal olunan Azərbaycan ərazisindən çıxardıqdan sonra İraqı da fəth edərək Osmanlı imperiyasının bu iqtisadi şah damarını da kəsməyi düşünürdü. Səfəvi şahı bununla kifayətlənməyərək, Hələb şəhərini də ələ keçirərək Avropa ilə Hindistan arasındakı tranzit ticarəti tamamilə öz nəzarəti altına almağa qərarlı idi. Bu məqsədlə o, 1622-ci ildə Hörmüz adasını, yenə eyni il Sə-

¹ Özbaran S. Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiyə, İrak, Suriyə və Mısır Yollarında. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 87; Aydoğuşoğlu C. Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticarî Hayat, s. 378.

² Floor W. The Economy of Safavid Persia. Wiesbaden: 2000, p. 197.

³ Matthee R. The Safavid Economy as Part of the World Economy /Iran and the World in the Safavid Age, Edited by Willem Floor and Edmund Herzig. London-New-York: 2012, p. 37.

fəvi-Hindistan karvan ticarətinin mərkəzi Qəndəhar şəhərini və 1623-cü ildə isə Bağdadı ələ keçirməyi bacarmışdı. Hətta Bəsrəni də ələ keçirmək üçün ordu göndərsə də, müvəffəqiyyətli ola bilmədi. Bağdadın Səfəvi şahının əlinə keçməsi nəticəsində portuqaliyalılar tərəfindən Bəsrəyə gətirilən Hindistan malları Bağdada deyil, Hələbə yönəlmişdi. Buna reaksiya verən Səfəvilər, Şah I Abbasın vəfatından bir il sonra 1630-cu ildə Bəndər-Abbas limanında ingilislərə imtiyazlar vermişlər. Bunun nəticəsində Bəndər-Abbas tranzit ticarətdə Asiyanın əhəmiyyətli limanlarından birinə çevrilmişdir. Hörmüzün Səfəvi hakimiyyətinə keçməsiylə portuqaliyalı tacirlər buranı tərk edərək Suriya limanlarına keçmişdilər. Kəngər körfəzindəki və Hindistandakı ticarəti sarsılan Portuqaliya Bəsrə üzərindən həyata keçirdiyi ticarət üçün Maskatı mərkəz seçmişdi.¹

Hörmüzün Portuqaliya ağalığından azad edilməsi Səfəvi tacirlərinin buraya güclü axınına yol açdı. Şah I Abbas dövründə ölkədə olan portuqaliyalı səyyah P.Teixeira portuqaliyalı və digər xristian tacirlərlə ticarət etmək üçün ölkənin bütün bölgələrindən Hörmüzə karvanların gəldiyini və Səfəvi tacirlərinin qızıl, gümüş, xam-işlənmiş ipək, xalça, at, kökboyası, zəy, gül suyu satıb, gözəl pal-tarlar, dəsmal, mixək, darçın, istiot, zəncəfil, hind qozu, şəkər, qalay, səndəl ağacı, Çin farforu, müşk, qiymətli daş-

¹ İnalçık H. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik və Sosial Tarihi, Çev: Halil Berktaş, c. 1. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s. 417.

lar və inci alıb götürdüklərini yazır.¹

Şah I Abbas Hörmüz adasını Portuqaliya işğalından azad etdikdən sonra adanın qarşısındakı Gimburun limanının yerində yaradılan Bəndər-Abbası Kəngər körfəzinin mühüm ticarət mərkəzinə çevirməyə cəhd göstərdi. Bu məqsədlə Cask limanında fəaliyyət göstərən ingilis tacirlərini buraya keçirdiyi kimi, Yava və Sumatra adalarında qızğın ticarət aparan hollandların 1623-cü ildə Bəndər-Abbasda ticarət faktoriyası açmasına icazə verdi. Hətta, Şah I Abbas ingilislərə Bəndər-Abbasda konsolluq açmaq və Səfəvi dövlətindən ipək satın alıb ingilis toxuculuq məhsullarını satmasına icazə verdi.² Bir müddət sonra Hollandiyalı tacirlər Hubert Visniç vasitəsiylə şahdan ipək ticarətinə qatılmaq barədə icazə istəyincə, Avropa dövlətləri arasındakı rəqabətdən faydalanaraq Səfəvi ipəyini daha bahalı qiymətə satıb daha çox qazanc əldə etməyə çalışan Şah I Abbas, hollandlara məxsus Şərqi-Hindistan şirkəti ilə 21 noyabr 1623-cü il tarixində bir müqavilə imzaladı.³ Bu müaviləyə görə, hollandiyalı tacirlər Səfəvi ərazisində sərbəst ticarət fəaliyyəti göstərəcək və Hollandiya gəmiləri Səfəvi limanlarına gətirdikləri malları Şahın xüsusi anbarlarına boşaldıb, qarşılığında yerli məhsulları

¹ Teixeira P. The travels of Pedro Teixeira with his Kings of Harmuz and extracts from his Kings of Persia, (transl.: William F. Sinclair and Donald Ferguson). London: Hakluyt Society, 1902, p. 252.

² Floor W., Clawson P. Safavid's Iran Search for Gold and Silver. //International Journal of Middle East Studies, 32/3, 2000, p. 358

³ Yenə orada.

(ipək, xalça, yun, parça) ala biləcəkdilər.¹ Rudi Mətyu Hollandiyalıların bu müqavilə ilə Şah I Abbasdan ildə 600 balya* mal almaq öhdəliyini öz üzərilərinə götürdüyünü qeyd edir.²

Məhz bu dövrdə Şah I Abbas tərəfindən yaradılan Bəndər-Abbas limanı ingilis və hollandlarla qızğın ticarət sayəsində Cənubi Asiyanın ən əhəmiyyətli ticarət mərkəzlərindən birinə çevrildi.³

1622-ci ildə Səfəvi şahı ilə müqavilə bağlayan İngiltərə Şərqi-Hindistan şirkəti Gimbrunda Səfəvi dövləti ilə ticarətdə 50% gömrük haqqı toplamaq hüququndan yararlanaraq Hollandiya Şərqi-Hindistan şirkətinin fəaliyyətinə mane olmağa çalışdı. Lakin şirkətin nümayəndəsi Visniçin Şah I Abbasla və Fars bəylərbəyi İmamqulu xanla əlaqələri sayəsində bu səylər uğursuz oldu. Buna baxmayaraq, şirkətin kifayət qədər pulu olmadığına görə Visniç, şah zərbxanasının ustası Mülayim bəyin etirazlarına baxmayaraq, ipək üçün nəzərdə tutulduğundan daha az pul

¹ Mıhrıban M.N.E. Şah Abbas-ı Kebir: Zəndəgi və nəbərđha-yi qəh-rəman-ı bozorg-ı Milli. Tehran: Şirkət-i Mütəlaat və Nəşr-i Kitab-ı Parsa, 1387, s. 168.

* Balya – 90-300 kiloqram həcmində sıxılmış kütlə.

² Matthee R. Between Venice and Surat: The trade in gold in late Safavid Iran. // *Modern Asian Studies*, 34/1, 2000: p. 237.

³ İnalçık H. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik münasebetiyle / Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi. İstanbul: 1996, s. 175-176; Küpeli Ö. Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar / Prof Dr. Necmi Ülker Armağanı. İzmir: 2008, s. 402.

ödəmək məcburiyyətində qaldı.¹ Nəhayət, şah şəxsən müdaxilə etməli oldu, şirkətin etirazlarına baxmayaraq, Musa bəyi Haaqaya elçi göndərərək Hollandiya hökuməti ilə daha sıx siyasi əlaqələr qurmağa çalışdı. 1625-ci ilin fevralın 10-da Musa bəy Hollandiyada satmaq üçün ipək daşıyan bir neçə tacirlə birlikdə Bataviadan hərəkət edən şirkətə məxsus gəmi ilə yola düşdü.²

1626-cı ildə Hubert Visniç Hollandiya Şərqi-Hindistan şirkəti adından Səfəvilərlə illik dəyəri 40 min tümən olan üçillik müqavilə bağladı. İllik ödəmələr dördə biri nağd, qalan hissəsi müəyyən edilmiş miqdarda ipək əvəzinə ödənilirdi. Şirkət tərəfindən təmin ediləcək ən vacib məhsul 12 min tümən dəyərində olan istiot idi. Hollandiyanın əvvəllər qeyri-qanuni olaraq Səfəvi dövlətindən idxal etdiyi ən əhəmiyyətli birja əmtəəsi qızıl və gümüş idi. Səfəvi dövlətindən idxal olunan məhsullar arasında az miqdarda hər növ quru meyvə: püstə, badam fındıq, qarğıdalı, Şirazdan şərab və gül suyu, dərman preparatları daxil idi. Şərqi-Hindistan şirkəti istiotdan başqa Səfəvi dövlətinə müxtəlif ədviyyatlar, toxuculuq məhsulları, qalay, kamfora, yapon misı, şəkər tozu, sink, indigo, safir ağacı, çini, saqqız, dəmir, polad və səndəl ağacı gətirirdi.³

¹ Ferrier R.W. The Terms and Conditions under Which English Trade Was Transacted with Şafavid Persia //BSOAS, 49/1, 1986, p. 62 fig. 7.

² Floor W. Dutch-Persian Relations, /Encyclopaedia of Iranica, VII, California: 1996, p. 604.

³ Floor W. Dutch-Persian Relations, p. 604.

1626-1640-cı illər arasında Hollandiya Şərqi-Hindistan şirkəti tərəfindən Səfəvi dövlətindən ixrac edilən əsas mal ipək idi. Lakin yüksək qiymətlər, keyfiyyət müxtəlifliyi və Bengaliya ipəyi ilə rəqabət Səfəvi ipəyindən əldə olunan qazancı azaldırdı. Bundan əlavə, müqavilə şərtlərinə baxmayaraq, şah hökuməti ipəyi yalnız nizamsız və nəzərdə tutulduğundan daha az miqdarda təmin edirdi. Buna görə Hollandiyalılar ipəyi ayrı-ayrı şəxslərdən gömrük rüsumu ödəmədən də alırdılar. Lakin 1637-ci ildə baş vəzir Mirzə Sarı Tağı xan şirkətin hökumətdən aldığı ipəyə görə gömrük haqqından azad edildiyini xatırladaraq, xüsusi şəxslərdən alınan ipəyin gömrük vergisinin ödənilməsinə tələb etdi.¹

Bu dövrdə ingilis və holland tacirlərinə Səfəvi hökuməti tərəfindən ticarət imtiyazları verilməsinə baxmayaraq, hind tacirləri əvvəllər olduğu kimi iri həcmli ticarət əməliyyatlarını həyata keçirirdilər. J.Şardenin 1673-cü ildə verdiyi məlumat İsfahandan Hindistana gedən tacir karvanının Qəndəharda qarət olunması hind tacirlərinin apardığı ticarətin miqyası barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Ticarət karvanı əksəriyyəti hindli olan iki min nəfərdən ibarət olmuş və onları iki yüz nəfərlik silahlı mühafizəçilər müşayiət etmişdi. Lakin onlar beş yüz nəfərlik yaxşı silahlanmış quldurların hücumunu dəf edə bilməyərək qaçdığı üçün ticarət karvanı soyulmuşdu. Tacirlərə bir neçə milyon ziyan vurulsa da, 60 nəfər tacirin şahı ün-

¹ Floor W. Dutch-Persian Relations, p. 606.

vanladıkları müraciətdə vergilərdən yan keçmək üçün itkilərinin 300 min tümən olduğu qeyd olunmuşdu. Bu həqiqi itkinin yarısı ola bilərdi.¹

XVII əsrin II yarısında hind tacirlərinin Azərbaycan Səfəvi dövlətində ticarətinin miqyası daha da genişlənir. Azərbaycan şəhərlərində yaşayan hind tacirləri Həştərxandan Dərbənd, Bakı və Şamaxıya gələn rus tacirləri ilə sıx ticarət mübadiləsini həyata keçirirdilər. Onlar Azərbaycan şəhərlərindəki bazarlardan yerli toxuculuq məhsulları ilə yanaşı, rus və Qərbi Avropa məhsullarını da alaraq Hindistana apardıkları kimi, şərq məhsullarını da Bakı və Dərbənd limanları vasitəsilə Həştərxana daşıyırdılar.² Həştərxanda məskən salmış hind tacirləri mallarını dəniz yolu vasitəsi ilə Niyazabad limanına, Dərbəndə, Bakıya, oradan quru yolla Şamaxıya, Ərdəbilə və Təbrizə gətirir, daha sonra İsfahandan keçməklə karvanlarla Bəndər-Abbasa, oradan Surat limanına və Hindistana aparırdılar.³

XVII əsrdə Azərbaycanda olduğu kimi, Böyük Mos-

¹ Chardin J. Chardin Seyahatnamesi. İstanbul, Osmanlı toprakları, Gürcüstan, Ermenistan, İran 1671-1673. Çeviri Ayşe Meral. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2014, s. 334-335; Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 33.

² Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 35.

³ Русско-индийские отношения в XVII в., с. 371-372; Шпаковский А.Я. Торговля Московской Руси с Персией в XVI-XVII вв. Сборник историко-этнографического кружка при Унив-те Св. Владимира, Киев, 1915, с. 33-34; Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века, с. 35.

kva knyazlığının Həştərxan şəhərində də hind tacirləri daha intensiv ticarətlə məşğul olurdular. Hindistan tacirlərinin Səfəvi dövləti ilə ticarətində iki xəttin olduğunu aydınlaşdırmağa çalışan N.M.Qoldberq birincinin Kəngər körfəzindəki Bəndər-Abbasdan Şiraza, daha sonra İsfahana apardığını, ikincinin isə Qəndəhardan İsfahana, daha sonra Həmədan vasitəsilə Şamaxıya, Bakıya aparıb çıxardığını göstərir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə Səfəvi imperiyasının başlıca inkişaf etmiş vilayətlərindən biri olan Azərbaycanın beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşməsi, zəngin sərvəti tranzit ticarətdəki əhəmiyyətini xeyli yüksəltdi. Azərbaycanın daxili ticarət yolları onun iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərini birləşdirirdi. Onların içərisində mühüm yer yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Təbriz, Ərəş, Şamaxı, Bakı və Dərbənd şəhərlərinə məxsus idi. Bu şəhərlər Səfəvi dövlətinin Hindistanla ticarət əlaqələrində xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Hindistan arasındakı ticarətin mühüm mərkəzlərindən biri Qəndəhar şəhəri idi. Qəndəhar hakimləri ticarətin inkişafında əhəmiyyətli rolunu nəzərə alaraq ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdılar. Qəndəhar üzərindən icra edilən karvan ticarətində milyonlarla qazanc götürülürdü. Hər il təxminən 25 min dəvə Hindistan məhsulları ilə İsfahana çatırdı. Səfəvi dövləti ilə Hindistan arasında dəniz yoluyla

¹ Гольдберг Н.М. Русско-индийские отношения в XVII в. // Ученые записки Тихоокеанского института АН СССР, т. II. М., 1949, с. 49.

həyata keçirilən ticarətdə isə iki əhəmiyyətli liman vardı. Bunlar Bəndər-Abbas və Surat limanları idi.¹ Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrində Surat limanı ilə yanaşı, Çaul, Masulipatnam və Dabul limanları mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Böyük Moğol imperiyası və Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə ticarətində gümüş ixracı önəmli yer tuturdu. 1588-1602-ci illər arasındakı dövrdə Səfəvi dövləti Hindistana 27,8 ton gümüş ixrac etmişdi.² Maraqlıdır ki, təbii nağd pula ehtiyac duyulduqda, müharibə vəziyyətində Şah I Abbas ölkəsindən qiymətli metalların çıxışını qadağan edirdi. Hətta 1618-ci ildə şahın fərmanını dinləməyib, ölkə xaricinə qaçaq yolla gümüş və ya qızıl çıxaran bəzi tacirlər öldürülmüşdü.³

Səfəvi dövləti özü emal etmədiyi üçün çox zaman Osmanlı dövlətindən idxal etdiyi mis, gümüş və qızılın qarşılığını ipək ticarətindən və Hindistandan gələn tranzit ticarətdən əldə olunan vəsaitlə təmin edirdi.⁴ Qızıl və gümüşün Hindistana böyük miqdarda ixrac edilməsinin əsas səbəbi Səfəvi dövlətinin yarımada ilə nəzərəcarpacaq

¹ Islam R. Indo-Persian relations., p. 172.

² Floor W., Clawson P. Safavid's Iran Search for Gold and Silver, p. 348.

³ Aydoğuşoğlu C. Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticarî Hayat, s. 381.

⁴ Floor W., Clawson P. Safavid's Iran Search for Gold and Silver, p. 357.

ticarət çatışmazlığıdır. Səfəvi dövləti sadəcə, Hindistandan gətirilmiş saysız-hesabsız çeşiddə ədviyyatların və sənaye mallarının, əsasən də, parçaların böyük miqdarını kompensasiya etmək üçün kifayət qədər ixrac olunan mallar istehsal etmirdi.¹ Buna görə də Hindistandan, xüsusəndə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarından gətirilən ədviyyat və müxtəlif çeşidli toxuculuq məhsulları qızıl və gümüşə dəyişdirilirdi. Hələ 1572-ci ildə Qəzvinə Şah I Təhmasibin sarayında olan italyan diplomatı Vinçenso Alessandri yazırdı ki, ölkədə qızıl, gümüş və mis mədənləri yoxdur, yalnız dəmir mədənləri vardır. Türkiyədən gümüş idxal edənlər onun 20%-ni, qızıl alanlar 14-15%-ni və mis alanlar, bəzən 18 və ya 20%-ni qazanırlar.² R.Mətyunun fikrincə, Alessandrinin müşahidəsi ibrətamizdir, lakin hərtərəfli araşdırılmalıdır. Birincisi, görünür, o, Qərbi Avropadan Cənubi Asiyaya gedən qiymətli metal külçələrdən əldə edilən ümumi gəlirdən deyil, Səfəvi dövlətində qiymətli metaldan əldə oluna biləcək mənfəəti nəzərdə tutmuşdur. İkincisi, Alessandrinin təqdim etdiyi rəqəmlər nüfuzlu səslənsə də, onların etibarlılığı yalnız onun bilavasitə müşahidəçi olduğu il və ya hətta mövsüm üçün qəbul edilə bilər. Çünki qiymətli metal külçələrinin

¹ Matthee R. Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Iran, p. 229.

² Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikele Menbre və Vinçenso Alessandri), ingilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərtlərin müəllifi AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevdir. Bakı: Təhsil, 2005, s. 92.

qiymətləri çox dəyişkən idi və uzunmüddətli sabit bir indeksə sahib olmurdu.¹

Qızıl ixracı gümüş ixracından daha çox dövlət nəzarətindən qazanırdı. Şah II Abbasın 1644-cü ildə Hollandiya və ingilis ixracının artmaqda olan fəaliyyətinə cavab olaraq tətbiq etdiyi qiymətli metal külçələrin ixracına qadağa buna misal ola bilər. Bu qadağa tacirlərə maddi-texniki cəhətdən qızıla nisbətən gümüşə üstünlük verilməsinin səbəbini anlamağa imkan yaratdı. Yüksək dəyərli qızıl nisbətən az miqdarda ixrac olunduğu üçün daha tez-tez baş verən hökumət yoxlamalarından onu gizlətmək daha asan idi.² Səfəvi dövlətində istifadə olunan qiymətli metalların böyük bir hissəsi Osmanlı imperiyası vasitəsilə ötürüldüyündən qızıl və gümüşün qiyməti və əlçatanlığı təbii olaraq şimal və şimal-qərb sərhədlərindəki tədarük ritmindən asılı idi.³

Xarici tələbata gəlincə, ixrac olunan qiymətli metalların qiymətinə təsir edən ən güclü amil onların Hindistandan çəkilməsidir. Qərbi Hindistanla əlaqələr mövsümə daha çox bağlı idi və buna görə də tərəddüdlər Osmanlı imperiyasına nisbətən daha müntəzəm proqnozlaşdırıla bilərdi. Hindistandan gəmilərin hərəkəti musson küləkləri tərəfindən müəyyən edilirdi. Hindistana qarşıdakı yazda gəmilərin göndərilməsi qaçılmaz olaraq qiymətli metal

¹ Matthee R. *Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Iran*, p. 230-231.

² Yenə orada, s. 238.

³ Yenə orada, s. 244.

külçələrin rəqabət səviyyəsini artırdığı üçün İsfahanda onun qiymətinə təsir edirdi.¹

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə ticarətində digər məhsullarla yanaşı, keramika məhsulları da mühüm yer tuturdu. Səfəvilər dövrünün keramika sənayesi dulusçuluq və kaşı sahələrinə bölünürdü. Səfəvilər dövründə keramika sənayesi cəmiyyətin dini-siyasi şüurunun təsirini özünə hopdurmuşdu. Ölkədə qədim sahələrdən biri olan rəngli kaşılarda istehsalı yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Həmin məhsullar da Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına ixrac edilirdi. Bu kaşılardan binaların xarici görünüşünü bəzəmək üçün istifadə edilirdi. Bu kaşılar dekorativ rəsmlərlə bəzədilirdi və bir çox memarlıq üstünlükləri var idi. Kaşılar məzmununa və rəsmlərinin həcminə görə müxtəlif olurdu. Kaşan şəhəri kaşı istehsalının ən böyük mərkəzi idi, digər mərkəzlər isə Təbriz, Savə, Sultanabad və İsfahan idi.² Təbriz sənətkarlarının məharətlə hazırladıqları kaşılar çini qablardan çətinliklə seçilirdi. Bu kaşılar isti suya davamlı olurdu və içərisi ağ rəngdə idi.³

Qolkəndənin nəhəng tikililərində hələ də vaxtı ilə Səfəvi dövlətindən gətirilmiş kaşılarda qorunub saxlanması Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında ticarətdə onun

¹ Matthee R. *Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Iran*, p. 246.

² The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 258.

³ Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, s. 127.

mühüm yer tutduğunu təsdiq edir. Görünür, həmin kaşılar Dekana yerli ustaların müşayiəti ilə dəvə, qatır və atlara yüklənərək magistral marşrutlar üzrə çatdırılmışdı.¹

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında ticarətdə kitab və cildləmə məmulatı xüsusi yer tuturdu. Kitab və cildləmə materiallarının istehsalı Səfəvilər dövründə yüksək inkişaf etmişdi. Kitablar, əsasən, kağız üzərində, eləcə də perqament üzərində yazılırdı. XVI-XVII əsrlərdə kitabdarlığın inkişafı, mədrəsələrin sayının artması ilə əlaqədar olaraq şiəliyə aid çoxlu kitab yazılması və üzlərinin köçürülməsi kağıza olan tələbatın xeyli artdığını göstərir.² XVII əsrin sonlarında Təbrizdə olmuş İtaliya səyyahı Cemelli Kareri öz səyahətnaməsində yazır ki, Təbrizdə At meydanı adlı geniş bir meydan vardır. Bu meydan tacir, fəhlə və sənətkarlarla dolu olurdu. Bu meydanda çoxlu sənətkar çalışırdı. Onlar kiçikbaş heyvanların dərisini emal edir və ondan gözəl ayaqqabı və kitab cildləri hazırlayırlar.³ Təbrizin məşhur cildçiləri arasında Zülali Mövlana Möhsin xüsusi olaraq seçilirdi.⁴

Şübhə yoxdur ki, ərəb dilində olan dini kitabların və ədəbiyyatın tərcümə olunması şiəliyin təbliğinə yönəldildi üçün kitabların və kitab cildlərinin hazırlanması bəhs

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 259.

² Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s. 128.

³ Kareri C. Səfərnəmə. Fars dilindən tərcümə Ş. Pənahoğlu. Bakı: 2019, s. 44.

⁴ Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s. 127.

olunan dövrdə xeyli tərəqqi etmişdi. Bu sahə xəttatların və nəqqaşların əməkdaşlığı sayəsində inkişaf edirdi. Dekan sultanlıqlarının kitabxanaları Səfəvi dövlətində hazırlanmış kitabların böyük kolleksiyalarına malikdir. Moğol şahzadələri Qütbşahların kitabxanasından belə kitabları müsadirə edirdilər. Keyfiyyəti baxımdan Səfəvi dövlətində hazırlanan kitablar daha bahalı olurdu. Kitablar qiymətli naxışlara, mürəkkəb və kağızlarının keyfiyyətinə, nazik dəri cildinə, qızıl və digər mineral rənglərlə yerinə yetirilmiş naxışların müxtəlifliyinə görə fərqlənirdilər.¹

Səfəvi dövləti ilə Dekan sultanlıqları arasında ticarətdə şüşə məmulatı önəmli yer tuturdu. Şüşə sənayesi digər sahələrlə müqayisədə bir qədər geridə qalsa da, xüsusən də bədii nailiyyətləri ilə bağlı Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə özünün tərəqqi dövrünü yaşamışdı. Şüşə qablar rəngarəng rəsmlərlə, ya da oyma və bədii şəkillərlə bəzədilirdi. Səfəvi dövlətində Təbriz, Həmədan, Şiraz, Nişapur, Rey və Savə kimi şüşə sənayesinin mühüm mərkəzləri var idi.²

Təbriz şəhərinin Sərvirab məhəlləsində “Şişəgəran” adlanan şüşə hazırlayan karxana var idi. Rafael dyü-Man şüşə istehsalı texnologiyasından bəhs edərək yazır ki, “sınıq şüşə məmulatını toplayır, kürədə əridib yenidən şüşəyə çevirirdilər. Onlar Fransada olduğu kimi, şüşəni kürədə o qədər əridirdilər ki, ağarıb şəffaflaşır”.³

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 259-260.

² Yenə orada, s. 260.

³ Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s. 128.

Sənaye malları ilə yanaşı, mirvari və gümüş kimi qiymətli metallar, həmçinin atlar və meyvələr Qolkəndədə daim tələb olunduğu üçün Səfəvi dövlətindən ixrac olunurdu.¹ J.B.Taverniye Qəzvində yetişdirilən bol fıstığın həm ölkəni təmin ediyini, həm də Hindistana ixrac edildiyini qeyd edir.²

Səfəvilərdən yaxşı cins atların idxalı Dekan sultanlıqları tərəfindən dövlət siyasəti kimi nəzarət altında idi. Atları gətirən gəmilər davamlı olaraq Qolkəndəyə gəlirdi. Bir gəmi adətən 6 və ya 8 atı gətirmək üçün istifadə edilirdi. Bununla yanaşı, Qütbşahlar Xorasandan və ərəb ölkələrindən də hər il at idxal edirdilər, qarşılıqlı olaraq öz ölkələrindən pul və digər məhsullar göndərirdilər.³ Qütbşahlar Səfəvi dövlətinin Şiraz vilayətindən çəngəl-bıçaq dəstini, əsasən də bıçaqları idxal etməyə də vərdis etmişdilər.⁴

Qolkəndədən gül-çiçək, bəzəkli çit, pambıq parça (muslin) idxal edirdi.⁵ Səfəvi ölkəsindən Qolkəndəyə gül suyu ixrac edilirdi ki, ondan xoş ətir kimi istifadə edirdilər.⁶

Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasında tacirlərin xüsusi

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 260.

² Tavernier J.B. Tavernier Seyahatnamesi, s. 100.

³ Sherwani H.K. History of the Gotb Shahi Dynasty, p.190.

⁴ İslam R. İndo Persian Relations, p. 118-119.

⁵ Tavernier. Travels in India, Vol. 1, p. 255; Sherwani H.K. History of the Gotb Shahi Dynasty, p. 190.

⁶ Sherwani H.K. History of the Gotb Shahi Dynasty, p.190.

mübadilə qrupu da var idi.¹ Qütbşahlar Səfəvi dövləti ilə səmimi dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq baxımdan kifayət qədər maraqlı idilər. Bu münasibətlər onların hakimiyyətinə qanuni status verir, onlara xarici işğalçılara və daxili müxalif qüvvələrdən müdafiə olunmaq imkanı qazandırırды.²

Səfəvi dövləti ilə Dekan sultanlıqları arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafına Hindistan və Avropa tacirləri də xüsusi dəstək verirdilər. Bəzən elə hallar olurdu ki, bu tacirlər xüsusi tapşırıqlar üzrə sultanlar və ya əyanlar üçün xüsusi alış-verişə həyata keçirirdilər. Səfəvi tacirləri Qolkəndə və Səfəvi sarayında hörmətlə qarşılanırdılar. Məhəmməd Qütbşahın vəfatı xəbərini Şah I Abbasa tacir Hacı Qəmbər Əli çatdırmışdı. Bəzən tacirlər saraylarda baş verən xəbərləri də gətirirdilər. Elə hallar olurdu ki, Mir Muinəddin Məhəmməd Şirazi kimi Səfəvi tacirləri Qolkəndə sarayından müəyyən müavinətlər alırdılar. Bəzən də elə olurdu ki, Qolkəndə bazarında öz borclarını qaytarmaq üçün müəyyən çətinliklərlə üzləşən Səfəvi tacirlərinə şah şəxsi maraq nümayiş etdirirdi. Belə ki, Şah II Abbas Qütbşahın elçisi Hakimül Mülklə Abdullah Qütbşaha göndərdiyi məktubunda Səfəvi taciri Hacı Məhəmməd Sultanın oğlu Xacə Məhəmməd İbrahimin Qolkəndə tacirlərindən aldığı borcu geri qaytarmasında müəyyən çətinlikləri yarandığı üçün sultandan ona lazımi köməklik

¹ Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom, p. 290.

² Yenə orada.

göstərməsi xahiş olunmuşdu.¹

Azərbaycan Səfəvi dövləti bir çox ölkələrin mədəni və iqtisadi həyatına təsir edərək dünya ixrac ticarətini həyata keçirirdi. Səfəvi dövlətinin sahil bazarı, onu Asiyanın ən böyük pul mübadiləsi mərkəzi halına gətirən müxtəlif dövlətlərin tacirləri üçün olduqca açıq və əlçatan idi. Xarici ticarətin təşkilində Avropa tacirləri aparıcı rol oynayırdı. Onlar qazanc əldə etmək məqsədi ilə Səfəvilərin ixrac ticarətinə maraq göstərirdilər. Bir qayda olaraq, Səfəvi ixtisaslaşmış malları – incilər, gümüş və pul Şərqi Asiya bazarına yönəldilmiş qazanc potensialının əsas komponentləri idi. 1646-cı ildən 1669-cu ilə qədər təxminən iyirmi beş il ərzində Səfəvilərin Qolkəndəyə ixrac etdiyi məhsulun dəyəri Qolkəndə sultanlığının digər ölkələrdən idxal etdiyi ümumi məhsulun dəyərinə bərabər idi.² Şübhəsiz ki, hərbi əməliyyatlar zamanı iki dövlət arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələrində müəyyən fasilələr yaranırdı. Hollandiya ticarət şirkətinin məlumatlarında 1649-1653-cü illərdə Səfəvi-Moğol hərbi əməliyyatları, eləcə də 1665 və 1668-ci illərdə Dekan sultanlıqları ilə Portuqaliya arasındakı hərbi toqquşmalar zamanı Səfəvi dövlətindən idxal olunan məhsulun həcmində ciddi azalmalar özünü göstərir.³

Qolkəndə bazarı, yerli istehlakçıların tələbatını ödəmək, habelə ixrac ticarətini təmin etmək üçün kifayət qə-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 264-265.

² Yenə orada, s. 263.

³ Yenə orada, s. 263.

dər geniş çeşiddə istehlak malları və xammalla təmin olunurdu. Malların bir hissəsi Səfəvi tacirləri tərəfindən alınır. Qolkəndədən Səfəvi dövlətinə ixrac olunan məhsullar arasında toxuculuq malları xüsusi yer tuturdu. Qolkəndə müxtəlif çeşidli sadə və naxışlı toxuculuq məhsulları istehsal edirdi. Əsas xammal pambıq olsa da, rəngarəng ipək və atlasdan da istifadə olunurdu. Rəngarəng naxışları və incə toxumaları ilə seçilən Qolkəndə parçaları, toxunma corablar Səfəvi dövlətinə ixrac edilirdi.¹ 1645-ci il noyabrın 29-da Təbrizdə olmuş fransız Labullay le Quz yazırdı: “Təbriz Asiyanın ən məşhur ticarət şəhəridir. Ona görə ki, ticarət karvanı oraya hər cür mal gətirir... Şərqi ölkələrindən – ... Şərqi Hindistandan ipək, yaqut, almaz, şilə adlı təsvirli kətan parça, darçın, istiot, müxtəlif ədviyyat gətirirdilər”.²

Qolkəndədə gözəl bəzədilmiş ağac məhsulları istehsal edilirdi. Bu məhsullar arasında dəbdəbəli yazı dolabları, qara ağacdan hazırlanmış tısbağa qabığı və fil sümüyü ilə bəzədilmiş çox gözəl masalar və stullara Səfəvi dövlətində böyük tələbat var idi. Qolkəndənin istehsal etdiyi barıt və selitraya Səfəvi dövlətində böyük ehtiyac duyulduğu üçün iki dövlət arasında qarşılıqlı ticarətdə həmin məhsulun Səfəvi tacirləri tərəfindən alınmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Qolkəndə sultanlığının Masulipatnam liman şəhəri barıt istehsalına görə ixtisaslaşmışdı. Qolkəndədə yaxşı dəmir, həmçinin digər minerallar, xromit, kö-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 238.

² Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s. 144-145.

mür və manqan kimi qara metallurgiyanın inkişafı üçün zəruri olan yataqlar vardı. Çuqun, dəmir çubuqlar, eləcə də top mərmiləri Qolkəndənin ixrac məhsulları arasında əhəmiyyətli yer tuturdu. Dəmir və poladın ixrac ticarəti nizamsız olsa da, 1634-cü ildən sonra Səfəvi dövlətində ona tələbat xeyli artmışdı. Səfəvi dövləti Qolkəndədən dəmir və polad idxalını artırmaqla polad sənayesinin ehtiyaclarını qarşılamaş olurdu.¹

Qolkəndə sultanlığı, həmçinin təbii qaynaqlardan (çi və indiqo bitkilərinin kökündən) istifadə edərək qırmızı, mavi və sarı rəngli boyalar istehsal edirdi. Toxuculuq sənayesində xüsusilə qırmızı və mavi rənglərə böyük tələbat var idi. Bu boyalar Qolkəndə sultanlığının Səfəvi dövlətinə əsas ixrac etdiyi məhsullardan biri idi. Qolkəndədə boyaq maddələri alınan indiqonun toplanmasında və Səfəvi dövlətinə ixrac edilməsində yerli tacirlərlə yanaşı, Səfəvi tacirləri xüsusi rol oynayır. 1644-cü ildə Səfəvi dövlətinə ixrac edilən indiqodan 44 min funt dəyərində qazanc əldə olunmuşdu. Qolkəndə sultanlığı qiymətli minerallarla zəngin faydalı qazıntı yataqları ilə məşhur idi. Qolkəndə yaqutu dünyanın əksər ölkələrinə, o cümlədən Səfəvi dövlətinə ixrac edilirdi və orda böyük mənfəətlə satılırdı.²

Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə sultanlığı arasında müntəzəm ticarət əlaqələri mövcud olmuşdu. İngilis və Hollandiya Şərqi Hindistan Şirkətinin hesabatlarında iki döv-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 239-240.

² Yenə orada, s. 240.

lət arasında illik ticarət dövriyyəsi barədə müəyyən məlumat əldə etmək mümkündür. Hollandiya şirkətinin məlumatına görə, 1652-ci ildə Qolkəndədən Səfəvi dövlətinə 100 min florin dəyərində məhsul ixrac olunmuşdu. Şübhəsiz ki, Səfəvi dövlətindən Qolkəndəyə ixrac olunan məhsulun həcmi idxal olunan mənsuldan dəfələrlə çox olmuşdu.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətindən alınan və Qolkəndəyə yatırılan artıq kapital, əvvəlcə Şərq arxipelaqının müxtəlif bölgələrinə, Səfəvilərin ehtiyac duyduğu digər malların əldə edilə biləcəyi yerlərdən, Qolkəndə malları şəklində yönəldilmiş və bununla da Səfəvi dövləti Cənubi Asiya bazarının təşkilatçılarına kapitalı təmin edən güclü maliyyə agentliyi kimi xidmət etmişdi. Bu səbəbdən Qolkəndə limanlarından Səfəvi dövlətinə üzən ticarət gəmiləri Batavia, Achin və Queda şəhərlərindən keçirdi.²

Bu, açıq-aydın göstərir ki, Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə sultanlığı arasında ticarət əlaqələri yalnız ikitərəfli xarakter daşımamışdı. Səfəvi tacirlərinin Hind okeanının uzaq rayonları ilə qarşılıqlı əlaqələrində Qolkəndə ticarət körpüsü rolunu oynamışdı. Səfəvi dövlətinin Hind okeanı hövzəsində həyata keçirdiyi xarici ticarətdə Qolkəndə sultanlığı həlledici mövqeyi ilə seçildiyi kimi, Səfəvi dövləti də Qolkəndə tacirlərinin Qərblə ticarətində aparıcı möv-

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687., p. 242-243.

² Yenə orada, s. 244-245.

qeyini qoruyub saxlamışdı.¹ Maraqlıdır ki, Səfəvi tacirləri Qolkəndədə müəyyən imtiyaza və inzibati hakimiyyət orqanları ilə yaxşı münasibətdə olduqlarına görə sultan tərəfindən tətbiq olunan qeyri-rəsmi vergilərdən azad olunmuşdular.²

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, iki yüz ilə yaxın Dekan yaylasında fəaliyyət göstərən Bicapur, Qolkəndə və Əhmədnaqar türk-müsəlman sultanlıqları Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə sıx iqtisadi və siyasi əlaqələr saxlamışdı. Bu əlaqələr hər üç sultanlığın süqutuna kimi mövcud olmuşdur.

Hindistanın cənubunda fəaliyyət göstərən türk-müsəlman sultanlıqları elm, sənət və ədəbiyyata yüksək maraq və rəğbət göstərdikləri kimi, alimlərə, sənətkarlara və şairlərə dəstək verir, onların inkişafı üçün lazım olan şəraitı yaradırdılar. Bu da öz növbəsində alimləri və şairləri Hindistana, xüsusən də Dekana cəlb edirdi.³

Qeyd etmək lazımdır ki, Qolkəndənin yüksək mənsəb sahiblərinin əksəriyyəti vaxtı ilə İrandan və Azərbaycandan gəldiyinə görə iki dövlət arasında böyük bir mədəniyyət mübadiləsi inkişaf etmişdi. Azərbaycanlı və iranlı şairlər, tarixçilər, üləmalar, həkimlər və digər yüksək səviyyəli peşəkar şəxslər Qolkəndəni ziyarət etdikdən sonra

¹ The relations of Golconda with Iran 1518-1687..., p. 245.

² Yenə orada, s. 245-246.

³ Hüseynli Z.B. Hindistanda Azərbaycan şairləri (Səfəvilər dövrü). //Filologiya məsələləri, № 13, Bakı: 2018, s. 273.

orada yaşamağa üstünlük verərək məskunlaşdırdılar.¹

Səfəvi tacirləri Dekanda məskunlaşaraq idxal və ixrac prosesində yaxından iştirak etdilər. Bicapur sultanı bir çox Səfəvi əyanlarını şərəfli vəzifələrə təyin etdi və onlar Bicapur səltənətinə yaxşı xidmət etdilər. Bicapur səltənətinin sultanlarının əksəriyyəti sənət və ədəbiyyatı Səfəvi alimlərindən öyrənmişlər. Görkəmli Səfəvi alimləri Şah Fətullah Şirazi, Hakim Əhməd Gilani, Mahmud İsfahani və Əbul Qasim İncu idi. Məhəmməd Qasım Dekan sultanlıqlarının tarixindən bəhs edən "Tarix-i Feriştə" əsərini yazmışdı. Əsər urdu və ingilis dillərinə tərcümə edilmişdi. İbrahim Adilşah, Məhəmməd Adilşah və II Əli Adilşah dövrü Dekan bölgəsində incəsənətin və ədəbiyyatın qızıl dövrü idi. Adilşahlar sülaləsinin bütün sultanlarının türbələri və digər abidələr Səfəvi memarlıq üslubunda inşa edilmişdir.²

¹ Karagözoğlu B. Kutup Şahi Hanedanlığı'nın Başkenti Golkonda'da Fars Dili ve Edebiyatı. //Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 5 (16), 2018, s.356.

² Ashiq A. Deccan Sultanates and Persia: The political and cultural relations in the Medieval Age, p. 125-126.

NƏTİCƏ

XV əsrin sonlarında qüdrətli Bəhməni dövlətinin süqutundan sonra Hindistanın Dekan bölgəsində üç qüdrətli dövlət – Nizamşahlar, Adilşahlar və Qütbşahlar türk-müsəlman sultanlıqları meydana gəldi. Bu dövlətlərin tarixi bir tərəfdən Viçeyanagar dövlətinə qarşı, digər tərəfdən də öz aralarında müharibələrlə zəngin olmuşdu. Lakin, onlar təsadüf nəticəsində 1565-ci ildə Viçeyanagar rəcəsini məğlub etmək məqsədilə öz qüvvələrini birləşdirərək Talikota yaxınlığında onu məğlub edə bildilər. Bu qələbədən sonra da onlar öz aralarında qarşılıqlı müharibəni bərpa etdilər. Əhmədnaqar da, Bicapur da zəngin və münbit Şolapur torpaqlarına iddia edirdilər. Şolapurun tutulması hər iki tərəf üçün şərəf işi sayılırdı. Əhmədnaqarla Bicapur sarayı arasındakı bu ədavət çoxlu qan tökülməsinə gətirib çıxardı. Tərəflərin nigah diplomatiyasına təşəbbüs göstərməsinə baxmayaraq, münasibətlərdəki gərginlik uzun müddət davam etdi.

Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında uzun illər davam edən rəqabət və Moğol hökmdarlarının təzyiqlərinin getdikcə güclənməsi onların Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə öz təsirini göstərdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr mövcud olmuşdu. Bu əlaqələrin yaranması və inkişafında vaxtı ilə Səfəvi ərazisin-

dən Dekana köç etmiş tanınmış din xadimləri, alimlər, şairlər, sənətkarlar və tacirlər mühüm rol oynadılar. Dekana köç etmiş insanlar bir tərəfdən özlərinin maddi və mənəvi mədəniyyətini burada yaymış, digər tərəfdən öz tələbatlarını təmin etmək üçün qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında maraqlı olmuşdular. Onların fəaliyyəti nəticəsində Dekanda inkişaf edən mədəniyyət Hindistan yarımadasının Benqal körfəzi ilə Qərbi Qat bölgəsi arasında geniş yayılmışdı.

Bicapura mühacirət edən Səfəvi əyanları, alimlər Adilşahların himayəsindən istifadə etmiş və Bicapur sultanlığının Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə mühüm töhfə vermişdilər. Onlardan Şah Tahir və Əsəd xan Lərinin söyləri nəticəsində Bicapur və Əhmədnaqar arasında barışıq sazişi əldə olunmuş; Vəkil-üs-səltənə və mircümlə vəzifəsinə yüksələn Əfzəl xan Şirazi II İbrahim Adilşahı (1580-1627) Kamal xan və Kişvar xanın xəyanətindən xilas etmiş; Məşhur həkim və filosof olan Şah Fətullah Şirazi I Əli Adilşah dövründə "on zəka" sahibindən biri kimi tanınmış; Dövrünün tanınmış alimləri olan Hakim Əhməd Gilani, Eynülmülk Şirazi Bicapurda xüsusi təmtəraqla qarşılanmış; Məhəmməd Şəmsəddin İsfahani, Cahan Şah Əbdül Qasım Anju və Murtaza xan Anju sultanın himayəsi altına alınmış; "Təzkirətül-müluk" əsərinin müəllifi Rəfiuddin Şirazi 1560-cı ildə Bicapura gəlmiş və sultanın xidmətinə qəbul olunmuş; Mustafa xan Ərdistani və Şah Əbu Turab Şirazi I Əli Adilşahın dövründə yüksək vəzifələr tutaraq dövrün siyasi hadisələrində yaxından iştirak

etmiş, Bicapur və Əhmədnaqar arasındakı əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdı; Sədrəddin Məhəmməd Şirazi (sonralar Şah Navaz xan kimi tanınmışdır – T.N.) II İbrahim Adilşah dövründə Bicapurla Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dekanda yaranan türk-müsəlman sultanlıqlarında əhli-beyt sevgisinin üstün olması burada şiəliyin yayılmasına hərtərəfli kömək etmişdi. Şübhəsiz ki, Dekanın türk-müsəlman sultanlarının Səfəvilərə olan marağı onların Böyük Moğol dövləti ilə münasibətlərinə mənfi təsir göstərmişdi. Babur şahdan sonra hakimiyyətə gələn Moğol hökmdarlarının ümumilikdə sünniliyi canlandırmaq səyləri və imperiyanın siyasi sərhədlərini cənuba doğru genişləndirmək istəkləri, onların Dekan bölgəsini ələ keçirmək üçün çoxsayda hərbi ekspedisiyalar təşkil etməsinə gətirib çıxardı. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Dekanın türk-müsəlman sultanlarını Səfəvilərə daha da yaxınlaşdırdı.

Moğoların Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına qarşı həyata keçirdiyi siyasət Səfəvi şahları ilə Dekan sultanları arasında sürəkli elçi mübadiləsini həyata keçirməyə gətirib çıxardı. Səfəvi şahlarına arxalanan Dekan sultanlıqları Moğollara qarşı müqavimət göstərərək müstəqilliklərini qorumağa çalışdılar.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqələri o qədər güclü idi ki, Dekanın müstəqil suveren dövlətlərində xütbələrdə

Səfəvi şahlarının adı səsləndirilirdi. Tanınmış Səfəvi əyanları və şiə alimləri sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayır, dini təbliğatla və sultanlıqların idarə edilməsi işi ilə məşğul olurdular. Onların arasından bir çox səfirlər və elçilər də çıxmışdı.

Maraqlıdır ki, XVII əsrin əvvəllərində Moğol imperatoru Əkbərin Dekan sultanlıqlarına qarşı təzyiqləri güclənən zaman onların Azərbaycan Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla münasibətləri daha intensiv xarakter aldı. Tərəflərin bir-birinə göndərdiyi elçilər və məktub mübadiləsinin artması bir daha göstərir ki, Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələr sosial-iqtisadi və siyasi maraqlara cavab vermişdi.

Bicapur sultanı II İbrahim Adilşahın Səfəvi sarayına göndərdiyi elçilər vasitəsilə Şah I Abbasa çatdırdığı məktublarda özünü Səfəvi imperiyasının bir valisi kimi təsvir etdiyi açıq hiss olunur. Məhz bunun nəticəsi idi ki, o, şahdan digər əyalət valilərinə göndərildiyi kimi ona da eyni şəkildə qələbə məktublarının göndərməsini xahiş edirdi. Bu zaman Bicapur sultanlığına qarşı Moğol imperatorunun təzyiqləri getdikcə artmaqda davam etdiyindən, II İbrahim Adilşah Şah I Abbası şimal-qərbdə Moğollara qarşı mübarizəyə başlamağa inandırmağa çalışır. Bicapur sultanının bu çağırışlarının Səfəvi hökmdarı tərəfindən cavabsız qalmadığı, Şah I Abbasın Moğol imperatoru Cahanqirin sarayına öz elçilərini göndərməsi, ona ünvanlanmış məktublarda Dekan sultanlıqlarına qarşı onu sərt tədbirlərdən çəkəndirməyə çalışdığı, müəyyən mənada buna

nail olduğu görünür. Bu bir daha göstərir ki, Dekanın türk-müsəlman sultanları, o cümlədən II İbrahim Adilşah Moğol imperiyası ilə münasibətlərdə öz hərəkətlərini çox zaman Səfəvi şahı ilə əlaqələndirməyə çalışmışdı. Bütün bunlarla yanaşı, Səfəvi hökmdarının II İbrahim Adilşahın Moğol imperiyasının ərazilərini ələ keçirmək çağırışlarına ciddi əhəmiyyət verdiyini təsdiq edən faktlar yoxdur. Görünür, bu dövrdə Şah I Abbas Qəndəharı azad etmək üçün bütün hərbi-siyasi hazırlıqları hələ başa çatdırmadığı üçün bu çağırışlara ciddi yanaşmamışdı.

Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasla Moğol hökmdarı Cahangir arasındakı əlaqələr çox səmimi və dostcasına olmuşdur. İki tərəf müharibədən əldə etdiyi qənimətlərdən bir-birinə hədiyyələr yollayır və qarşılıqlı elçilər gedib-gəlirdi. Elçilərin gedib qayıtması zamanı böyük mərasimlər keçirilirdi. Cahangirin Şah I Abbasa “qardaşım” deyə müraciət etməsi onlar arasındakı səmimiyyəti və yaxınlığı göstərirdi.

Şah I Abbas Qəndəhara hücum etməyi planlaşdırdığından xəbərdar olan II İbrahim Adilşah bütün vasitələrdən istifadə etməklə Şah I Abbası Moğollara qarşı mübarizəyə cəlb etməyə çalışmışdı. Bu, bir daha göstərir ki, II İbrahim Adilşahın əsas məqsədi Səfəviləri Moğol imperiyasına qarşı mübarizəyə təşviq etmək idi.

1620-ci ilə qədər Şah I Abbasın Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə münasibətləri intensiv xarakter daşıdığına görə, görünür, məhz bu dövrdə o, Qəndəhara qarşı güc tətbiq etmək qərarına gəlmişdi. Çünki 1620-ci ildə Şah

I Abbasın Qasım bəy vasitəsilə Cahangirə çatdırdığı məktubunda da, əvvəlki məktublarında olduğu kimi Dekan sultanlarının tələblərini dostcasına Moğol hökmdarına çatdırmağa çalışdığı görünür. Səfəvi şahı son məktubunda Moğol elçisi Xan Aləmin Səfəvi sarayına gəlişinə toxunur və Cahangirdən Qasım bəyin Dekana getməsinə icazə verməsini xahiş edir ki, onun mesajını Dekan sultanlarına çatdırıb bilsin. İmperator çox keçmədən onun təklifini müsbət qarşılayaraq Qasım bəyi Dekana göndərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz Qasım bəyin Moğol sarayına göndərilməsindən bir müddət sonra Səfəvi ordusu Kej və Mukrana hücum etdi və bu əraziləri ələ keçirdi. Qəndəhara bitişik olan bu ərazilərin azad edilməsi, Şah I Abbasın Qəndəharı Moğollardan güclə geri almaq planının tərkib hissəsi idi. Şah I Abbas Məhəmməd Qütbşaha ünvanladığı növbəti mesajlarından birində Kej və Mukanın ilhaq olunduğunu bildirməklə yanaşı, bundan sonra Qəndəhara yürüşün daha asan olacağını bildirirdi. Bu, Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə münasibətlərində mühüm dövrüdür. Çünki Şah I Abbas Moğol imperatoru Cahangirə münasibətləri kəskinləşdirmək üçün ardıcıl olaraq Moğol sarayına elçilər və məktublar göndərmiş, onu Dekan sultanlıqlarına qarşı işğalçılıq yürüşlərindən çəkindirərək başlıca məqsədini həyata keçirmək üçün zəmin hazırlamışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu vaxta qədər Səfəvi şahı Moğol hökmdarı Cahangiri Qəndəharı Səfəvilərə mehriban qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlamaq şərtilə

geri qaytarmağa çalışmışdı. Ancaq görünür ki, məhz 1620-ci ildə eyni hədəfə çatmaq üçün güc tətbiq etmək barədə son qərar qəbul edildi. Bu dövrdən etibarən Şah I Abbas Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə əlaqələrində tamamilə fərqli bir dildə danışmağa başladı. Onun Məhəmməd Qütbşaha yazdığı məktubdakı dəyişiklik bunu göstərir.

Şah I Abbasla Dekanın türk-müsəlman sultanları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, məktub mübadiləsi bunu deməyə əsas verir ki, aparılan müzakirələrdə Dekanın türk-müsəlman sultanları öz mövqelərini gücləndirmək üçün daima Səfəvi şahının köməyindən yararlanmağa çalışmışlar.

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı münasibətlər, Şah I Səfinin (1629-1642) hakimiyyəti dövründən başlayaraq yalnız elçilərin mübadiləsi ilə məhdudlaşdığına görə bu münasibətlər o dərəcədə zəiflədi ki, Şah Süleyman (1666-1694) Övrəngzebin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarını ləğv edərək öz hakimiyyəti altında birləşdirməsinə mane ola bilmədi.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr Səfəvi mədəniyyətinin bu sultanlıqlarda üstünlük qazanmasına, mədəni və ədəbi sərvətə çevrilməsinə səbəb oldu. Hindistanda, o cümlədən Dekanda bir çox tarixi, fəlsəfi və ədəbi əsərlər yazıldı, dini obyektlər üçün bir çox sosial məkanlar yaradıldı.

Şübhəsiz ki, bu zaman Dekanın türk-müsəlman sul-

tanlıqlarında Moğol imperiyasının hücumlarına qarşı siyasi dəstək almaq üçün Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələrə böyük ehtiyac duyuldu. XVII əsrin son rübündə Səfəvi dövləti zəiflədiyi üçün onun Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı əlaqəsi zəiflədi və bundan Moğol hökmdarı Övrəngzeb məharətlə istifadə edərək həmin sultanlıqlara son qoydu və Dekan ərazisini öz hakimiyyəti altına aldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövründən sonra Hindistanda müstəqil və qüdrətli türk-müsəlman sultanlıqlarının olmamasına baxmayaraq, bütün bu qarşılıqlı təsirlərin qorunub-saxlandığı əsərlər Hindistanın cənubunda qalmışdır, son illərə qədər onun izlərini və təsirini müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə siyasi və diplomatik əlaqələri ilə yanaşı, sıx iqtisadi münasibətləri də mövcud olmuşdu. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekan sultanlıqları ilə iqtisadi əlaqələrində dəniz yolu əsas ticarət marşrutu idi. Masulipatnam Qütbşahlar dövlətinin çox mühüm və əsas dəniz limanı idi. Bicapur sultanlığının Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrində Dabul və Çaul limanları mühüm yer tuturdu. Qolkəndədən gül-çiçək, bəzəkli çit, pambıq parça (muslin) idxal edirdi. Səfəvi ölkəsindən Qolkəndəyə gül suyu ixrac edilirdi ki, ondan xoş ətir kimi istifadə edirdilər.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına ixrac etdiyi məhsullar arasında xalçalar önəmli yer tuturdu. Xalçalar Dekan sultanlarının, o

cümlədən Qolkəndə əyanlarının tələb etdiyi ixrac məhsulları arasında xüsusi çəkiyə malik olmuşdu. Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar dövləti arasında ticarət əlaqələrində klassik metal əşyalardan hazırlanmış məmulatlar önəmli yer tuturdu.

Azərbaycan Səfəvi dövlətində hazırlanmış toxuculuq məhsulları – əsasən ipək, yun və pambıqdan hazırlanmış nəfis parçalar (atlas, məxmər, zərbaft və ibrişim) Dekan sultanlıqları ilə ticarətdə aparıcı yer tuturdu.

Səfəvilər dövründə ölkədə qədim sahələrdən biri olan rəngli kaşılarda istehsalı yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Dövrün qaynaqları həmin məhsulların da Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarına ixrac edildiyini təsdiq edir. Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları arasında ticarətdə kitab və cildləmə məmulatı xüsusi yer tuturdu. Dekanın türk-müsəlman sultanlıqlarının əksər şəhərlərində, o cümlədən Qolkəndənin, Heydərabadın, Bicapurun və Əhmədnaqarın kitabxanalarında vaxtı ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətində hazırlanmış nəfis kitab cildlərindən hazırlanmış kitabların böyük kolleksiyalarının mövcud olması qarşılıqlı əlaqələrdə onun önəmli yer tutduğunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Adilşahlar və Qütbşahlar arasında ticarətdə cins atlar mühüm yer tuturdu. Səfəvi atları hər iki sultanlığın hərbi üstünlüyünü və müdafiə ehtiyacını ödəmək üçün ixrac edilirdi. Ölkənin müdafiəsi və apardığı müharibələr bilavasitə Azərbaycan Səfəvi dövlətindən alınan atlardan təşkil olunan süvari qoşun-

dan asılı idi. Yaxşı keyfiyyətli atlar Səfəvi dövlətində əlçatan idi və ixrac obyektı idi. Bundan savayı, Səfəvi şahlarının Dekan sultanlıqlarına göndərdiyi hədiyyələrin əsas hissəsini atların təşkil etməsi onların tələbatını diqqətdə saxlamaq kimi siyasi məsələ idi.

Yaxşı cins atların idxalı Qütbşahlar tərəfindən dövlət siyasəti kimi nəzarət altında idi. Atları gətirən gəmilər davamlı olaraq Qolkəndəyə gəlirdi. Bir gəmi adətən 6 və ya 8 atı gətirmək üçün istifadə edilirdi.

Qütbşahlar Səfəvi dövlətinin Şiraz vilayətindən çəngəl-bıçaq dəstini, əsasən də bıçaqları idxal etməyə vərmiş etmişdilər. Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasında tacirlərin xüsusi mübadilə qrupu da var idi. Qütbşahlar Səfəvi dövləti ilə səmimi dostluq və iqtisadi əlaqələri qurmaqda kifayət qədər maraqlı idilər. Bu münasibətlər onların hakimiyyətinə qanuni status verir, xarici işğalçılara və daxili müxalif qüvvələrdən müdafiə olunmaq imkanı qazandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qütbşahlar arasında ticarət əlaqələri yalnız ikitərəfli xarakter daşmamışdı. Səfəvi tacirlərinin Hind okeanının uzaq rayonları ilə qarşılıqlı əlaqələrində Qolkəndə ticarət körpüsü rolunu oynayırdı. Səfəvi dövlətinin Hind okeanı hövzəsində həyata keçirdiyi xarici ticarətdə Qütbşahlar dövləti həlledici mövqeyi ilə seçildiyi kimi, Azərbaycan Səfəvi dövləti də Qolkəndə tacirlərinin Qərblə ticarətində aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamışdı.

Qütbşahlar dövlətində müxtəlif çeşidli sadə və naxış-

lı toxuculuq məhsulları istehsal edilirdi. Əsas xammal pambıq olsa da, rəngarəng ipək və atlasdan da istifadə olunurdu. Rəngarəng naxışları və incə toxumaları ilə seçilən Qolkəndə parçaları, toxunma corablar Səfəvi dövlətinə ixrac edilirdi.

Qütbşahlar dövlətinin Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələrində Qolkəndədə ağacdən hazırlanmış məhsullar mühüm yer tuturdu. Onlar arasında dəbdəbəli yazı dolabları, tıbağa qabığı və fil sümüyü ilə bəzədilmiş masalar və stullara Səfəvi dövlətində böyük tələbat var idi. Qütbşahlar dövlətinin Masulipatnam liman şəhəri barıt istehsalına görə ixtisaslaşmışdı. XVII əsrin ortalarında iki dövlət arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələrində həmin məhsulun Səfəvi tacirləri tərəfindən alınmasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Qolkəndə arasında ticarət əlaqələri muntəzəm xarakter daşımışdır. Səfəvi dövləti yüksək keyfiyyətli sənaye məhsulları tədarük etməklə yanaşı, öz sənayesi üçün bəzi xammallar əldə etmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qolkəndə tərəfindən idxal olunan Səfəvi mallarına xalçalar, ipək parçalar, toxuculuq məhsulları, kitablar, kaşı plitələr, seçmə atlar, silahlar və s. daxil idi. Qolkəndədən isə pambıq parçalar, boya maddələri, dəmir və polad ixrac olunurdu. Qarşılıqlı ticarət əlaqələri yalnız Səfəvi şahları tərəfindən deyil, həmçinin Qütbşahlar tərəfindən də dəstəklənirdi. Bu cür qarşılıqlı təmaslar Qolkəndənin iqtisadi həyatını bilavasitə möhkəmləndirməklə ya-

naşı, onun mədəniyyətinin çiçəklənməsinə kömək etmişdi.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, iki yüz ilə yaxın Dekan yaylasında fəaliyyət göstərən Adilşahlar, Qütbşahlar və Nizamşahlar türk-müsəlman sultanlıqları Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə sıx iqtisadi və siyasi əlaqələr saxlamışdı. Bu əlaqələr hər üç sultanlığın süqutuna kimi mövcud olmuşdur.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. A history of the Deccan by J.D.B. Geibble. In two volumes. Vol 1. London: Luzac & Co.,1896.
2. Alam M. Trade, state policy and regional change: Aspects of Mughal-Uzbek commercial relations, c. 1550-1750. //Journal of the economic and social history of the Orient 27/3, 1994, pp. 202-227.
3. Alevi M.S. Kutubşahiyan ihyagiran-ı teşeyyu dər Dekən. // Fasilname-i Şinasi, 15, 1385, s. 181-198.
4. Alevi M.S. Tesis-i hükümet-i Adilşahiyan dər Dekən və siyasetha-ye mezhəbi Yusuf Adil Şah. //Edyan, Mezhəp və Arifan, Zımıstan, 21, 1388, s. 91-100.
5. Alihuseynov M. Arayış'tan İttifak'a: Safevi-Portekiz İlişkileri. //İran ve Turan Tarihi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 2, Haziran / June 2019, s. 24-44.
6. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Пер. с англ. Ю.В.Готье. Л.: 1937.
7. Anwar M.S. The Safavids and Mughal relations with the Deccan states. //Proceedings of the Indian Congress, Volumen 52, 1991, p. 255-262.
8. Anwar M.S. The relations of the Mughal empire with the Ahmadnagar kingdom (1526-1636). Centre of advanced study department of history Aligarh Muslim University, Aligarh: 1994.
9. Ashiq A. Deccan Sultanates and Persia: The political

- and cultural relations in the medieval age. //Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 5 (10) October, 2017, p.125-128.
10. Askari S.H. Indo-Persian relations with special reference to the Deccan in K.S.Lal, ed., Studies in Asian History. Delhi: 1961.
 11. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı. Berikan Yayınevi, Ankara: 2013.
 12. Aydoğuşoğlu C. Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticarî Hayat. //A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 48, Erzurum: 2012, s. 365-386.
 13. Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с индией в средние века. Баку: ЭЛМ, 1990.
 14. Bahranipour A. The trade in horses between Khorasan and India in the 13th – 17th centuries. //The Silk Road 11 (2013), pp. 123-138.
 15. Bayur Y.H. Hindistan tarihi. c. 1. Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara: 1987.
 16. Bayur Y.H. Hindistan tarihi, c. 2. Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara: 1987.
 17. Blow D. Shah Abbas: The ruthless king who became an Iranian legend. New York, I.B. Tauris: 2009.
 18. Bolar V.R. Turks in Karnataka // International Journal of Social Sciences and Humanity Studies, Vol. 4, No 1, 2012, pp. 419-428.
 19. Büyüктаş C.K. Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devletininin Hindistan Ticaretindeki Rolü-

- nü Engelleme Faaliyyetleri. // İRTAD, Sayı: 4 Haziran /June 2020, s. 94-116.
20. Burhanpury B. Tarikh-i Dilgusha. English translation V.G.Khobrekar. Bombay: 1972.
21. Cebbari Hüşnek. Kəndəhar və Nəxş-ı an dər revabet və Firuzü Nişib-i Miyan-ı İran və Hind. //Mecmue-yi Makalat-e Hemayeş-e Səfəviyyə dər Göstəre-ye tarix-i İran-e Zemin. Be kuşəşə Maksud Əli Sadıki. İntişarat-ı Sütude. Təbriz: 1383.
22. Chardin J. Safarname-ye Shardan, Vol. II. Tr. Eghbal Yaghmaei. Tehran: Toos, 1993.
23. Chardin J. Safarname-ye Shardan, Vol. III. Tr. Eghbal Yaghmaei. Tehran: Toos, 1993.
24. Chardin J. Chardin Seyahatnamesi. İstanbul, Osmanlı toprakları, Gürcüstan, Ermenistan, İran 1671-1673. Çeviri Ayşe Meral. Kitab yayınevi, İstanbul: 2014.
25. Чичеров А. М. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием. М.,1965.
26. Edwards Clara C. Relations of Shah Abbas the great of Persia with the Mogul emperors Akbar and Jahangir. //Journal of the American Oriental Society. Vol. 35, 1915, p. 247-268.
27. Ertaylan İ.H. Adilşahiler: Hindistan'da Bir Türk İslam Devleti. İstanbul: Sermet Matbaası, 1953.
28. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan: fil.ü.f.d., dos. Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012.
29. Əfəndiyev O.Ə, Fərzəliyev Ş.F. Xurşah ibn Qubad əl-

- Hüseyninin “Tarix-i elçi-yi Nizamşah” əsəri haqqında. //Xorasan jurnalı, №6. Kabil: 1982, s. .
30. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
31. Dağlar M. Dekken Türk Sultanlıklarında Şiiliğin Yayılması və Safevi Nüfuzunun Ortaya Çıxışı. // Mavi Atlas, 7(1), 2019, s. 322-331.
32. Devare T.N. A Short History of Persian Literature. Nawrosjee Wadia College, Poona: 1961.
33. Farooqi N.R. Mughal-Ottoman relations: A Study of the political and diplomatic relations between Mughal India and the Ottoman empire, 1556-1748, PhD. Dissertation, Madison, University of Wisconsin-Madison: 1986.
34. Farooqui A.S. A Comprehensive History of Medieval India: Twelfth to the Mid- Eighteenth Century Pearson publication. New Delhi: 2014.
35. Farrokh K. Iran at War 1500 -1998. Osprey Publishing, Oxford: 2011.
36. Фарзалиев А, Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Санкт-Петербург: 2004.
37. Ferehani M.M. İraniyan dər Dekən mürur-ı ber huzur-ı İraniyan və nüfuz-ı zəban-ı fərisi dər hükümet-i Bəhməniyan, //Name-i Encümin, 11, 1381, s. 130-142.
38. Ferishta's History of Dekan from the first Mahumedan conquests. By Scott, Jonathan, Shrewsbury: Printed for the editor by J. and W.Eddowes, for John

- Stockdale, piccadilly, in two volumes, volume 1.
London: 1794.
39. Ferishta M.Q. Gulshan-i Ibrahimi or Tarikh-i Ferishta.
Vol. II. Ed. J.Briggs. Bombay: Lithographed, 1832.
40. Ferishta M.Q. Gulshan-i Ibrahimi or Tarikh-i Ferishta.
Vol. III. Ed. J.Briggs. Bombay: Lithographed, 1832.
41. Ferishta M.Q. Gulshan-i Ibrahimi or Tarikh-i Ferishta.
Vol. III. Trans. J.Briggs. Bombay: Lithographed, 1832.
42. Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, trans. John Briggs as
History of the Rise of the Mahomedan Power in
India, Till the Year 1612, Vol. I, Calcutta: R.Cambray
&CO., 1908.
43. Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, trans. John Briggs as
History of the Rise of the Mahomedan Power in
India, Till the Year 1612, Vol. II, Calcutta: R.Cambray
&CO., 1909.
44. Ferishta M.Q. Tarikh-i Ferishta, trans. John Briggs as
History of the Rise of the Mahomedan Power in
India, Till the Year 1612, Vol. III, Calcutta: R.Cambray
&CO., 1910.
45. Ferrier R.W. The Terms and Conditions under Which
English Trade Was Transacted with Şafavid Persia
//BSOAS, 49/1, 1986, pp. 48-66.
46. Fəlsəfi N. Zindəganiy-e Şah Abbas-ı əvvəl. c. II.
Tehran: 1344.
47. Fəlsəfi N. Zindəganiy-e Şah Abbas-ı əvvəl. c. IV.
Tehran: 1344.
48. Floor W. Dutch-Persian Relations, /Enryclopedia of

- Iranica, VII, California, 1996, p. 603-613.
49. Floor W. The Persian textile industry in historical perspective 1500-1925. Paris: 1999.
50. Floor W., Clawson P. Safavid's Iran Search for Gold and Silver// International Journal of Middle East Studies, 32/3, 2000, pp. 345-368.
51. Foreign relations of the Qutb Shahi kingdom. Thesis submitted for the degree doctor of philosophy by Masood Ahmad Khan under the supervision of Dr. M.Zameeruddin Siddiqi. Centre of advanced study department of history Aligarh Muslim University. Aligarh. May. 1982.
52. Hadi Torabi S.M. Safavid dynasty relations with shiite governments in India //Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences Vol.7, No. 9, October 2019, pp.16-25.
53. Hadi Torabi S.M. Nimatullahi Sufism and Deccan Bahmani Sultanate //Paripex-Indian Journal of Research, Vol. 4, June 2015, p.81-83.
54. Haneda M. Emigration of Iranian Elites to India during the 16-18th centuries. Cahiers d'Asie centrale 3/4, 1997, p.129-143.
55. Hardy P. Adil Shahs. //Encyclopaedia of Islam (new edition), edited by H.A.R. Gibb, etc., vol. 1. Leiden: E.J. Brill, 1986.
56. Həsənalıyev Z., Bayramlı Z. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti. Bakı, Elm, 2011.

57. Hüseynli Z.B. Hindistanda Azərbaycan şairləri (Səfəvilər dövrü) //Filologiya məsələləri, № 13, Bakı: 2018, s. 271-287.
58. Hüseynof S.C. Heyat-e elmi-fərhəngi Dekən. //Kitab-ı mah-ı tarix və coğrafiya, 148, 1389, s. 30-33.
59. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-i elçi-yi Nizamşah. Be teshihe Məhəmməd Rza Nasiri. Tehran: Encümen asar və mefəxiri fərhəngi, 1379.
60. Gaffariferd A. Revabet-e Safeviyye və Nizamşahiyanə Dekən //Tarih-i revabet-e xarici, 31, 1386, s. 1-14.
61. Gopal S. Aspects of Indo-Persian trade in the 17th century. //Proceedings of the Indian History Congress, Vol. 31, 1969, pp. 240-246.
62. Gorekar N.S. Indo-Iran relations: Cultural Aspects. Bombay: Sindhu Publications Private Ltd, 1970.
63. Jihangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. 1. A.Rogers, H.Beveridge. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi: 2003.
64. Jihangir. The Tuzuk-i Jahangiri or Memoirs of Jahangir. Vol. II. A.Rogers, H.Beveridge. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi, 2003.
65. İnalçık H. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle /Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi. İstanbul: 1996, s. 139-186.
66. İnalçık H. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Çev: Halil Berktaş, c. 1. İstanbul: Eren

Yayıncılık, 2000.

67. Inayat Khan. The Shah Jahan Nama, edited and completed by W.E.Begley and Z.A.Desai. Delhi: 1990.
68. Islam R. Indo-Persian relations: A Study of the political and diplomatic relations between the Mughal empire and Iran. Tehran: 1970.
69. Islam R. A Calendar of documents on Indo-Persian relations, 1500-1750, Volume I. Tehran: Iranian Culture Foundation, 1971.
70. Islam R. A Calendar of documents on Indo-Persian relations, 1500-1750, Volume II. Tehran: Iranian Culture Foundation, 1971.
71. Islam R. Mughals. External relations /Encyclopaedia of Islam, Volume VII (Mif-Naz) Edited by C.E. Bosworth, E. Leiden - New York: E.J. Brill, 1993.
72. İslam R. Tarix-e revabit-e İran-o Hind (dər doure-ye Safeviye o Əfşəriye). Tərcümə: Məhəmmədbağər Arem, Abbasqulu Qaffari. Tehran: 1383.
73. История Востока. т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000.
74. Kanbo M.S. Amel-i Salih. Vol. I. Calcutta: 1939.
75. Kanbo M.S. Amal-i Salih. Vol. I. Lahor: Şafik Press, 1967.
76. Kanbo M.S. Amel-i Salih. Vol. II. Calcutta: 1939.
77. Karagözoğlu B. Safevi Döneminde İran'dan Hindistan'a Göçler (1555-1666)", Akademik Tarih ve

- Düşünce Dergisi, Cilt IV/XI, 2017, s.1-24.
78. Karagözoğlu B. Kutup Şahi Hanedanlığı'nın Başkenti Golkonda'da Fars Dili ve Edebiyatı. //Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 5(16), 2018, s.348-361.
79. Kareri C. Səfərnəmə. Fars dilindən tərcümə Ş.Pənahoğlu. Bakı: 2019.
80. Khwar Shah bin Qubad-ul Husaini. Tarikh-i Qutbi, ed. by Syed M.H.Zaidi. New Delhi: 1960.
81. Konukçu E. Hüseyn Nizamşah. Nizamşahiler Devleti'nin üçüncü hükümdarı (1554-1565). /TDV İslam Ansiklopedisi, c. 19. İstanbul: 1999, s.3.
82. Konukçu E. Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler. /Türkler, c. 8. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s.744-760.
83. Konukçu E. Kutubşahiler. Hindistan'da Doğu Dekken bölgesinde hüküm süren bir Türk hanedanı (1512-1687). /TDV İslam Ansiklopedisi, c. 26, Ankara: 2002, s. 500.
84. Küpeli Ö. Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar). /Prof Dr. Necmi Ülker Armağanı. İzmir: 2008, s. 391-405.
85. Kurtuluş R. Mahmud-ı Gavan. DİA, c. XXVII, Ankara: 2003.
86. Kurtuluş R. Melik'üt-Tüccar. DİA, c. XXIX, Ankara: 2004.
87. Qəzvini Əbül Həsən. Fevaidüs Səfəviyyə. Müessese-i Mütalaat və Tahqiqat-ı Fərhəngi. Tehran: 1367.
88. Гольдберг Н.М. Русско-индийские отношения в

- XVII в. //Ученые записки Тихоокеанского института АН СССР, т. II. М., 1949, с. 45-51.
89. Quliyev Ə.S. XVII əsrin I yarısında Səfəvi-Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda. //Geostrategiya, jurnalı № 05 (35) sentyabr-oktyabr 2016, s.48-52.
90. Qureshi I.H. India under the Mughals. London: 1970.
91. Levi Scott C. The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade. Leiden: 2002.
92. Luis Filipe F.R. Thomaz. Iranian Diaspora and the Deccan Sultanates in India: A Study of Sixteenth Century Portuguese Sources. //Studies in History, 30 (1), 2014, p.1-42.
93. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005.
94. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006.
95. Majumdar R.C. An advanced history of India. Delhi: Macmillan India, 1974.
96. Maruti T.K. Asil Shahi mosques in Karnataka //International Journal of Social Sciences and Humanity Studies, Vol. 4, No 1, 2012, pp. 238-248.
97. Matthee R. Between Venice and Surat: The Trade in Gold in late Safavid Iran. // Modern Asian Studies, 34/1, 2000: pp. 223-255.
98. Matthee R. The Safavid Economy as Part of the World Economy /Iran and the World in the Sefavid Age, Edited by Willem Floor and Edmund Herzig. London-New-York: 2012, pp. 31-47.

99. *Memoris of Cahangir*. Transl. by A.Rocers and H.Beveridge. Vol. II. London: 1914.
100. Mərçil E. *Adilşahilər*. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 1. Ankara: 1988, s. 384-386.
101. Mərçil E. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul: 2013.
102. Məmmədli Ş.R. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
103. Məmmədova Y. Dekən knyazlıqları ilə Səfəvi dövləti arasındakı əlaqələr və həmin əlaqələrin Səfəvi-Moğol münasibətlərinə təsirinə dair. //Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmləe seriyası. №1. Bakı: 2009, s.166-172.
104. Michell G., Zebrowski M. *The new Cambridge history of India: 1. The Portuguese in India*, Cambridge University Press, 1999.
105. Mıhrıban M.N.E. Şah Abbas-ı Kebîr: Zendəgi və ne-bərdhâ-yi qəhrəman-ı bozorg-ı Milli. Tehran: Şirket-i Mütalaât və Nəşr-i Kitâb-ı Parsa, 1387.
106. Miralam. *Hadiqat-ul Alam*. Heidarabad: 1850.
107. Mirzə bəy. Rövzəttüs-Səfəviyyə. Be kuşəşe Gulam Mirzə Tabatabai, İntişarat ve Çap-ı Danişgah-ı Tehran: 1378.
108. Moulappa Kamble K. *Diplomatic relations of Deccan sultanates*. Departament of Studies and Research in History Gulbarga University, Kalaburgi: 2017.
109. Muzaffar Alam and Sanjay Subrahmanyam. *The Deccan frontier and Mughal expansion, ca. 1600:*

- Contemporary perspectives. //Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 47, No. 3, 2004, pp. 357-389.
110. Mübarek G., Gömeç S.Y. Hindistan'da Türkler. Be-rikan Yayınevi, Ankara: 2013.
111. Münşə`at-i Salatin //AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, B-2103/3728.
112. Münşi İsgəndər bəy. Tarix-i alamara-yi Abbasi. Fars-cadan tərcümənin, ön sözü, şərtlərin və gös-təricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyev və t.ü.f.d. Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009.
113. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın ta-rixi. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fər-zəliyev. I Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
114. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən t.ü.e.d., prof. Şahin Fər-zəliyev. II Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
115. Naim A. "Bicapur", TDV İslam Ansiklopedisi, c.VI, İstanbul, 1992.
116. Naqvi S.M.R. Shah Abbas and the conflict between Jahangir and the Deccan States. //Medieval India: A Miscellany, vol. I. Aligarh: 1969, p. 272-279.
117. Naqvi S. The Iran-Deccan Relations. Bab-ul-Ilm So-ciety, Hyderabad: 1994.
118. Nayeem M.A. The external relations of the Bijapur kingdom (1489-1686 A.D.) (A Study in diplomatic history). Poona: 1973.

119. Nayeem M.A. External relations of the Bijapur Kingdom (1489-1686 A.D.). Hyderabad: Bright Publishers, 1974.
120. Nazir A. Adil Shahi diplomatic missions to the court of Shah Abbas I. //Islamic Culture, 43/2, 1969, pp. 143-161.
121. Nazir A. Letters of the rulers of the Deccan to Shah Abbas of Iran. /Medieval India: A Miscellany, vol. I. Aligarh: 1969, p. 280-300.
122. Nikpanah M. The Role of India's Adil Shahi Dynasty in Spreading Persian Language. //International Journal of Environmental & Science Education, 2018, Vol. 13, No. 2, p. 211-220.
123. Nəcəfli T.H. Şah Abbas dövründə Səfəvi-Moğol münasibətləri Türkiyə tarixşünaslığında. //Journal of Qafqaz University. Tarix, hüquq və siyasi elmlər. №32. Bakı: 2011, s. 1-15.
124. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: Turxan NPB, 2020.
125. Низам-шахи. /Советская историческая энциклопедия, т. X, М., 1967.
126. Onullahi S.M. XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982.
127. Oruc C. Şah Cihan Döneminde Babürlü-Safevi Diplomatik İlişkileri. //Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi /International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, 2018, s. 288-306.

128. Özbaran S. Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiyə, Irak, Suriyə və Mısır Yollarında. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
129. Percy S. A history of Afghanistan. Vol. 1. London: Macmillan Co. Ltd, 1940.
130. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003.
131. Rajjak Sh.M. Mir Mohammad Momin Astrabadi's Contribution to Qutb Shahi Deccan History. // JRSP, Vol. 52, No. 2, July-December, 2015, pp. 203-209.
132. Raychaudhuri T. Jan company in Coromandel 1605-1690. Revenhage: 1962.
133. Relations of Golconda in the Early 17th Century. Edit. W.H.Moreland. London: 1931.
134. Richards J.F. Mughal Administration in Golconda. Oxford: Oxford University Press, 1975.
135. Roux J.P. Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl. İstanbul: 2007.
136. Ruby Maloni. Indo-Iran trade relations: An overview. History University of Mumbai, Indo-Iran Relation, Culture House, N. New Delhi: 2002.
137. Rudi Matthee and Hiroyuki Mashita. Kandahar iv. From The Mongol Invasion Through the Safavid Era. /Encyclopedia Iranica, XV/5, 2010, pp. 478-484.
138. Rumlu Hasan. Safevi Şahı II. İsmail: Kahkaha Kalesinin 20 Yıllık Mahpusu. Tercüme, Mukaddime, Notlar ve Tıpkıbasım Hasan Asadi, Şefaattin Deniz. Bilge, Kültür, Sanat, İstanbul, 2017, 184 s.

139. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, prof. Oqtaý Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kastamonu: 2017, 661 s.
140. Русско-индийские отношения в XVII в. Сборник документов. М.: 1958.
141. Sabatıyan Z. Esnad və namexa-i tarixi: devre-i Safeviyye. Be sermaye-i kitabxane-i İbn-i Sina. Tehran, 1343.
142. Saidi N.A. Hadaıqus Salatin. Hyderabad: 1961.
143. Sam Mirza-yı Safevi. Tuhfe-i Sami. Neşr. Fatma Engurani. Tahran: 1389.
144. Sarkar J. History of Aurangzib, Vol. III. Calcutta: M.C.Sarkar and Sons, 1921
145. Sarwar G. History of Shah Ismail Safawi. Aligarh Muslim University, Aligarh: 1939.
146. Savory R. The shi'i enclaves in the Deccan (15th-17th centuries): an historical anomaly //Corolla Torontensis: Studies in Honor of Ronald Morton Smith. Toronto: University of Toronto, 1994, pp. 173-190.
147. Satish Chandra. Medieval India: from Sultanate to the Mughals, Part two, Mughal empire (1526-1748). Har-Anand Publication, New Delhi: 2016.
148. Shakeb M.Z.A. Relations of Golkonda with Iran, 1518-1687. Foreword by Muzaffar Alam. Pimus Books, Delhi: 2017.
149. Shangreiyo A.S. The English East India Company

- and Trade in Coromandel, 1640-1740. First Edition: New Delhi: 2017.
150. Sherwani H.K. History of the Qutb Shahi Dynasty. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd. Delhi: 1974.
151. Sıddıquı İ.H. Nizamşahiler. Hindistan'da hüküm süren bir İslam hanedanı (1490-1636) //TDV İslam Ansiklopedisi, c. 33. İstanbul: 2007, s.192-194.
152. Symonds A.R. Introduction to the geography and history of India and of the countries adjacent. Oxford: American Mission Press, 1845.
153. Smith V.A. The Oxford History of India: 4th Ed., Oxford University Press, Delhi: 1981.
154. Стори Ч.А. Персидская литература: био-библиографический обзор в трех частях (перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э.Брегель). М.: 1972.
155. Subrahmanyam S. An infernal triangle: The contest between Mughals, Safavids and Portuguese, 1590-1605. /Iran and the world in the Safavid age. London: I.B. Tauris, 2012, pp. 103-130.
156. Şenay Yanar. Uluslararası ham ipek ticaretinde İran'ın Avrupa bağlantıları ve Culfa Ermenileri (Şah I Abbas dönemi 1587-1629). Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
157. Шпаковский А.Я. Торговля Московской Руси с Персией в XVI-XVII вв. Сборник историко-этнографического кружка при Унив-те Св. Владимира,

вып. VII. Киев: 1915.

158. Tarikh-i Muhammad Qutb Shah. Translated by John Briggs under the title History of the Rise of the Mahomedan Power in India. III: Calcutta: 1966, pp. 202-292.
159. Tavernier J.B. Tavernier Seyahatnamesi. Çeviren Teoman Tunçdoğan. Kitab Yayınevi, İstanbul: 2006.
160. Teixeira P. The travels of Pedro Teixeira with his Kings of Harmuz and extracts from his Kings of Persia, (transl.: William F. Sinclair and Donald Ferguson). London: Hakluyt Society, 1902.
161. The Jahangirnama. Memoirs of Jahangir, Emperor of India. Translated, edited, and annotated by Wheeler M.Thackston. Oxford University Press, New York-Oxford: 1999.
162. The Cambridge history of India in six volumes. Volume III: Turks and Afghans. Cambridge: At the University Press, 1928.
163. The new Cambridge history of India I. A Social History of the Deccan, 1300-1761. Eight Indian Lives Richard M. Eaton University of Arizona. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
164. The relations of Golconda with Iran 1518-1687 by Mohammed Ziauddin Ahmed. Hyderabad: 1976.
165. The relations of the Mughal empire with the Ahmad-nagar kingdom (1526-1636). Thesis Submitted for the Degree of Doctor (X Philosophy in history) by Mohd. Siraj Anwar. Centre of Advanced Study Department

- Of History Aligarh Muslim University, Aligarh: 1994.
166. Travels in India by Jean-Bartiste Tavernier Baron of Aubonne. Vol. I. Oxford University Press, London: Humphrey Milford, 1925.
167. Travels in India by Jean-Bartiste Tavernier Baron of Aubonne. Vol. II. London: Macmillan and CO. and New York: 1889.
168. Waseem S.M. Indo-Iran Trade Relations: An Analysis /Indo-Iran Relations. Iran Culture House, New Delhi: 2005, p.p. 96-110.
169. Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikele Menbre və Vinçenso Alessandri), ingilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlərin müəllifi AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevdir. Bakı: Təhsil, 2005.
170. Vəhid Məhəmməd Tahir. Sərqozaştə Şah Abbas devvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi. Tehran: 1334.
171. Vəhid Məhəmməd Tahir. Tarix-i cahanara-yi Abbasi. Be kuşəşe Səid Mir Məhəmməd Sadiq. Tehran: Pajoheshgah, 1383.

GÖSTƏRİCİLƏR

Coğrafi adlar

A

- Achin342
- Adilşahlar 2, 5, 10, 14, 22, 24,
34, 35, 42, 43, 48, 50, 51, 57,
58, 59, 62, 63, 67, 69, 70, 73,
82, 92, 96, 109, 126, 128, 130,
141, 151, 156, 163, 165, 169,
233, 262, 267, 289, 297, 302,
344, 345, 353, 356
- Adoni.....161
- Adoniya..... 155, 156
- Ağqoyunlu dövləti.....362
- Alandan.....50
- Amol214
- Anadolu304
- Andarab299
- Ander.....215
- Antore.....45
- Aqra220
- Aralıq dənizi..... 12, 323
- Asir.....191
- Asigarx.....265
- Asiya12, 296, 303, 312, 314, 315,
316, 339, 342
- Astrabad...14, 30, 166, 167, 186,
189, 190, 194, 197, 208, 209,
212, 213, 263, 266
- At Meydanı..... 335
- Araz çayı 207
- Ausa 273
- Avropa3, 9, 72, 100, 196, 296,
304, 306, 309, 310, 316, 320,
323, 325, 338, 339
- Avropa-Şərq 3, 9
- Avsa 59, 285
- Azad..... 319
- Azadabad 319
- Azərbaycan1, 2, 3, 4, 5, 6, 7,
8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17,
25, 26, 28, 85, 86, 89, 92, 93,
97, 102, 132, 133, 134, 136,
137, 138, 142, 180, 181, 185,
186, 190, 197, 206, 208, 235,
246, 252, 256, 280, 283, 284,
285, 286, 290, 291, 296, 297,
298, 299, 302, 305, 309,
310, 313, 314, 315, 316, 317,
318, 319, 320, 321, 323, 329,
330, 331, 334, 335, 339, 343,

345, 347, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 356	Belgaum..... 39
Azərbaycan	Benqal 26, 346
Ağqoyunlu dövləti.... 10, 142	Benqal körfəzi..... 346
Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti 28	Benqaliya..... 314
Azərbaycan Səfəvi dövləti...85, 87, 89, 92, 92, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 143, 181, 182, 186, 187, 191, 198, 207, 209, 236, 257, 261, 281, 284, 285, 287, 291, 292, 297, 298, 299, 300, 303, 306, 310, 311, 312, 316, 317, 318, 319, 330, 331, 332, 335, 336, 340, 344, 346, 348, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 391.	Berar....34, 38, 41, 55, 56, 57, 63, 162, 163, 265, 275, 276
Azərbaycan	Bədxəşan 290, 299
Səfəvi imperiyası 4, 235	Bəhməni...2, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 55, 86, 142, 143, 144, 260, 261, 345
B	Bəndər-Abbas...309, 310, 312, 323, 324, 326, 331
Badaval.....165	Bəridşahlar 34
Bağdad.....120	Bəsrə..... 322, 324
Bakı . 1, 2, 9, 12, 13, 14, 16, 17, 133, 285, 320, 329, 330, 332, 334, 335, 343, 357, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375	Bhagnuggur 166
Bastar165	Bicapur...5, 6, 10, 22, 30, 34, 39, 40, 42, 43, 46, 48, 50, 52, 54, 57, 59, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 103, 104, 105, 107, 109, 110, 130, 131, 136, 141, 148, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 160, 169, 175, 176, 201, 212, 226, 234, 245, 248, 250, 258, 260, 262, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 279, 280, 283, 288, 291, 297, 298, 299, 301, 314, 317,
Batavia342	

343, 344, 345, 346, 348, 352	Darbar..... 42
Bidar... 26, 56, 57, 63, 162, 265	Dehli...140, 173, 200, 205, 253,
Bima çayı 45, 152	255,
Bimra çayı..... 70	Dekan...2, 5, 6, 7, 10, 11, 15, 19,
Bombey..... 28, 262	21, 23, 24, 25, 26, 33, 39, 47,
Böyük Moğol dövləti347	55, 57, 77, 80, 83, 84, 86, 89,
Böyük Moskva	93, 94, 97, 105, 106, 107, 109,
knyazlı 322, 330-331	113, 114, 115, 122, 124, 126,
Burhanpur 157, 214, 221	129, 130, 132, 135, 136, 137,
	142, 169, 170, 171, 181, 183,
	184, 186, 188, 189, 190, 191,
	192, 193, 194, 195, 200, 202,
	203, 204, 205, 211, 213, 217,
	218, 219, 220, 221, 222, 223,
	225, 226, 227, 232, 235, 237,
	241, 242, 243, 245, 251, 253,
	254, 258, 259, 261, 262, 264,
	265, 267, 268, 277, 278, 281,
	286, 288, 292, 293, 295, 297,
	302, 307, 317, 319, 322, 336,
	337, 338, 339, 343, 344, 345,
	347, 348, 350, 352, 353, 354,
	356
	Dekan yaylası . 5, 10, 26, 143,
	171, 298, 344, 357
	Dəkən..16, 20, 27, 50, 85, 86, 88,
	99, 104, 110, 131, 186, 206,
	207, 218, 220, 233, 234, 237,
	242, 263, 282, 285, 286, 289,
	291
	Dərbənd..... 330, 331,
C	
Caxor 315	
Cask325	
Cənub Asiya ... 327, 333, 343	
Cənubi Qafqaz..... 3, 4, 9	
Cənub-Şərqi Asiya .. 314, 315	
Cinci170	
Ciddə 308	
Cünnar.....260	
Ç	
Çabutara.....210	
Çakran261	
Çaul 7, 28, 62, 98, 269, 271, 297,	
299, 301, 331, 352	
D	
Dabul...7, 26, 28, 34, 37, 86, 98,	
210, 240, 297, 299, 301, 303,	
305, 331, 352	

Dərbənd keçidi.....12
 Dharor. 41
 Dilqoşa sarayı..... 197
 Dövlətabad...10, 34, 38, 45, 75,
 82, 127, 261, 276, 279

E

Efiopiya 30
 Etlir.....151

Ə

Əcəm İraqı 270, 286,
 Əhmədnaqar...7, 10, 12, 59, 67,
 69, 84, 88, 92, 154, 155, 156,
 160, 162, 183, 201, 261, 262,
 264, 271, 273, 274, 275, 276,
 278, 280, 281, 285, 289, 291,
 343, 345, 346, 347
 Ərəbistan..... 26, 299
 Ərəbistan dənizi..... 26
 Ərdəbil..... 36, 127, 330
 Ərəş 320, 330

F

Fars..... 327
 Fars əyaləti..... 270
 Fərəh323
 Fransa 3, 296

G

Galna 45
 Gavulgur 163
 Genuya 3
 Gilan 28, 29
 Gimburun 325
 Ginji..... 76
 Gülbərgə.....26, 44, 46, 47, 50

H

Haaqa..... 328
 Haspur 149
 Haaqa..... 328
 Hələb..... 319, 323
 Həmədan34, 142, 143, 330, 336
 Herat 120, 318
 Həştərxan 321, 330
 Heydərabad10, 23, 79, 166, 168,
 171, 172, 176, 181, 186, 188,
 189, 246, 254, 257, 283, 288,
 301, 303, 304
 Heyratabad 231
 Hind22, 83, 101, 114, 138, 307,
 310, 313, 314, 318, 321, 342,
 354
 Hind okeanı 342, 354
 Hindistan12, 17, 18, 19, 21, 22,
 24, 34, 35, 51, 52, 55, 56, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 63, 77, 81,
 82, 85, 88, 93, 103, 112, 113,

118, 123, 128, 132, 137, 142, 146, 170, 184, 206, 233, 234, 243, 251, 256, 261, 262, 264, 265, 267, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 285, 287, 288, 289, 291, 292, 296, 300, 302, 303, 304, 306, 313, 314, 315, 321, 323, 325, 326, 327, 328, 330, 338, 346	İraq...26, 27, 97, 231, 252, 255, 269, 271, 322 İsfahan188, 207, 256, 269, 307, 313, 318, 334 İspaniya 3 İtaliya 296, 335 İtgir 45 İzmir..... 326
Hollandiya296, 311, 317, 325, 326, 327, 328, 333, 339, 341, 342	K
Hörmüz98, 210, 270, 305, 306, 309, 310, 312, 323, 325	Kabil..... 285, 299 Kakni..... 151 Kalya 77 Kalyani..... 60, 158, 287 Kandhar.....57, 162, 174, 285 Karnata 165 Karnataka...38, 42, 74, 75, 76, 170, 176, 244 Kaşan 100, 318, 334 Kəhmard 299 Kej..... 350 Kəngər körfəzi... 12, 236, 299, 301, 307, 310, 312 Kəşmir..... 72 Kiç..... 211, 220 Kirman..... 196, 231 Kohir 148 Kolburg..... 156 Konan..... 261 Kondapilli 158
X	
Xəndəş183, 265, 267, 268, 271, 276	
Xətay100	
Xorasan.. 27, 97, 99, 113, 141, 145, 193, 194, 271, 272, 287, 292, 295, 300, 338,	
İ	
İlahi Mahal sarayı.....168	
İngiltərə 296, 310, 317, 326	
İran 19, 20, 22, 23, 26, 27, 114, 115, 131, 143, 206, 237, 248, 302, 305, 313, 322, 323, 329, 331	

Konkan	261, 268	187, 190, 192, 194, 202, 203,
Koromandel	76, 301, 302, 315	204, 205, 206, 207, 209, 211,
Kosimkota	168	212, 213, 214, 215, 216, 218,
Kovilkonda	152, 159	226, 227, 228, 229, 230, 231,
Kovlas	162, 163	232, 234, 236, 237, 241, 243,
Krişna çayı	52, 62, 82, 155,	244, 245, 246, 247, 250, 256,
	160, 167, 264, 289,	257, 258, 259, 271, 283, 288,
Kuh-tur sarayı	168	291, 305, 307, 310, 311, 312,
Kulgur	167	313, 314, 315, 316, 317, 318,

Q

Qanq çayı	289	Qualiyar	82
Qanpur	159	Qucarat	30, 85
Qara dəniz	12	Queda	342
Qəlyan	57	Qum	318
Qəndahar	116	Qütbşahlar	2, 5, 6, 10, 13, 14, 23,
Qərbi Avropa ...	296, 323, 329		24, 34, 57, 66, 73, 74, 77, 78,
Qərbi Hindistan	314		79, 126, 142, 143, 145, 153,
Qərbi Qat	346		159, 161, 164, 165, 167, 169,
Qərbi Tilangan	145		170, 174, 176, 177, 178, 181,
Qəznə	299		185, 187, 189, 195, 196, 197,
Qəzvin	216, 290		198, 203, 206, 207, 208, 213,
Qırmızı dəniz ...	299, 301, 305		215, 216, 225, 227, 230, 232,
Qoa	42, 46, 51, 62, 196		233, 235, 236, 238, 241, 243,
Qodavari çayı	243, 275		246, 257, 289, 297, 309, 311,
Qolkəndə	10, 22, 57, 66, 75, 76,		313, 315, 334, 337, 338, 345,
	78, 80, 81, 84, 103, 145, 146,		352, 353, 354, 355, 356
	147, 148, 165, 168, 169, 170,		
	172, 173, 174, 175, 176, 177,		
	178, 179, 180, 181, 183, 184,		

L

Lahor	123, 252
-------------	----------

M	N
Mahur45	Nabat-Qat 198
Makran 211, 220	Naldurg 42, 66, 284
Maldiv314	Nalgonda..... 39
Malikə Cahan məscidi74	Nikepur 260
Malked..... 174	Nişapur..... 336
Malva 30, 38, 272	Niyazabad 329
Mandu 114	Nizamşahlar2, 5, 6, 10, 14, 19,
Maratx 173, 279	20, 24, 25, 34, 41, 52, 57, 58,
Maskat 324	59, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70,
Masulipatnam7, 214, 236, 241,	126, 146, 148, 151, 153, 161,
254, 255, 297, 304, 305, 306,	163, 164, 233, 260, 261, 262,
308, 310, 312, 314, 315, 331,	264, 265, 266, 267, 272, 273,
340, 352, 355	274, 276, 277, 278, 279, 280,
Maysor.....79	283, 289, 291, 293, 294, 297,
Mazandaran218	345, 356
Mədrəs..... 169	Novruzpur 73
Məhəmmədabad26	Nubat-Ghat sarayı 168
Məhəmmədi bağları.....168	Nuddi Mahal sarayı 168
Məkkə 161, 238, 239	Nuldorg 151
Mərkəzi Asiya 133, 320	Nundial 167
Məşhəd..... 214, 271, 318	
Mindarci.....44	O
Moğol dövləti78, 84, 108, 237	Orissa 145, 165, 230
Moskva 321, 330	Orta Asiya 12
Mudkul..... 42, 161	Osmanlı dövləti..... 108, 192
Mukrana.....350	Ovsa 162
Mussi çayı165	
Musulmuru167	P
	Palar çayı..... 169

Panqul.....	152, 159
Papalıq.....	3
Parendu	279
Parəndə	77
Pathrin	174
Peddapali	308
Penganqa çayı.....	243
Portuqaliya..3, 51, 85, 183, 184,	
302, 305, 312, 324, 325, 339	
Purenda	45, 46

R

Raxor.....	161
Rajamandri	39
Ramgar	45
Ramgir	243
Ranjni.....	38
Ravenda.....	261
Rayçur Doabı.....	59
Rayçor.....	42
Rəşt.....	318
Rey	231, 336
Rotterdam	308
Rusiya.....	12, 296

S

Sagar	45
Sankatdan	277
Sankt-Peterburq	20
Sarxey	85

Savə	36, 318, 334, 336
Səədabad	143
Səfəvi dövləti ...	5, 7, 9, 10, 13,
14, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 83,	
84, 85, 86, 88, 89, 92, 113,	
128, 131, 132, 136, 140, 170,	
180, 181, 185, 186, 194, 197,	
205, 206, 208, 209, 218, 220,	
223, 228, 233, 234, 236, 237,	
239, 242, 256, 268, 270, 282,	
283, 285, 286, 290, 291, 295,	
296, 297, 298, 299, 300, 301,	
302, 305, 307, 309, 310, 311,	
313, 315, 316, 317, 318, 319,	
323, 326, 330, 331, 334, 335,	
336, 337, 338, 339, 341, 342,	
343, 345, 346, 347, 348, 351,	
352, 353, 354, 355, 356	
Səfəvi imperiyası....	3, 9, 18, 98,
237, 314, 362	
Sərvirab	336
Seylon	314
Sultanabad	334
Sumatra	325
Supe.....	275
Surat.....	140, 227, 255, 303, 323,
326, 329, 331, 332, 333, 334	
Suriya	26, 324

Ş	U
Şamaxı 320, 330	Udayagiri 161
Şərq...9,13, 14, 17, 189, 285, 309, 310, 340, 342	Udgir 59, 285
Şərqi Hindistan.....320, 340, 341	Ulu cami 48
Şiraz 37, 322, 336, 337, 354	
Şirvan..... 102, 318	V
Şolapur...52, 55, 59, 61, 65, 68, 149, 150, 160, 284, 288, 345	Venesiya 3
	Viçeyanagar5, 32, 42, 43, 52, 55, 58, 59, 60, 61, 92, 148, 154, 155, 158, 160, 264, 284, 287, 288, 290, 345
T	Viragur 38
Talikota....62, 160, 264, 289, 345	Volqa-Xəzər su yolu 12
Tarpulli.....159	
Təbriz9, 115, 127, 142, 318, 330, 334, 335, 336, 340	Y
Telingana..... 30, 260	Yadava 261
Telingana çayı 44	Yava..... 325
Thanjavur.....76	Yaxın Şərq 296, 319
Tulingan.....164	Yaxın və Orta Şərq..... 12
Tungabadra çayı 52	Yəzd 100, 318
Tungbudra çayı 42	
Tundugra çayı 43	Z
Türkiyə12, 18, 99, 100, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 122	Zəmindavar 112, 133

Şəxs adları

A

Abdullah..73, 74, 75, 76, 77, 78,
169, 170, 171, 172, 190, 192,
214, 223, 224, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 233, 235, 236,
238, 239, 240, 241, 242, 243,
244, 246, 247, 249, 250, 253,
254, 255, 256, 311, 338

Abdullah Qütbşah..75, 76, 78,
171, 172, 223, 224, 226, 227,
228, 229, 230, 231, 234, 238,
239, 240, 242, 243, 246, 247,
254, 311

Abdullah xan Şeybani192

Ağa bəy111

Ağa Məlik Məhəmməd..89,90

Ağa Məhəmməd..... 119, 121

Ağa Məhəmməd Mustofi
Gulaman.....119

Akkanna.....80

Alessandri..... 332, 384

Alevi M.S..20, 49, 186, 188, 378

Allahqulu254

Allahqulu (Sultanqulunun
əmisi).....143

Anwar M.S. 24, 204, 279, 293,
294, 367

Ashiq A.110, 207, 209, 302, 344,
367

Aşurbəyli S.B 17, 321

Aydoğmuşoğlu C..18, 99, 100,
101, 102, 107, 108, 109, 111,
113, 115, 116, 118, 119, 121,
122, 368

B

Bahadur Gilani 263

Bahadur şah..... 262

Bahadur xan Kukaltaş174, 175

Bayramlı Z. 17, 133, 134, 136,
137, 245, 252, 372

Bayur Y.H.18, 34, 35, 51, 52, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
77, 85, 88, 112, 113, 118, 123,
137, 142, 170, 233, 234, 243,
256, 276, 282, 285, 287, 288,
289, 368

Bəhməni I Əhməd 27

Bəhlul xan 259

Bəhri bəy 123

Bibi Mussitin..... 37

Bibi Sati..... 54

Bicli xan 156

Birkanan 39

Bricc C..... 15

Budaq sultan	251, 252, 253
Budaq sultan Çuleni	251
Burhanpury B.....	79, 369
Busvunt Rac.....	168
Bürhan xan.....	269
I Bürhan Nizamşah	7, 55, 56, 57, 58, 59, 88, 149, 150, 151, 153, 262, 263, 281, 282, 283, 284, 285
II Bürhan Nizamşah	68, 69, 70, 267, 268
III Bürhan Nizamşah...	277, 279

C

Cahan Şah Əbdül Qasım Anju	346
Cahan xan Ludi	126
Cahangir (Moğol şahzadəsi)	94, 99
Cahangir (Böyük Moğol hökmdarı)	15, 21, 22, 73, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 168, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 211, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 225, 226, 276, 278, 292, 293, 348, 349, 350

Cahangir bəy	47
Cahangir xan	49
Cahangir xan (İmadşahlar ordusunun baş komandanı).....	60, 61, 287
Cahanşah.....	142
Camal xan	67
Cəmsid Qütbşah ...	147, 149, 151, 152
Cəmsid xan	147
Cousens H.....	74

Ç

Çənd Bibi....	61, 64, 65, 158, 272, 273, 274, 275, 288
Çənd Bibi Sultan	65
Çəndray	289
Çingiz xan (Moğol sərkərdəsi)	168
Çingiz xan (Nizamşahların peşvəsi)	163
Çingiz xan (Nizamşahlar ordusunun baş komandanı)	265

D

Dağlar M. .	11, 33, 35, 50, 142, 186, 188, 207, 262, 263, 370
Daniyal	71
Dərya xan	40

Dərviş bəy Mərəşi	292	sərkərdəsi)	80, 167, 174
Dərya İmadşah	58	Əbdülqadir	264
Dilavər xan.....	49	Əbdürəhim xan	202
Dilavər xan (Adilşahların elçisi).....	65	Əbul Qasim İncu.....	344
Dilavər xan (Adilşahın vəkili).....	66, 67, 68	Əbülhəsən Qütbşah.....	79, 80, 172, 173, 174, 175, 177, 256, 258, 259
Dilavər xan (Adilşahın naibi).....	165	Ədhəm bəy Rumlu.....	286
Dilər xan.....	174	Əfəndiyev O.Ə... 13, 285, 370	
Dilşad Ağa	52, 53	Əfzal xan	63
Div sultan Rumlu.....	289	Əfzəl xan Şirazi	65, 92, 346
Dövrən xan	75	Əfzəl xan Tarka	230
Dövlət xan.....	147	Əhməd (Bəhməni şahzadəsi)	54
Düstur Dinar	44, 45, 46	Əhməd (Şah Tahirin oğlu)	274
		Əhməd (Nizamülmülk) ...	34
		Əhməd bəy Qorçi.....	131
		Əhməd Nizamşah	42, 45, 49, 51, 54, 70, 260, 261
		II Əhməd	29, 30
		III Əhməd.....	30
		I Əhməd şah Bəhməni	27, 28
		Əkbər (Moğol şahzadəsi)	176, 258,
		Əkbər Şah ..	24, 71, 72, 73, 94, 99, 100, 101, 124, 181, 182, 183, 184, 186, 190, 191, 192, 198, 199, 202, 265, 267, 269, 271, 272, 275, 276, 290, 291, 299, 300, 348
		Əlaəddin (Bəhməni	

E

Elias xan	69
Eltumrac.....	155
Ertaylan İ.H	18, 34, 369
Eynülmülk	346

Ə

Əbdül Məhəmməd.....	78
Əbdüləziz xan	114
Əbdülhəsən.....	79, 257
Əbdülkərim.	167
Əbdülkərim (Sultanqulu Qütbşahın oğlu)	147
Əbdülkərim (Moğol	

hökmdarı)	28
Əlaəddin Hümeyun şah .	30,
Əlaəddin İmadşah	51, 56, 149
Əli	34, 54, 58, 59, 60, 63, 77,
	78, 86, 89, 99, 102, 111, 115,
	124, 125, 126, 135, 136, 140,
	142, 156, 157, 158, 160, 161,
	162, 163, 164, 171, 197, 200,
	211, 215, 257, 263, 267, 283,
	284, 287, 288, 302, 338, 344,
	346, 369
I Əli Adilşah..	60, 61, 62, 63, 89,
	90, 135, 156, 157, 158, 159,
	160, 161, 162, 163, 164, 283,
	287, 288, 346,
II Əli Adilşah...	77, 78, 135, 136,
	344
Əli Bərid...	34, 54, 55, 58, 59, 61, 86
Əli Bəridşah...	61, 62, 284, 288
Əli xan Faruqi.....	267
Əli Şəkər bəy.....	142
Əllamə Şeyx Məhəmməd	
Xatun.....	208
Əmbiyə Qulu xan.....	210
Ənvər xan	167
Ərəb xan.....	159
Əsəd bəy	71
Əsəd xan	54, 92, 151, 284, 346
Əsəd xan Lari	284
Əsədulla Təbrizi	317
Əsədullah bəy Təbrizi	193

F

Farooqui A.S.	32, 33, 34, 83, 297,
	370
Fazıl xan	255
Feyzi.....	268, 269, 270
Feyzi Fəyyaz	267
Fəhmi Tehrani	302
Fəxrülmülk Dekani.....	41
Fərzəliyev A.....	20
Fəthullah İmadülmülk	34
Fəth xan.....	277, 279
Ferehani M.M.	27, 370
Ferishta M.Q.	14, 31, 32, 35, 37,
	38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
	46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
	54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
	67, 68, 69, 70, 71, 75, 84, 85,
	86, 87, 143, 144, 145, 146,
	147, 148, 149, 150, 151, 152,
	153, 154, 155, 156, 157, 158,
	159, 160, 161, 162, 163,
	164, 165, 166, 167, 168, 169,
	178, 196, 197, 260, 280, 282,
	289, 371
Feyzi Fəyyaz	268
Fərzəliyev Ş.F.	285, 369
Fəth xan	278, 280
Fəthullah İmadülmülk	39, 40
Fəxrülmülk	29, 41
Firuzşah.....	28

G

Gəncalı xan Zeyək 116
Gömeç S.Y..... 34, 378
Gorekar N.S....84, 86, 87, 89, 98,
373

H

Habəş xan294
Hacı Abarkui302
Hacı İbrahim269
Hacı Kişvər xan.....64
Hacı Kumur197
Hacı Qəmbər Əli..... 211, 338
Hacı Xosrov269
Hacı Məhəmməd Sultan 338
Hadi Torabi M.C 25
Hadiyə Sultan 61, 288
Hakim Əhməd344
Hakimül Mülk 171, 240
Haneda M. 27, 93, 206, 372
Hatəm bəy Ordibadi270
Havas xan 79
Heydər bəy (Səfəvi elçisi)117
Heydər Mirzə 186
Həmid xan (Adilşahların
sərkərdəsi) 70
Həmid xan (Qütbşahların
sərkərdəsi) 152
Həmzə Həsən bəy269
Henri Kazens.....74

Həsən bəy Rumlu13, 286, 289
Həsənalıyev Z. 17
Həsən Əli 142
Həyat Bəxşi Bəyim....169, 196,
311
Heybat xan..... 72
Heydər bəy 47
Heydər bəy Təbrizi..... 47
Heydər Təbrizi 302
Heydər xan 147
Heyrat xan 225, 228, 229, 230
Hinduşah..... 14, 35, 178, 266
Honza Sultan 264
Hubert Visniç 325, 327
Hümayun 30, 139
Hüseyn bəy 269, 292
Hüseyn bəy (Səfəvi elçisi)214
Hüseyn bəy Qapıçıbaşı .. 214
Hüseyn bəy Şamlı 200
Hüseyn bəy Təbrizi 210, 211,
214, 215
Hüseyn Xacə Cahan 144
I Hüseyn Nizamşah... 60, 61,
62, 154, 155, 156, 157, 158,
159, 160, 161, 264, 287, 288
II Hüseyn Nizamşah.. 66, 67,
266
III Hüseyn Nizamşah 279
Hüseynqulu bəy Əfşar... 269
Hüseynof S.C..... 263
Hüseynqulu bəy Əfşar ... 269

Hvacı Osman	173
Hz. Əli.	48

X

Xacə.28, 29, 30, 35, 36, 37, 66, 144, 269, 271, 338	
Xacə Əli	66
Xacə İmadəddin.....	36
Xacə Mahmud ..28, 30, 35, 37	
Xacə Mahmud Gavan...28, 30, 37	
Xacə Məhəmməd İbrahim338	
Xacə Muinai.....	269
Xacə Nuzr	37
Xanım Ağa	238
Xavas xan	144
Xədicə Sultan.....	65
Xələf Həsən.....	30
Xəlifə Sultan.....	243
Xəlil Mirzə Şahruxi	110
Xəlilullah xan	174, 176
Xoca Cahan.....	49
Xoca Cahan Dekani.....	49
Xonza Humayun	161
Xosrov Türk Lari	54
Xızır peyğəm	37
Xudabəndə	167, 183
Xudavənd xan	45
Xurşah12, 13, 17, 21, 143, 285, 369, 373	

Xurşah ibn Qubad	
əl-Hüseyni 12, 13, 285, 373	
Xürrəm	277

İ

I İbrahim Adilşah.....	58, 60
İbrahim bəy Türkman.....	83
İbrahim Qütbşah153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 182, 183, 184, 185	
İbrahim xan.....	147
İbrahim Xəlilullah....	174, 176
II İbrahim Adilşah 15, 63, 65, 67, 68, 73, 92, 94, 96, 98, 104, 107, 108, 110, 113, 122, 201, 212, 273, 274, 275, 347, 348, 349	
İxlas xan Qəzvini	227
İmadülmülk	40, 45, 49, 50
İmamqulu bəy Şamlı230, 239, 240, 241	
İnalcık H.	324, 326, 373
İnayat Khan	379
İnayətullah Kazuini.....	5, 92
İsgəndər Adilşah.....	80, 81
İsgəndər bəy Münşi89, 99, 103, 104, 110, 112, 180, 181, 186, 206, 207, 208, 215, 218, 224, 283, 288, 291	
İsgəndər xan	53

İslam R...96, 106, 107, 111, 117,
119, 122, 123, 124, 131, 177,
182, 203, 215, 218, 219, 220,
228, 229, 231, 233, 234, 237,
240, 241, 242, 243, 244, 245,
248, 251, 252, 253, 337, 374
İsmayıl...3, 15, 52, 53, 54, 55, 56,
57, 67, 83, 85, 86, 87, 88, 146,
186, 262, 263, 266
İsmayıl Adilşah...54, 55, 57, 84,
86, 87, 88, 146, 262
İsmayıl (Yusif Adil
xanın oğlu)..... 50, 51
II İsmayıl 13
İsmayıl Mirzə..... 186

J

Jahangir 15, 22, 100, 101, 102,
103, 107, 108, 111, 112, 113,
114, 115, 118, 369, 373, 378,
383
Jaqdyu Rou.....153

K

Kamal xan..... 51, 52, 346
Kamil xan Dekani. 64
Karagözoğlu B.19, 63, 73, 206,
302, 344, 374, 375
Kıvamülk..... 145
Kiştim Rac.....168

Kişvər xan 64
Kişvər xan Lari..... 61
Kişvər xan (Nizamşahların
peşvəsi) 161
Konukçu E. . 18, 19, 145, 264,
276, 380
Kubul xan..... 155, 156
Kurtuluş R..... 29, 375

Q

Qaffarifərd A 20
Qapıçıbaşı Hüseyn bəy Təbrizi
..... 210
Qasım Bərid...34, 41, 42, 44, 45,
49
Qasım Bəridşah..... 148, 149
Qasım bəy...5, 65, 92, 153, 218,
220, 223, 226, 228, 286, 350
Qasım bəy (Səfəvi elçisi)...218,
219, 221, 223, 227, 350,
Qasım bəy (Adilşahların
sərkərdəsi) 65
Qasım bəy (Nizamşahların
peşvəsi) 66
Qasım bəy Bürhan....218, 219,
220, 223, 226
Qasım bəy Şirazi 153
Qasım bəy Təbrizi 5, 92
Qasım bəy Xorasani 286
Qazi Əbdül Vahab 177

Qazi Mustafa 195, 203
 Qazi Zahirəddin Məhəmməd
 Nəcəfi238
 Qədri Şirazi.....302
 Qəzənfər bəy..... 36, 42, 43
 Qiyasəddin..... 37
 Qovindrac155
 Quliyev Ə.S.....11, 96, 103, 133,
 234, 376
 Qütbəddin.....147

L

Labullay le Quz.....340

M

Madanna 79, 176
 Mahmud...28, 29, 30, 31, 32, 35,
 37, 38, 39, 40, 43, 44, 46, 49,
 55, 85, 86, 143, 144, 145, 146,
 147, 208, 209, 260, 261, 344,
 375
 Mahmud şah (Bəhməni
 hökmdarı)..33, 43, 44, 46, 49,
 54, 55, 143, 144, 145, 146
 Mahmud Gavan.28, 29, 30, 31,
 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 260
 I Mahmud Bigarha..... 85
 I Mahmud 85, 86
 II Mahmud 40
 Mahmud İsfahani.....344

Mahmud Şəhabəddin 261
 Mahmudov Y.M. ... 9, 12, 376
 Majumdar R.C..... 32, 376
 Malik Əhməd (Nizamül-
 mülkün oğlu) 40, 41, 49
 Malik Əhməd (Məlik Həsən
 Bəhrinin oğlu) 260
 Malik Əmbar221, 226, 276, 277,
 278, 291
 Malikə Cahan 74
 Malliq Sandal..... 53
 Mallu xan 57
 Maruti T.K..... 74, 376
 Masaşi Xaneda 27
 Matthee R.P. .. 303, 319, 323,
 326, 332, 333, 334, 381
 Mehdiqulu Sultan.... 198, 201
 Mehdiqulu Sultan Talış..198,
 201
 II Mehmed 35
 III Məhəmməd..... 30, 31, 32
 Məhəmməd Adilşah... 74, 75,
 77, 130, 131, 132, 226, 344
 Məhəmməd Aynulmülk .. 54
 Məhəmməd Bakir Nəcm
 Sani 230
 Məhəmməd Əli bəy
 İsfahani..... 124
 Məhəmməd Əmin92, 167,
 171, 172, 198, 206, 207, 208,
 209

Məhəmməd İbrahim	266, 291
Xəlilullah xan	174
Məhəmməd Kazım bəy ...	107
Məhəmməd Qasım ..	14, 15, 35,
53, 87, 143, 144, 178, 266, 344	
Məhəmməd Qasım	
Feriştə	87, 143, 144,
Məhəmməd Qasım Hinduşah	
Feriştə	14, 15, 35, 178
Məhəmməd Qütbşah	169, 197,
209, 210, 211, 215, 217, 223,	
226, 311	
Məhəmməd Müəzzəm	175, 176
Məhəmməd Rza bəy	106
Məhəmməd Sadiq	240, 300, 384
Məhəmməd Səid	172
Məhəmməd şah ...	38, 39, 144
III Məhəmməd şah.	30, 31, 32,
Məhəmməd Tağı.	305, 307, 312
Məhəmməd Tahir.	16, 135, 136,
137, 240, 245, 252, 300, 384	
Məhəmməd Tahir Vəhid.	135
Məhəmməd xan Sistani	49
Məhəmməd Ziauddin Əhməd	
.....	22
Məhəmmədqulu ..	66, 103, 134,
165, 166, 167, 168, 169, 186,	
188, 189, 191, 192, 193, 194,	
195, 196, 197, 198, 200, 201,	
202, 203, 204, 205, 207, 209,	
211, 214, 215, 223, 227, 228,	
	266, 291
Məhəmmədqulu bəy ..	134, 223,
228	
Məhəmmədqulu Qütbşah ..	66,
103, 165, 166, 167, 168, 169,	
186, 188, 189, 191, 192, 194,	
195, 196, 198, 200, 202, 203,	
204, 209, 214, 291	
Məkrəmət xan	125
Məlik Əhməd	34
Məlik Əkbər Sipəhdar	294
Məlik Həsən Nizamülmülk	
Bəhri	260
Məlikə Zaman	166
Məmmədli Ş.R. ...	17, 313, 314,
315, 377	
Məmmədova R.	20
Məmmədova Y ...	16, 85, 86, 88,
131, 218, 220, 233, 234, 237,	
242, 282, 285, 377	
Mənsur xan	311, 312
Mənsur xan Həbəşi	311
Məsud Əhməd xan	23
Məsud xan	80
Mərçil E ..	18, 35, 38, 42, 47, 51,
57, 58, 59, 160, 165, 302, 377	
Mian Manju	70, 272, 273
Mifta Həbəş	39
Mir Abi Talib	169
Mir Bərkə	123, 124
Mir Camaləddin	71, 72

Mir Camaləddin Hüseyn İncu Şirazi.....71	Mir Ziyaüddin Məhəmməd Nişapuri 196
Mir Əbülqasim.....171	Miran Mübarəkşah..... 183
Mir Əli Razi Agah..... 302	Mirxəlil Xoşnevis 110
Mir Fəxrəddin Səmak..... 186	Mirzə bəy 111, 377
Mir Humain.....300	Mirzə Cahangir 47
Mir Hüseyn 127, 129, 130	Mirzə Cahangir Qumi. 47
Mir Kamaləddin..187, 305, 307, 311, 312, 315	Mirzə Əsədulla bəy Təbrizi. 235
Mir Kamaləddin Hacı Camal305	Mirzə Hüseyn Türkman 164
Mir Məhəmməd Mömin Astrabadi..167, 189, 190, 194, 208, 209, 212	Mirzə xan 266
Mir Məhəmməd Murad ..305	Mirzə Məhəmməd 175
Mir Məhəmməd Səid...77, 170, 171, 247	Mirzə Məhəmməd Cövhəri 235
Mir Muinəddin Məhəmməd Şirazi.....338	Mirzə Məhəmməd Əmin Şəhristani 167, 198
Mir Müşrif217	Mirzə Məhəmməd Xudabəndə 167, 168
Mir Qasım..... 305, 307	Mirzə Məhəmməd Müqim 249, 254, 255
Mir Sufi.....69	Mirzə Rəzi Sədr..... 206, 207
Mir Vəli bəy 116, 117	Mirzə Rzaqulu bəy Naik Nəam xan 208
Mir Xəlil 104, 292	Mirzə Sarı Tağı xan 328
Mir Xəlilullah Xoşnevis99, 291	Mirzə Şərif Şəhristani..... 190
Mir Mahmud 146	Molla Əli Astrabadi..... 263
Mir Məhəmməd Əmin ...206, 207, 208	Molla Əli Mazandarani.. 263
Mir Şah Məhəmməd Anju164	Molla Əzizullah Gilani... 263
Mir Zeynalabdin Mazandarani210	Molla İnayətullah Mənsur Şirazi 63
	Molla Məhəmməd İmam

Astrabadi	263	280, 295,	
Molla Məhəmməd Tağı		Murtaza xan.....	346
Tağrişi.....	305	Murtaza xan Anju.....	346
Molla Rüstəm Cürçani ...	263	Murtuzaqulu	254
Molla Şah Məhəmməd		Musa bəy	327
Nişapuri.....	263	Mustafa xan5, 53, 61, 76, 90, 92,	
Moulappa Kamble K....	25, 56,	157, 158, 159, 160, 161, 185,	
57, 66, 82, 84, 85, 87, 89, 92,		346	
95, 97, 98, 104, 105, 110, 114,		Mustafa xan (Adilşahların baş	
131, 132, 136, 137, 144, 145,		vəziri)	90, 91
274, 275, 276, 279, 280, 298,		Mustafa xan (Bicapur	
301, 377		ordusunun baş	
Mövlana İnayətgulu	158	komandanı)	72, 76
Muhibb Əli.....	111	Mustafa xan (Qütbşahlar	
Murad (Malva hakimi)...	272	ordusunun baş	
Murad (Moğol		komandanı)	157
şahzadəsi)	191, 272	Mustafa xan (Qütbşahların	
Murad (Osmanlı sultanı)	36	peşvəsi)	153, 160, 161
Murad (Səfəvi taciri).....	307	Mustafa xan Ərdistanı..	5, 90,
II Murad	35	92, 185, 346	
IV Murad.....	238	Muzaffar Alam..	11, 23, 93, 377,
Muradbəxş	135	381	
Murtada xan İncu	69	Mübarek G.	34, 378
Murtaza..	14, 61, 63, 64, 65, 159,	Mücahid xan.....	159
161, 162, 163, 164, 183, 264,		Mükəmməl xan	262
266, 276, 277, 279, 295, 346		Mülayim bəy	326
Murtaza Nizamşah..	63, 64, 65,	Müzəffər şah.....	86
161, 162, 163, 164, 183, 264,			
276, 277			
II Murtuza Nizamşah.....	226		
III Murtaza Nizamşah...	279,		

N

Naim A. 22, 42, 378

Nakih xan.....48

Naqvi S. 23, 378

Naqvi S.M.R. 22, 378

Narasinha Relsə 32

Nasir Tusi.....101

Nayqvari153

Nazir Ə 21

Neknam xan 78

Nəcabat xan239

Nəcəfli T.H....2, 9, 99, 100, 107,
108, 109, 111, 112, 115, 116,
118, 121, 379

Nikolau da Orta Rebelo ..322

Nizamşah Bəhri261

Nizamülmülk 38, 40, 41, 260,
287

Nur Cahan Bəyim116, 122,123

Nur xan155

Nursing Rac 167

O

Oruc C. 19, 379

Ö

Övrəngzeb77, 82, 105, 136, 137,
138, 140, 169, 171, 174, 175,
176, 243, 248, 251, 252, 253,
254, 258, 259, 352

Özbək Sevincik Bahadır... 43

P

Pərviz 122, 123

Piter Gillis van Ravesteyn..306

Puncı Xatun 52

R

Raca Man Sinpi 191

Rafael dyü-Man 336

Rafiuddin Şirazi 273, 346

Rajjak Sh.M. 188, 189, 380

Rama Raca..... 288

Ramrac.....151, 154, 155, 156,
157, 160

Ray..... 43

Razi Agah..... 302

Riyazül İslam..... 22

Roux Jean-Paul..... 35

Rudi Mətyu..... 326

S

Sabatiyan Z.101, 102, 109,
118, 121, 381

Safdər xan52, 53, 54, 127,
128, 130, 132

Sahib Göyçək..... 256, 259

Salabat xan 65

Salma Əhməd Faruqi 297

Salman Tehrani 263

Sam Mirzə 263

Sarkar J..140, 141, 252, 253, 381

Satish Chandra..74, 81, 82, 170, 177, 199, 200, 273, 275, 276, 277, 278, 322, 381	Şükür 34
Savory R.M. 11, 204, 205	Sultan Mehmed 36
Sayid Cahan75	Sultan Məhəmməd38, 197, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 218, 226, 311
Sədrəddin Məhəmməd	Sultan I Mahmud Bigarha 85
Şirazi..... 92, 347	Sultan Məhəmməd
Seyf xan152	Qütbşah. 210, 211, 218, 226
Seyyid Əhməd Hərəvi.83, 84	Sultanqulu 34, 51, 57, 74, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 177, 179, 180
Seyyid Əhməd Hirvi 47	Sultanqulu Qütbşah . 51, 146, 179
Seyyid Əli..... 171	Sultanqulu Qütbülmülk 142, 145, 177, 179
Seyyid Həsən.....108	Sultanqulu Şükür..... 143
Seyyid Kamaləddin Hüseyn	Sultan Murad..... 191
Ərdistani..... 90, 185	Sübhanqulu..... 152
Seyyid Müzəffər239	Süleyman..... 89, 256, 351
Seyyid Müzəffər Murtuza239	Süleyman (Səfəvi
Seyvori R.M.282	hökmdarı) 177
Sıddıqı İ.H....19, 261, 262, 264, 265, 267, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 382	Süleyman Qanuni 89
Sidrac Timap..... 155	Syed Hye 152
Sipəhdar294	
Skott C 15	
Smith V.A..... 29, 32, 261, 382	
Subrahmanyam S. 71, 72, 73, 94, 98, 185, 268, 269, 270, 271, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 382	
Sulabut xan.....164	
Sultanqulu Qütbülmülk Əli	

Ş

Şah I Abbas..14, 18, 20, 93, 95, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 126, 187, 188, 192,

193, 196, 199, 200, 201, 202,	263
204, 207, 209, 211, 212, 213,	Şah Muhibballah..... 28
217, 218, 219, 220, 221, 222,	Şah Navaz xan..... 92, 347
224, 225, 245, 270, 291, 292,	Şah Nemətullah Kirmani 238
293, 295, 304, 305, 322, 323,	Şah Nemətullah Vəli26, 27, 28
324, 325, 326, 331, 349, 350,	Şah Nurallahı..... 27
351, 382	Şah Nurəddin Nemətullah
Şah II Abbas... ..134, 135, 136,	Vəlini 27
137, 138, 139, 241, 242, 243,	Şah Racun 167
244, 245, 246, 247, 248, 249,	Şah I Səfi123, 124, 125, 126, 127,
251, 252, 254, 300, 309, 338	128, 129, 130, 228, 229, 230,
Şah Abu Turab Şirazi.....5, 92	237, 238, 240, 246, 295
Şah Aləm.....108	Şah Səlim..... 101
Şah Cahan...19, 76, 77, 113, 114,	Şah I Təhmasib....17, 21, 89, 91,
123, 124, 125, 126, 127, 129,	93, 269, 282, 286
130, 132, 133, 134, 172, 216,	Şah Tahir...5, 6, 7, 21, 25, 58,
226, 227, 229, 230, 233, 236,	92, 262, 263, 280, 281, 282,
237, 240, 241, 244, 249, 254,	284, 286, 346
278, 280, 295	Şah Tahir Hüseyn 6
Şah Cəfər 5, 92, 263	Şah Xəlilallah 28
Şah Əbülhəsən..... 73	Şahci 279
Şah Fətullah Şirazi... 344, 346	Şahqulu bəy 202, 204
Şah Həbiballah.....28	Şahqulu bəy Zəyək..... 104
Şah Həzrəti Qədir.....81	Şahzadə Daniyil 191
Şah Hüseyn Anju 37	Şahzadə İbrahim 152
Şah Xurşah 143	Şahzadə Murad 191, 272
Şah I İsmayıl. ..48, 49, 83, 85,	Şenay Yanar 305, 382
86, 87, 88, 178, 262, 263, 296	Şəhrbanu 238, 239
Şah II İsmayıl..... 93	Şeyx Əbdül Lətif 233
Şah Qasım Ənvər 26	Şeyx Əlauddin..... 41
Şah Məhəmməd164, 182, 183,	Şeyx Əli Xatun..... 215

Şeyx Məhəmməd

Xatun 214, 216, 217, 218, 219,
220, 223, 224, 241, 308

Şeyx Məhəmməd Malik

Şirazi..... 238

Şeyx Məhəmməd Mustafa 159

Şeyx Məlik Məhəmməd . 309

Şeyx Minhac.....174

Şəhriyar 123

Şəhriyar (Moğol

şahzadəsi) 226

T

Tac xan264

Tacir Xansari.....302

Taleb bəy Evoğlu 110

Teymur.102, 103, 110, 117, 292

Teymuri Şahrux 28

Təfəül xan..... 61

Timapa..... 155, 260

Timrac.....155

Timraç..... 42, 43

Tofiq Nəcəfli.....8

Toxtamış xan 110

Toxta bəy Yüzbaşı..... 122

Tufal xan 162, 163

Tüşmalbaşı Zeynal bəy

Beydi..... 111

U

Uğurlu Sultan 196, 197, 198,
201

V

Vinçenso Alessandri..... 332

Y

Yadigar bəy (Səfəvi

elçisi)..... 85, 86, 87, 128

Yadigar Əli Sultan 99, 102, 200

Yarqulu..... 147

Yusif..... 35, 36, 37, 38

Yusif Adil xan. 29, 33, 34, 35,
39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51

Yusif Adilşah 20, 25, 83, 84, 297

Yusif Türk 54

Yüzbaşı Qaradağlı Heydər bəy
..... 115

Z

Zaman xan 75

Zərifülmulk..... 39

Zeyn xan..... 46

Zeynal bəy..... 111, 119, 222

Zeynal bəy Şamlı..... 109

Zülali Mövlana Möhsin.. 335

Zülfüqar xan..... 251

MÜNDƏRİCAT

Səfəvi - Hindistan əlaqələri tarixinə dair qiymətli tədqiqat (Ön söz)	3
Giriş	9
I FƏSİL. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Adilşahlarla siyasi münasibətləri.....	26
1.1.XV əsrin sonlarında Dekanda siyasi vəziyyət.....	26
1.2. Adilşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi.....	34
1.3. Adilşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələr	82
II FƏSİL. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qütbşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələri	142
2.1. Qütbşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi.....	142
2.2. Qütbşahlarla siyasi münasibətlər	177
III FƏSİL. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Nizamşah- larla siyasi münasibətləri	260
3.1. Nizamşahlar dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi.....	260
3.2. Nizamşahlarla qarşılıqlı siyasi əlaqələr.....	280
IV FƏSİL. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Dekanın türk-müsəlman sultanlıqları ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri.....	296
Nəticə	345
Mənbələr və ədəbiyyat.....	357
Göstəricilər	375

TOFIQ NƏCƏFLİ

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN HİNDİSTANIN
TÜRK-MÜSƏLMAN SULTANLIQLARI İLƏ
ƏLAQƏLƏRİ

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. Tiraj 500 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi